મણિલાલ ન. દ્વિવેદીનું આત્મવૃત્તાંત

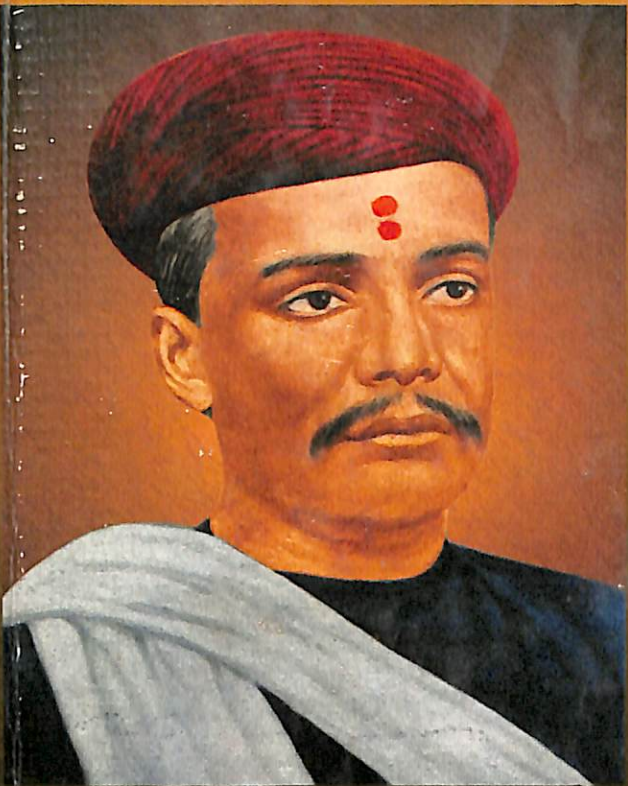

સંપાદક

ધીરુભાઈ ઠાકર

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીનું

આત્મવૃત્તાન્ત

સંપાદક

ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગ્રા-૧૭/૯/૦૨

Autobiography of Manilal Nabhubhai Dvivedi :
Edited by Dr. Dhirubhai P. Thaker
Published by Gurjar Granthratna Karyalaya, Ahmedabad, 1999

૫૦,૦૯૨

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૭૯
બીજી આવૃત્તિ: ૧૯૯૯

પ્રત: ૧,૦૦૦

પૃષ્ઠસંખ્યા : ૧૬ + ૨૪૦

મૂલ્ય : રૂ. ૧૩૦ = ૦૦

પ્રકાશક:
અમર ઠાકોરલાલ શાહ
ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
રતનપોળ નાકા સામે,
ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ–૩૮૦૦૦૧

લેસર ટાઇપસેટિંગ:
ઇમેજ સિસ્ટમ્સ
૩૦૧, વૈભવી કૉમ્પ્લેક્સ,
ફત્તેહપુરા પોલીસચોકી પાછળ,
પાલડી, અમદાવાદ–૩૮૦૦૦૭
ફોન : ૬૬૧ ૦૪૪૧

મુદ્રક:
ભગવતી ઑફસેટ
૧૫/સી, બંસીધર એસ્ટેટ,
બારડોલપુરા,
અમદાવાદ–૩૮૦૦૦૪

૫૦,૦૯૨

અનુક્રમ

સંપાદકીય ૫

વિભાગ ૧ : પૂર્વકથા

	ઉપક્રમ	૩
૧	કુટુંબ	૫
૨	શાળા, શેરી અને સોબત	૮
૩	ઉચ્ચ અભ્યાસ	૨૧
૪	ઉત્કર્ષ	૩૬
૫	અધ્યાપક	૬૭

વિભાગ ૨ : ડાયરી

૧	કૃત્રિમ તાલુની વ્યવસ્થા	૧૭-૭-૮૭ નડિયાદ	૮૯
૨	નડિયાદના મિત્રો	૨૬-૧-૮૮ ભાવનગર	૯૩
૩	માંદગીને કારણે નોકરીમાં મુશ્કેલી	૧૯-૫-૮૮ મુંબઈ	૯૬
૪	મુંબઈમાં સારવાર	૧૪-૬-૮૮ મુંબઈ	૧૦૦
૫	મુદ્રાલેખ	૭-૭-૮૮ મુંબઈ	૧૦૧
૬	ગૃહક્લેશ : ચાર હજારનો દસ્તાવેજ	૨-૮-૮૮ મુંબઈ	૧૦૩
૭	પંદર રૂપિયે કંકાસ ગયો	૩-૮-૮૮ નડિયાદ	૧૦૭
૮	પ્રાણવિનિમય અને સિદ્ધાન્તસાર	૨૪-૯-૮૮ નડિયાદ	૧૦૭
૯	ધર્મવિચારનો પ્રભાવ	૪-૧૧-૮૮ નડિયાદ	૧૦૯
૧૦	ધર્મોન્નતિ માટે પ્રયત્નો	૩-૧-૮૯ મુંબઈ	૧૧૧
૧૧	લેખનવાચનનો વિશેષ ક્રમ	૧-૪-૮૯ નડિયાદ	૧૧૪
૧૨	ઉપાર્જનના પ્રબંધ	૧-૬-૮૯ નડિયાદ	૧૧૬
૧૩	લેખન, ઉપાર્જન અને ઘરસંસારની સમીક્ષા	૪-૧૦-૮૯ નડિયાદ	૧૧૮
૧૪	દાગીનાની ચોરી	૧૭-૧૧-૮૯ નડિયાદ	૧૨૪
૧૫	સંન્યાસનો વિચાર	૬-૧૨-૮૯ નડિયાદ	૧૨૮

૧૬	ચોરીની તપાસ	૬-૨-૯૦ નડિયાદ	૧૩૦
૧૭	પત્નીનું તોફાન	૨૧-૨-૯૦ નડિયાદ	૧૩૪
૧૮	ધર્મ સંબંધી પાઠો	૧૧-૫-૯૦ નડિયાદ	૧૩૮
૧૯	વીલ કર્યું	૨૩-૧૨-૯૦ નડિયાદ	૧૪૧
૨૦	પુત્રોનાં જનોઈ	૧૧-૪-૯૧ નડિયાદ	૧૪૫
૨૧	પ્રેમ અને પ્રવૃત્તિ	૪-૧૦-૯૧ નડિયાદ	૧૪૯
૨૨	લેખન અને અધ્યાત્મ મંડળ	૧૦-૪-૯૨ નડિયાદ	૧૫૧
૨૩	ભાઈ અને પુત્રનાં લગ્ન	૨૭-૭-૯૨ નડિયાદ	૧૫૩
૨૪	પાટણના જૈન ભંડારોનું સંશોધન	૬-૨-૯૩ પાટણ	૧૫૫
૨૫	ખૂનનો આરોપ	૩૧-૭-૯૩ નડિયાદ	૧૫૯
૨૬	વડોદરાની ખટપટ	૧૯-૯-૯૪ વડોદરા	૧૬૬
૨૭	પ્રેમપ્રકરણનો અંત	૨૨-૮-૯૫ નડિયાદ	૧૭૫

પરિશિષ્ટો

૧.	આત્મવૃત્તાન્તની પ્રસિદ્ધિ અંગેનાં કેટલાંક ચર્ચાપત્રો	૧૮૭
૨.	મ. ન. દ્વિવેદી ઉપરના પ્રેમપત્રો	૧૯૩
૩.	શ્રી અંબુભાઈ પુરાણીનો પત્ર	૨૦૯
૪.	સ્વ. માનશંકર પી. મહેતાએ સ્વ. પુરાણી પર લખેલો પત્ર	૨૧૩
	ટિપ્પણો	૨૨૭

વિભાગ ૧

પૂર્વકથા

શ્રી

૯–૨–'૮૭ મુંબઈ

[1]મારી ૨૮ વર્ષની ઉમર પુરી થતાં મારા મનમાં એમ વિચાર દઢ થયો કે મારે એક ટુંકો સરખો પણ વાસ્તવિક વાત સહજમાં દષ્ટિગોચર થાય એવો મારો પોતાનો અહેવાલ લખવો ને તે આજ સુધી લાવી પછી તેમાં મરણ પર્યંત જે જે મુખ્ય બીના બને તે ઉમેરતા રહેવી. આમ કરવાનાં કારણ ઘણાં હતાં. આ સમય એવો હતો કે જે વખતે મારે ઘણામાં ઘણા શત્રુઓ તો નહિ, પણ વિરુદ્ધ મતના પ્રતિપક્ષીઓ હતા; તેમની નિંદા અને ઇર્ષ્યાજન્ય ગપો અગણિત હતી. મને તો એમ જ ભાસતું કે કોઈ માણસ ભાગ્યે જ મારા જેટલી ઇર્ષ્યા, નિંદા અને ગેરસમજુતથી થઈ આવેલી અપ્રીતિનો પાત્ર થયો હશે. કયા ન્યાયી માણસને આવે સમયે પોતાની ખરી વાત જાહેર કરવાનું મન ન થાય ? પણ તે કોના આગળ કરવું ? એકબે મિત્રોને કહેવાથી સંતોષ થતો નહિ, પણ આ મારાં કાગળીયાંમાં જ મને વધારે સંતોષ મળશે અને હું હવે પછી થતા નિષ્પક્ષપાત સજ્જનો આગળ મારી ફરીયાદ કરી શકીશ એમ મને વારંવાર થતું. આ કાગળો કોઈને હાથ જશે કે નહિ એ પણ શંકાની વાત છે, પણ મેં આજ સુધી જે જે લખ્યું છે તથા કર્યું છે તેની છાપ ગુજરાતમાં મને જે અંશે પડેલી લાગે છે તે અંશ પરથી વિચારતાં જરૂર આ કાગળોનો પણ કોઈ શોધક ખપ કરશે એવી આશા મારા હૃદયમાંથી મને ઉત્તેજન આપે છે. આ સમયે મારા મિત્રામિત્રની પરીક્ષા પણ મને પાકી થઈ હતી, અને મારો અભ્યુદય પણ સાધારણ પક્ષે કોઈને પણ ઇચ્છવા યોગ્ય હતો; ઉપરાંત મારા શરીરજન્ય વ્યાધિની વ્યથા નિઃસીમ હતી. આ લખવામાં મારા ગુણનું બ્યાન કરી, દોષ ઉપર ઢાંકપીછોડો કરવાનો હેતુ નથી. મારા ગુણ વિષે કાંઈ ન બોલતાં કેટલીક હકીકત માત્ર જ આપવી અને તે પરથી વિચારવંતને

અનુમાન કરવા દેવું એમ મારો વિચાર છે, પણ દોષ વિષે તો યથાર્થ વર્ણન આપી જે હોય તે જરા પણ સંકોચ વિના જાહેર કરવું એ મારો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. મારો દેહ છે ત્યાં સુધી મારે જગત્‌ના લોકની કાંઈ પણ દરકાર – અર્થાત્ તેમના તરફથી માન વગેરેની [2]આશા હોઈ શકે, પણ આ વૃત્તાન્ત આમરણ કોઈને હાથ જનાર નથી એટલે લોકો મને વખોડશે એવી ધાસ્તીથી કોઈ પણ દોષ છુપાવવાનું મને કારણ નથી. જેઓને હું હાલમાં મારા ભક્તમિત્ર માનું છું તેઓના તરફના માનમાં કાંઈ ન્યૂનાધિક થવાનો સંભવ જ નથી કેમકે મારૂં આખું રૂપ સર્વાંશે હાલ તેમના સમજવામાં જ છે. માણસ માત્ર દોષગ્રસ્ત છે, હું પણ માણસ છું : પણ જો મારા દોષમાંથી કોઈને તેવા દોષથી દૂર રહેવાનું બની આવે અથવા મારા દોષ છતે મારામાં કાંઈ ગ્રાહ્યાંશ ગુણનો જણાય તો મારો આ શ્રમ પૂર્ણ રીતે કૃતાર્થ છે. પણ આ લખવાનું મુખ્ય કારણ જુદું જ છે. જન્મથી માણસ પૂર્ણ હોતું નથી; ધીમે ધીમે તેનામાં રહેલા અંકુર ખીલતે તે પૂર્ણ બને છે. તેમાં પણ વિચારવંત માણસો આત્મનિરીક્ષણ અથવા પોતાના અંતર્‌ની સૂક્ષ્મ તપાસ રાખવાથી ઘણે અંશે જલદી આત્મકલ્યાણ સાધવાને યોગ્ય થાય છે. આજ સુધીનું વૃત્તાન્ત લખ્યાથી મને પણ આ લાભ મળશે ને દિન પ્રતિદિન મેં કયા ત્યાજ્યાંશ છોડી ગ્રાહ્યાંશમાં વૃદ્ધિ કરી એ મને પોતાને સંતોષકારક રીતે જણાશે. આ વિચાર મુખ્ય રહેવાનું કારણ મારો જે ધર્મસિદ્ધાંત થયો છે, તેની હકીકત આગળ આવશે.

૧. કુટુંબ

મારૂં કુટુંબ નડીયાદમાં ક્યાંથી આવ્યું હશે તે મને ખબર નથી, પણ તેની પાંચ સાત પેઢી નડીયાદમાં જ થએલી એમ મારા સમજવામાં છે. મારા દાદા દવે ભાઈલાલ ગણપતરામને ત્રણ દીકરા ને એક દીકરી હતાં. સાઠોદરા નાગરના વેદપુરુષ અથવા બ્રાહ્મણ વર્ગમાં અમારૂં કુટુંબ હતું. બીજા નાગરોમાં ગૃહસ્થ અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે જે તફાવત હોય છે તે અમારી જ્ઞાતિમાં નથી. અન્યોન્ય કન્યા આપવાલેવાનો રીવાજ મૂળમાં ઘણે હશે એમ હાલમાંની મારી ગૃહસ્થો સાથેની સગાઈથી હું ધારૂં છું. હાલમાં રીવાજ બંધ છતાં પણ મારા કાકાની દીકરી ગૃહસ્થને ઘેર પરણેલી છે. જમવા ખાવામાં પણ બ્રાહ્મણો ફક્ત પુણ્યસંબંધમાં જ ગૃહસ્થને ઘેર જમે ને ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણને ઘેર કદી નહિ, એમ તો હાલ પણ નથી. અન્યોન્ય વ્યવહારથી જ સર્વે એક એકને ત્યાં જમે જમાડે છે. ત્યારે અમારું બ્રાહ્મણપણું ફક્ત એટલામાં જ કે શ્રૌત સ્માર્ત કર્મ કરાવી અમે દક્ષણા લઈએ; તથા અમારા વંશપરંપરાના અમુક યજમાન હોય તેમને ક્રિયામાત્ર કરાવીએ. નડીયાદમાં ગૃહસ્થ લોકે મારી [3]ઇર્ષ્યા કરવામાં ને હું બ્રાહ્મણ માટે કોઈક અધમ જીવ એમ સમજવા સમજાવવામાં બાકી રાખી નથી માટે આ ખુલાસો કરી જાઉં છું; તે ઉપરાંત એમ પણ વાંચનારને સમજવા માટે જણાવું છું કે અમે બ્રાહ્મણો ફક્ત અમારી જ્ઞાતિના ગૃહસ્થની જ દક્ષણા લઈ કર્મ કરાવીએ. પણ નડીયાદના ગૃહસ્થો તો કડીયા, કુંભાર, કણબી વગેરેનું ગોરપદું અદ્યાપિ કરે છે. છતાં માણસની મગરૂરીને કાંઈ સીમા નથી! અમારે વંશપરંપરાથી યજમાનમાં ફક્ત એક કે બે ઘર ને તે પણ સહીઆરાં હોવાથી મારા દાદાના સમયથી જ કે તે પહેલાં પણ મારા કુટુંબમાં કોઈ શ્રૌત ગૃહ્યાદિ કર્મ ભણી કુશલ થયેલું મારા જાણવામાં નથી. બ્રાહ્મણને યોગ્ય સંધ્યાદિ સર્વ જાણીએ પણ બીજી વાત કોઈને ખબર નહિ. આમ થવાથી અમારી મુખ્ય વૃત્તિ નોકરી વેપાર સિવાય બીજી ન હતી. મારા દાદા નડીયાદમાં ફોજદાર હતા અને સુરત જિલ્લામાં કહીં મામલતદાર થવાના હતા તેવામાં નોકરી મુકી એમ મારા જાણવામાં છે. પોતે નોકરી મુકી ત્યારે વડા દીકરા હરિભાઈને તે જગા અપાવેલી, જેણે તે જ રીતે

પોતાનાથી નાના ભાઈ હરસદરાયના વડા દીકરાને તે જગા સોંપાવેલી, તે તે અદ્યાપિ ભોગવે છે. આ વખતમાં મારા દાદાએ બહુ સારી આબરૂ મેળવેલી ને ગામમાંના સર્વ મોહોટા માણસો સાથે ઘરવટ રાખેલી તથા બ્રાહ્મણ વર્ગ, જે પોતાનો, તેની દ્વેષબુદ્ધિથી ગૃહસ્થોમાં છેક સગાઈ જેવો નાતો ઘણે ઠેકાણે કરી દીધેલો. નાતમાં પણ ખરચખુટણમાં તેમણે પેહેલો નંબર મેળવેલો એમ મારી જ્ઞાતિના વૃદ્ધ ગૃહસ્થોના બોલવા પરથી મને સમજાય છે. કહે છે કે અમારી નાતમાં કોઈ મરણખર્ચ પ્રસંગે વાપરવું હોય ત્યારે ચાણોદ કરનાળી વગેરેના બ્રાહ્મણોને તેડવા અને તે જે સો બસો આવે તે દરેકને રૂ. ૪–૫ દક્ષણા આપવી એ રીવાજ પ્રથમ મારા દાદાનો કે તેમના મરણ પછી તેમના દીકરાઓનો પાડેલો છે. ખોટો કે ખરો પણ તે વડે એમની તે જમાનામાં પ્રતિષ્ઠા ઘણી થઈ ગણાય છે. ભાઈલાલ દવેની આબરૂની પરીક્ષા મને પણ એક પ્રસંગે થઈ હતી. હું ૧૮૭૫માં મુંબઈ ગયો ત્યારે પરનાતીનું જમતો નહિ. નડીયાદના પ્રસિદ્ધ ફર્સ્ટક્લાસ વતનદાર દેસાઈ રાવબહાદુર વિહારીદાસ અજુભાઈ પણ તે વખત ત્યાં હતા. તેમના નાના દીકરા સાથે હું સ્કુલમાં ભણતો એટલે તેના સહાધ્યાયી તરીકે મને ઓળખતા. પરનાતીનું હું ન જમતો એ વાત સંબંધે તેમણે કહ્યું કે તારી નાતના બધા જમે છે. એક ભાઈલાલ દવે ન જમતા. મેં કહ્યું કે હું તેનો પૌત્ર છું. તે સાંભળી તેમણે જે ઘરવટ દાખવી તથા મારા પર ભાવ બતાવ્યો તેથી મને ઘણો આનંદ થયો હતો.

[4]મારા પિતા નભુભાઈ એ સર્વથી નાના ભાઈ હતા. તેમના પિતાનો તેમના પર ભાવ સારો હતો. તેમના મરણ પછી ત્રણે ભાઈ જુદા રહેતા. ભાગની વ્યવસ્થા તેમના પિતાએ જ કરેલી હતી. દરેકને લગભગ ૨૦૦૦નું એકેક ઘર તથા આશરે ૪-૫ હજાર રોકડ અને ૧૦૦૦ સુધીનાં ઘરેણાં વાસણ તથા બેત્રણ હજારની ઉઘરાણી એમ આપેલું મારા સ્મરણમાં કોઈ જુના દસ્તાવેજ પરથી છે. દાદાએ પોતાની દીકરી ગુજરી ગયેલી તેની દીકરીને પરણાવી તથા તેને પણ પોતાના દિવસ ધણી ન હોય તોપણ નીકળે તેવો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો અને ધણી છતે પણ પાળતા. તે બિચારી થોડા જ સમયમાં ડોસા મુવા પછી રાંડેલી છે તે હાલ હયાત છે. દાદાએ એક સંઘ કાઢી કાશી તથા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનની જગન્નાથ સુધી જાત્રા કરેલી. આ બધું જોતાં તેમણે દ્રવ્ય ઠીક સંપાદન કર્યું જણાય છે; ને આજે પણ દરેક ભાઈને ત્રાજુવે રૂપૈયા વ્હેંચી આપેલા છે એમ નાતમાં કહેવાય છે તે વાત કાંઈક સંભવિત છે.

દવેનું કુટુંબ અમારામાં પ્રતિષ્ઠિત અને કુલવાન્ ગણાય છે. મારા પિતા

બે વાર પરણેલા હતા, તેમજ મારા એક કાકા પણ. મારા પિતાનાં પ્રથમ લગ્ન જે સ્ત્રી સાથે થયેલાં તે સ્વભાવે ખરાબ હતી. અને તેને સંતાન ન હતું એ મેં સાંભળ્યું છે. આ બીના યાદ રાખવા જેવી છે કેમકે મારાં લગ્ન, જે ઘણાં કમનસીબ નીવડેલાં જણાશે, તે પણ એ જ સ્ત્રીની ભાણેજ–બેહેનની દીકરી– સાથે થયેલાં છે. મારાં માતુશ્રી મારા પિતાનાં બીજી વારનાં પત્ની છે.

મારાં માતુશ્રીના બાપ સારા પ્રતિષ્ઠિત તથા ઉદાર હતા. તેમનો વેહેપાર આસપાસનાં ગામડાંમાં ગરાસીઆ, કોળી વગેરેમાં હતો. થોડી જમીન પણ તેમને હતી ને તે સર્વની ઉપજમાં તેમનું ગુજરાન બહુ સારી રીતે નભતું. તેમને ઘેર ગાય ભેંસ વગેરે ઢોર રહેતાં અને ચઢવાને ઘોડી પણ રાખતા. તેમને મેં જોયા નથી પણ તેમનાં પત્ની જેને મેં મારાં મા માનેલાં હતાં ને જેના હાથમાં હું ઉછર્યો હતો તે ઘણાં ઉદાર, માયાળુ ને ભલા દીલનાં હતાં. આમને ત્રણ દીકરી ને ત્રણ દીકરા હતાં. ત્રણે દીકરા વ્યસની, અભણ અને તેથી ઘણા સ્વચ્છંદી તથા મિજાજી પણ દિલે ઉદાર રહ્યા. મારા પર એ સર્વેનું હેત ઘણું હતું ને મને હાથમાં ને હાથમાં રાખતાં – સિવાય કે એક મારા મ્હોટા મામા અને મ્હોટી માસી. મ્હોટા મામા સિવાય કોઈ પરણેલું ન હતું. તેમની સ્ત્રી ઘણી ખરાબ હતી. તેને સંતાન થયાં – પણ હાલ તે સ્ત્રી કે સંતાન કોઈ હયાત નથી. મારી નાની માસીનું મને સ્મરણ નથી. તે મારા બાલપણમાં જ મરી ગઈ. મ્હોટી માસી પણ સંતાન વિના અમદાવાદ પોતાને સાસરે ધણી પછી મરી ગયાં તે મને યાદ છે. [5]મારા મોસાળમાં હાલ ફક્ત મ્હોટા મામા હયાત છે બાકી કોઈ નથી. આમ જોતાં મારા મોસાળ પક્ષમાં મારા વિના કોઈ બાલક ન હોવાથી સર્વેનું હેત મારા પર રહે એ સ્વાભાવિક છે. મારાં વડાં માને બે બેહેનો હતી તેની પ્રજા પણ હાલ બહોળી છે.

મારા મ્હોટા કાકાને એક દીકરો ને એક દીકરી હતાં. દીકરો સ્વભાવે બાયલો હતો તે તેના તેવા જ મિજાજમાં આપઘાતથી મરી ગયો. તેનો એક પુત્ર છે. મારા કાકાની દીકરી પણ હયાત છે. કાકા પોતે તથા કાકી હાલ હયાત નથી. મારા વચલા કાકાને પ્રથમ સ્ત્રીથી પુત્ર ૧ તે હયાત છે ને બાપ સાથે ન બનવાથી મોસાળમાં રહે છે. તેને પ્રજા કોઈ હયાત નથી. જાતે સરકારી નોકરીમાં તલાટી છે, ગામમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, પણ ગર્વિષ્ઠ તથા અદેખા સ્વભાવનો છે. બીજી સ્ત્રીથી તે કાકાને જે પ્રજા થઈ તેમાં ત્રણ પુત્ર ને એક પુત્રી હયાત છે. કાકા ને તેમની બીજી પત્ની પણ હયાત છે. મારા પિતાને જે પ્રજા થઈ તેમાં હું તથા એક દસ વર્ષનો મારો ભાઈ બે હયાત છીએ.[૧]

૨. શાળા, શેરી અને સોબત

સંવત ૧૯૧૪ના ભાદ્રપદ કૃષ્ણ પક્ષની ચતુર્થીને દિવસ[2] મારો જન્મ પ્રાતઃકાલ લગભગ મારા મોસાળમાં થયો એવી મને ખબર છે. મારા પિતાએ કોઈ પ્રકારની નોકરીચાકરી કરી નથી. તેમના પિતાનો આપેલો રોજગાર તેમણે વધાર્યો તથા વ્યાજે રૂપૈયા આપી વેહેપાર શુરૂ કર્યો. તેમાં પ્રાપ્તિ સારી થઈ. પારકા રૂપૈયા થોડે વ્યાજે રાખી બીજાને વધારે વ્યાજે આપવા એમ પણ કરતા. હું નોકરીચાકરીથી કમાતો થયો તે વખતે –આવી ગયેલાં સર્વ ખર્ચ જતાં – અમારા ઘરમાં ૪–૫ હજારની પુંજી ચોપડા પરથી માલુમ પડતી. આ પ્રમાણે અવસ્થા હોવાથી મારૂં પાલનપોષણ બહુ સારી રીતે થતું, ને તેમાં પણ મારા મોસાળ પક્ષમાં મારા ઉપર હેતનો ને લાડનો વરસાદ વરસતો. મારી છેક ૧૩–૧૪ વર્ષની ઉંમર કે જે વેળા મારાં માનાં મા ગુજરી ગયાં, ત્યાં સુધી હું ઘણોખરો મોસાળમાં જ રહેતો. બાલપણની વાત મને સ્મરણ રહેવી મુશ્કેલ છે એટલે જે જે વાત યાદ છે તેટલીની નોંધ આપું છું પણ પ્રથમનાં ૪–૫ વર્ષની વાતનો હીસાબ તો મારા મનમાં ન જ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

મને આશરે ૪ વર્ષની ઉમરે દયાશંકર પંડ્યાની ગામઠી નિશાળે મુકેલો [6]એમ મને યાદ છે. ત્યાં હું ભણી શક્યો નહિ. થોડું લખતાં વાંચતાં ને સાધારણ રીતે આંક આવડ્યા પછી આશરે ૭ વર્ષની ઉમરે મને જનોઈ દીધા પછી સરકારી ગુજરાતી નિશાળમાં મુક્યો. ત્યાં પણ મારો અભ્યાસ સારો થયો નહિ. તેમાં હીસાબ તો મને એવા ન આવડે કે તે વખત આવે તેવામાં ગમે તે રીતે મને ગેરહાજર રહેવાનું મન થયા વિના રહે નહિ. આ બધામાં યાદ રાખવા જેવું છે કે મારી સંભાળ લેનાર કોઈ ન હતું. મારા પિતાને નવી કેળવણીની રૂઢિ બીલકુલ ખબર નહિ એટલે તેમના તરફની મદદ ન હતી; તેમ તેમનો મને ભણાવવાનો આગ્રહ પણ ન હતો. ફક્ત મોટા થતા સુધી સ્કુલમાં રાખી પછી પોતાને ધંધે વળગાડવો એમ તેમની મરજી હતી. મારો અભ્યાસ પાંચમી ચોપડી જેટલો થતાની સાથે મારે અંગ્રેજી નિશાળમાં જવું

બન્યું. કેટલાક મારા સોબતીઓ ત્યાં જવાથી હું પણ મારે ઘેરથી રડીકકળી રજા મેળવીને ગયો. ત્યાં પ્રાઈમર અને સેકંડ બુક ભણતા સુધી તો મારો અભ્યાસ હતો તેમજ સાધારણ રહ્યો. ભણવાનું નહિ તેથી તોફાની મંડલની રીતભાત પણ કાંઈ આવેલી ખરી. એક છોકરાની ચોપડી પર અપશબ્દ લખ્યાના વાંક માટે મને શાળામાંથી કાઢી મુકેલો ને ઘણી મેહેનતે દાખલ કરેલો એમ મને યાદ છે. હું થર્ડ બુકમાં ગયો ત્યાં મારા માસ્તર ઝવેરલાલ લલ્લુભાઈ જે હાલ સારી મુનસફની જગા પર છે તે મારી નાતના હતા ને તેમને મારા પર મમતા થવાથી તેમને મારી સંભાળ રાખવાનું મન થતાં મારો અભ્યાસ સારો થયો. હું થર્ડ બુકમાં[3] પહેલે નંબરે પાસે થયો ને મને ઈનામ મળ્યું. આ વખતથી મને ભણવાનો રસ પડ્યો. પણ અકસ્માત્ એવો થયો કે મારા હેડમાસ્તરે ખુશી થઈ ત્રીજા ધોરણમાં ન મુકતાં ચોથા ધોરણમાં મુક્યો. તે ઠામના નવા નવા વિષયોથી તથા કોઈ કાળજી કરનાર ન હોવાથી મારૂં મન નિરાશ થઈ ગયું. અને સંસ્કૃત તથા યુક્લીડ[4] બે વિષય પર મને ઘણો અણગમો પેદા થઈ આવ્યો. મારા મનમાં નિર્ણય થયો કે મારે ત્રીજા ધોરણમાં પાછા જવું જોઈએ. તેથી હું કલાસના માસ્તર મારફતે હેડમાસ્તર પાસે ગયો ને કહ્યું કે મને ઉતારી પાડો. તેણે હસીને કહ્યું કે તું વિચિત્ર છોકરો જણાય છે. ભલે તને એમ મરજી હોય તો જા. ત્રીજા ધોરણમાં મારો અભ્યાસ ઠીક ચાલ્યો. ચોથા ધોરણમાં પણ તેમજ. આ ઠેકાણે આ વાત અટકાવી મારે બે મુખ્ય વાત કરવાની છે.

મને કોની સોબત થઈ? મારા પ્રથમ સ્નેહીમાં મને નડીયાદના પ્રખ્યાત રા. રા. [7]ઉલ્લાસરામ અર્જુનલાલ જે તે વખતે ચીખલી મામલતદાર હતા તેમના દીકરા બાળાશંકરનો સ્નેહ આ બાલ્યવયમાં થયો. એ સ્નેહ નાનપણનો પણ ગાઢ હતો; ને પરિણામે ઘણા ઉચ્ચ પ્રેમમાં ફલ્યો હતો.[5] પણ આ મારા પ્રિય સ્નેહીનું નડીયાદમાં નિરંતર રહેવાનું ન હોવાથી મને બીજા પણ કામચલાઉ સ્નેહીઓ મળેલા, તેમાં માણેકલાલ રણછોડલાલ, નારણલાલ કેશવલાલ, જીવણલાલ ભોગીલાલ, ત્રિકમલાલ ધ્યાનતલાલ, અંબાલાલ ઝવેરલાલ, મોહનલાલ વજુભાઈ, હરિલાલ ડાહ્યાભાઈ ને લક્ષ્મીલાલ અંબેલાલ વગેરે મારી જ્ઞાતિના હતા. આ તમામ લોકો તોફાનમાં કુશલ, ભણવે ઘણા જ પછાત, અને મારામારી કરવાવાળા તથા કેવળ કુછંદી હતા. છેલ્લા ત્રણમાંના હરિલાલ તથા લક્ષ્મીલાલ લગભગ બાયલા હતા, ને તેમનો મને મારા મોસાળમાં રહેવાના વખતથી જુનો પરિચય હતો. એ લોકોની ગંમત વગેરે ખરાબ રીતિનાં

હતાં. ને એક એક સાથે નાગા થઈ સુવા વગેરેમાં મઝા માનતા. મને પણ તે લોકો પોતાની મરજી મુજબ મોજમઝા કરાવતા પણ અદ્યાપિ મને એવાં કર્મમાં પ્રીતિ થઈ ન હતી, બલ્કે તિરસ્કાર હતો. પછીના અરસામાં બાકીનાઓનો સ્નેહ થયો. તેમની પણ દુર્વ્યસનિતાની સીમા હતી. અમારા ગામમાં એક વાણીઓ અમો સર્વનો પડોસી છે તેનો ધંધો નાનાં બાલકને હાથરસ વગેરે ટેવ શિખવવાનો છે. આ સર્વ માણસો તેના શિષ્ય હતા તે એટલે સુધી કે તેમને આવાં કર્મ માટે દ્રવ્ય પણ આપી રાજી રાખતો. આ લોકોની રીતભાતની પણ મારા પર કાંઈક અસર થઈ પણ સ્પષ્ટ જણાવવું જોઈએ કે મારાં માબાપની સખ્ત સંભાળને લીધે હું તેમના ભેગો વધારે જઈ શકતો જ નહિ. તેથી આ વ્યસનમાં પડી ગયો નહિ. પણ એક પરિણામ ઘણું જ શોકકારક આવ્યું. મારી જવાન મનોવૃત્તિઓ ઘણી જ ઉશ્કેરાઈ ગઈ અને વ્યવહારની સર્વ વાત બાલવયમાં ખબર પડવાથી મને પણ સ્ત્રીના અભાવે પુરુષો સાથે વિવિધ સંબંધ (પણ તે કોઈ કોઈ વાર જ) કરવાનું મન થઈ આવવા લાગ્યું.

આ રીતે વૃત્તિ કેવળ બગડવા માંડી તેવામાં શુભ વાત એ થઈ કે પેલા માસ્તરના [8]શ્રમથી મને ભણવામાં રસ લાગી ગયો. જનસ્વભાવ વિલક્ષણ છે. આ મારા સોબતીઓ તમામ પછાત પડવાથી તેમણે સહજ ઇર્ષ્યાથી મને જોવા માંડ્યો, અને મને અમુક બાયલી ટેવો છે એવી નિરાધાર વાત ચલાવી મને હલકો પાડવા પ્રયત્ન માંડ્યો. તેની જ સાથે એમ પણ તેમણે રાખ્યું કે મારી જોડે સ્નેહ રાખી મને તેવી ન હોય તે તમામ ટેવમાં ઉતારવો. આમ ઘણાં વર્ષ ચાલ્યું ને તે દરમીઆન મેં કોઈ વાર ભૂલચૂક કરી હશે, પણ એકંદરે મને કોઈ કુટેવ લાગી શકી નહિ કે મારા અભ્યાસમાં વિઘ્ન આવ્યું નહિ. આ વાત અત્રે દાખલ કરવામાં કાંઈ સાર નથી એમ ન જાણવું. મને લાંબા વખતના અવલોકનથી માલુમ પડ્યું છે કે દરેક ગામમાં ને દરેક શાળામાં આવા કુછંદવાળાં બાલકો ઘણાં છે અને તે બીજાંને બગાડે છે. માટે માબાપોએ પોતાનાં બાલકોની ઘણી સંભાળ રાખવી. આપણા દેશની હીન સ્થિતિ ને ગુજરાતમાં વિદ્યાના પછાતપણાના કારણમાં આ વાતને હું મુખ્ય માનું છું માટે ફરી ફરી માબાપોને પોતાનાં બાલકો સંભાળવા વિનતિ કરૂં છું.

આ બધા મારા સંબંધીઓએ તોફાન જ આદરેલું એટલે એક 'પંચલાલ' એ નામની મંડલી લોકો જોડે મારામારી તથા અંદર અંદર ગફલતથી પૈસા ખાઈ જવા ઉઠાવેલી. તે વળા હું પાંચમા છઠ્ઠા ધોરણમાં હતો ને આ મંડલીમાં

દાખલ હતો પણ મારો કોઈ હીસાબ લેખતું નહિ. પરિણામે અંદર અંદર મુખ્ય નાયકોને વેર થવાથી મંડલી ધોવાઈ ગઈ ને મારો તથા આ સર્વે લોકોનો સંબંધ શિથિલ થઈ જઈ આજે હવે નહિ સરખો છે.

આવા વિખેરાટના વખતમાં મારા પૂર્વ સ્નેહી બાળાશંકરને નિરંતર નડીયાદ રહેવું થયું એટલે મારે આ સર્વને તજવાનો ભલો પ્રસંગ મળી ગયો. નિશાળમાં બીજી જ્ઞાતિના પણ મારા સહાધ્યાયીમાંથી સ્નેહી બનેલા પણ તેમાં સ્મરણ રાખવા જોગ અમારા ગામના દેસાઈના નાના દીકરા નાનાસાહેબ અથવા ગોપાળદાસનું અને એક વડનગરા નાગર છગનલાલ હરિલાલનું એ બે નામ છે. પણ તે લોકોનો મારે ખરો સ્નેહ ઘણો મોડો થયો કેમકે તેઓએ મારી પેલા લોકોએ કરેલી નિન્દામાં ભાગ લેવા માંડ્યો તેથી હું તેમની સાથે બીલકુલ હળતો નહિ.

મારો મિત્ર બાળાશંકર ભણવામાં મારાથી એક વર્ગ પછાત પણ કુશળ હતો. એને સુરત વગેરે તરફ ફરતાં કોઈએ કાવ્ય રચવાનો છંદ લગાડેલો; પણ તે કેવળ વ્યર્થ જેવો હતો. એ છંદ એણે મને તથા પોતાના બીજા મિત્રોને લગાડ્યો. બાળાશંકરના સહાધ્યાયીઓમાં અમારી નાતનો મોહનલાલ પ્રસાદરાય તથા એક પાટીદાર ચતુરભાઈ શંકરભાઈ તથા એક પારસી – એ ત્રણ હતા. એમનું પણ મને સહજ પિછાન રહેતું. પણ તેમનો પૂર્ણ સ્નેહ બહુ વારે થયો. હું બાળાશંકર ને મોહનલાલ કાવ્યનાં પુસ્તકો સાથે જ વાંચતા સમજતા અને કાવ્ય ટાંટીઆ મેળવીને રચતા. અમારી મુખ્ય ગમ્મત ઘણાં વર્ષ લગી એ જ રહી કે નવરા પડીએ કે કવિતા (પારકી કે પોતાની) બોલવી તે એમ કે એક બોલનારનો છેલો અક્ષર આવે તે અક્ષરથી શરૂ થતી જ બીજાએ બોલવી. દલપતરામ, નર્મદાશંકરમાં કયો કવિ સારો એ તકરારમાં અમને એમ જ લાગ્યું કે દલપતરામ સારો ને તેનાં જ પુસ્તકોનો અમે અભ્યાસ કરતા જો કે નર્મદ દયારામ વગેરેને વિસારતા નહિ; તેમ કાલિદાસનાં નાટકના તરજુમા પણ લક્ષપૂર્વક વાંચતા. સ્કુલમાં અમારો અભ્યાસ ચાલતો. પણ કવિતા કરવાનો શોખ અમોને ખુબ લાગ્યો. મૂલથી પંચલાલ કંપનીમાં રહીને મને મંડલી કરવાનો શોખ લાગેલો તે આધારે અમે પાંચ-સાત માણસોએ બાળાશંકરના ઘરમાં મળે તેવી એક 'સ્વસુધારક' મંડળી સ્થાપી. તેમાં અમારી કવિતાઓ વાંચતા તથા ભાષણો આપતા. આમ કરતાં આશરે ૧૫ વર્ષની ઉમરે અમે સર્વેએ 'પ્રાર્થનાસમાજ' સ્થાપી. તેમાં મેંબરો ઘણા હતા ને તે મારા ઘરમાં મળતી. કેવળ ગાવાના શોખથી આ કામ કરેલું હતું, ને પ્રાર્થનાસમાજની

ચોપડીઓ ભેગી મારી તથા બાળાશંકરની બનાવેલી લિખિત ચોપડીઓ પણ ચાલતી. ધર્મવિષયક અમને કાંઈ જ્ઞાન ન હતું. આ અરસામાં કવિતા સમજવા ને રચવામાં અમો સર્વેએ ઘણો અનુભવ મેળવ્યો ને એકંદરે આ સમયની જે જે છાપ મારા મન ઉપર પડી તેણે મારી આખી જીંદગી પર ઘણી જાણવાજોગ અસર કરી. અમો સર્વેમાં [10] બાળાશંકરને કવિતાનો રંગ ખુબ લાગ્યો ને એણે હિંદી કવિઓનો અભ્યાસ શુરૂ કર્યો. આખર એણે એમ પણ કર્યું કે અમદાવાદ રા. દલપતરામ પાસે દર રવિવારે ભણવા જવા માંડ્યું; અને ગાયનમાં તથા બજાવવામાં એક કેશવલાલ નામના ઉસ્તાદ મારફત ઠીક વધારો કર્યો. મારી અને એની મૈત્રી જો ઘણામાં ઘણી દૃઢ હોય તો આ જ સમયે હતી. અમે પ્રેમનું સ્વરૂપ ખુબ સમજ્યા હતા અને એક એક વિના ક્ષણ પણ રહેતા નહિ. મોહનલાલ, દોરાબજી પણ આ સમયે ભેગા થઈ ગયા. બાળાશંકર પ્રકૃતિનો ઉદાર, પ્રેમી ને નિખાલસ દિલનો માણસ છે, તેમ મોહનલાલ પણ વૃત્તિએ પ્રમાણિક પણ પ્રેમમાં પૂર્ણ ધર્મ ન પાળતાં કોઈક વાર જરૂર કરતાં વિશેષ સાવધ અને જરા અહંપદવાળો છે. દોરાબજી[૬] તો કેવળ છોકરવાદ જ હતો. અમારા મંડલમાં દૈવયોગ એવો થયો કે જેમ તેમ કરી સર્વેએ બાળાશંકરની પરમપ્રીતિ સંપાદન કરવી. આમ કરવામાં કેટલાંક માઠાં પરિણામ થયાં. બાળાશંકરનો ને મારો સ્નેહ પરકાષ્ઠાને પામ્યો હતો. અમે અમારાં અન્યોન્યનાં માબાપને પણ પોતાના દીકરા સમાન થઈ ગયા હતા અને અમારાં બન્નેનાં ઘર વચ્ચે વ્યવહારપક્ષે પણ ઘણા ઘણા પાસેનાં સગાંને હોય તેવા નિકટ સંબંધો બંધાઈ ગયા હતા. બાળાશંકરે પોતાની વિશાળ પ્રેમવૃત્તિથી પોતાની પત્ની મણિલક્ષ્મીને મારી તથા પોતાની વાતચીતમાં દાખલ કરી મારા પર વિશ્વાસ અને પ્રેમ જણાવ્યો. અમારો ત્રણનો આનંદ ઘણો કાળ અને સારી રીતે નભ્યો.

બીજી જે વાત જણાવવાની હતી તે એ કે હું ચોથા ધોરણમાં હતો તેવામાં મારી ૧૩–૧૪ વર્ષની વયે મારાં લગ્ન થયાં. અંબાલાલ રવિશંકર નામે મારા ગામમાં રહેતા હતા તેમને મારા પિતાનું ૨–૨॥ હજારનું દેવું હતું, તેમના અને અમારા ઘર વચ્ચે સંબંધ સારો હતો ને તેને આગળ કહ્યો તે લક્ષ્મીલાલ [11]દીકરો તથા મારી સ્ત્રી ફુલી અથવા મહાલક્ષ્મી દીકરી બે પ્રજા હતી. મારાં લગ્ન બીજે જ સ્થળે નિર્માણ થયેલાં હતાં. બેહેચરલાલ નામના માણસની દીકરી ઉમરે પણ મને મળી તે સ્ત્રી કરતાં જરા મ્હોટી, રૂપે સારી ને ઉપરાંત ભણેલી તથા સારા કુલની એટલે સુશીલ હતી. તેના પર મને

કાંઈક સ્વાભાવિક ભાવ પણ હતો. પણ મારા થનાર સાળાને જો આ છોકરી ન મળે તો પછી પરણવાની આશા ન હતી. અધુરામાં પુરૂં એમ થયું કે મારી થનાર ફોઈજી જે રાંડેલી હતી તેને આ બેહેચરલાલ જોડે ગુપ્ત સંબંધ હતો તેણે તેને મારી સાથેનું પોતાની દીકરીનું લગ્ન મુલતવી રાખવા ફરજ પાડી એમ બતાવીને કે અમે અમારી દીકરીનું લગ્ન ઘણા વખતથી એ કુલીન વર સાથે ધારેલું છે ત્યાં તમે ઉપર પડશો તો અમે તમારો સંબંધ તજીશું. કામદેવના બળે સાધેલું આ કાવતરૂં પાર પડ્યું; ને જો કે બેહેચરલાલ પોતાની છોકરીને પરણ્યા પછી બેચાર વર્ષમાં આપઘાત કરવો પડ્યો તેથી છેક પસ્તાઈને વિરાગી બની ગયો તો પણ ચોરીમાં તો આ મને મનગમતી છોકરીના મંગળફેરા કેવળ મૂર્ખ તથા કુછંદી લક્ષ્મીલાલ સાથે ફરાયા. અમે પણ લક્ષ્મીલાલની બેહેનને જ પરણ્યા. એક તો સારી કન્યા ખોઈ અને આ પરિણામે નઠારી નીવડી તે લાવ્યા. તેમાં રૂ. ૫૦૦૦ રોકડા કન્યાના વ્યાપને આપવા પડ્યા. અમારી ન્યાતમાં કન્યાની ઘણી અછત છે નો કન્યાનાં નાદાન માબાપ કોઈ વાર ૧૦–૧૫ હજારની રકમો ઉપાડે છે. મારા સાળાની ચાલ વગેરેનું વર્ણન આવી ગયું છે તેમાં એટલું જ ઉમેરવું બસ છે કે તે કેવળ નિરક્ષર છે અને દારૂ પીવે તથા ગાંજો પીવે ને ચોરી કરવે કુશલ છે. મારો સસરો ભલો માણસ છે પણ અફીણી ને દારૂડિયો છે ને ઘરમાં જરા પણ ઉપજ નથી. સાસુ ચોર, છીનાળ તથા ઘણા ખરાબ સ્વભાવની છે. દારૂ તો સર્વે બૈરાંછોકરાંના વાપરવામાં ખરો જ. મારો એક કાકોજી સમજુ માણસ હતો, પણ મારે મારાં સાસરીયાં સાથે [12]તકરાર થવાના વખતમાં તેનું મરણ થયું હતું. છોકરાં પર બીલકુલ કાબુ રાખવામાં આવતો નહિ. ને તેનું જ પરિણામ છોકરાંમાં બીગાડ થયો એમ થયું. સારૂં સારૂં ખાવું પીવું ને મઝા કરવી એ સિદ્ધાન્ત. ઉપજમાં ફક્ત સુણાવ ગામના કણબી લોકના ગોરપદામાંથી આવે તે. બાકી દેવું કરવાનું. આવા સહવાસમાં ઉછરેલી છોકરી મારે ગળે બંધાઈ. નહિ કે મને આ વાતની મૂલથી સમજ હતી કે તેથી મને મારી સ્ત્રી પર અણગમો થાય પણ જેમ જેમ મારી સ્ત્રીમાં બીગાડ જણાતો ગયો તેમ તેમ આ સર્વ કારણોનો વિચાર મારા મનમાં ઉઠતો ગયો તે અત્રે જ્યાં ઘટે ત્યાં જ નોંધી દીધેલ છે. મારા મનમાં આ તથા બીજાં ઘણાં ઉદાહરણો પરથી એમ પણ હાલ થયું છે કે લગ્ન વગેરે સંબંધમાં કુલ જોવાની રીતિ તિરસ્કારને પાત્ર નથી. સારા ખાનદાન વિના સારાં ફરજંદ થતાં નથી, પણ તે ખાનદાનની તપાસ બારીકાઈથી કરેલી હોવી જોઈએ. આ લગ્ન સમયે મારી સ્ત્રીનું વય

માત્ર ૪ વર્ષનું હતું.

હવે દોસ્તદાર તથા સ્ત્રી તરફથી પરવારી અભ્યાસ તરફ વિચાર કરીએ. ચોથા ધોરણમાં સંસ્કૃત તથા ગણિત તેમાં વિશેષે ભૂમિતિ એ વિષયો ન આવડ્યા એટલું નહિ પણ તે પર ઘણો અણગમો પેદા થયો; તેમાં સંસ્કૃત પર તો એટલે સુધી કે ક્લાસમાં એ વિષયનો આરંભ થાય કે હું ઉઠીને બહાર જતો રહેતો. પાંચમા ધોરણમાં બીજો અભ્યાસ સારો ચાલી મારો નંબર પ્રથમ રહેતો. પણ આ બાબતમાં સુધારો થયો નહિ. છઠ્ઠા ધોરણમાં પણ પાંચમાના જેવો જ અભ્યાસ ચાલ્યો, પણ અહીંયાં એક વાતની ખોટ ભાગનાર એક પૂજ્ય પુરૂષ મળ્યો. મારા વર્ગના માસ્તર સુરતના નાગર બ્રાહ્મણ છબીલરામ દોલતરામ હતા. તે જાતે ઘણો શોખીન તથા આનંદી માણસ હોઈ મારામાં જે સત્ત્વ તેમણે જોયું હશે તેને ખીલવવા ઘણી કોશીસ કરતા. યોગ એવો થયો કે તેને સંસ્કૃતનો અતિશય પ્રેમ હતો ને તે મારા એક પિતરાઈ કાકા રવિશંકર જે ગામમાં પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી હતા તેમના પાસે સિદ્ધાન્તકૌમુદીનો અભ્યાસ કરતા. મને સંસ્કૃતમાં મોટી [13]અડચણ લાંબા લાંબા અંગરેજી નિયમો યાદ રાખવાની હતી એ તેઓ સમજ્યા અને તેમણે મને પોતાની સાથે શાસ્ત્રીને ત્યાં લઘુકૌમુદી ભણવા માટે લઈ જવા માંડ્યો. આ અભ્યાસ ટુંકાં સૂત્રરૂપે તથા ભૂમિતિના પ્રોબ્લેમ જેવો હોવાથી મને તેમાં આનંદ પડ્યો; અને જાણે તેની જ મદદથી હોય તેમ ભૂમિતિના સિદ્ધાન્તો પણ મને આવડવા લાગ્યા. આ પ્રસંગમાં મારે ઘેરથી મારો અભ્યાસ બંધ પાડવા મારા પિતા ઘણી બૂમ મારતા. હું પણ કાંઈક રીતે તેમની મરજી ન રાખતો. એઓ કહે તેમ દેવપૂજા વગેરે ન કરૂં, શાક દૂધ લેવા જતાં તથા બ્રાહ્મણ તરીકે શ્રાદ્ધ સંવત્સરીમાં જમી દક્ષણા લેવા જતાં મારૂં લેસન પડે અથવા સ્કુલનો વખત ન સચવાય તેથી તેમાંનું કાંઈ કરતો નહિ. તો જેમાં મને સમજ ન પડે પણ જે તેમને ખરૂં જરૂરનું લાગે તેવું નામું લખવાનું તો કદી હાથ પણ ધરતો નહિ. મારાં પુસ્તક નિશાળ અને નવરાઈ મળે તો બાળાશંકરનું ઘર એ વિના બીજું હું સમજતો નહિ. માસ્તરો વગેરેના આડે આવવાથી મેટ્રીક્યુલેશન સુધી મને શાળામાં રહેવા દેવા ઠર્યો; તો પણ મારૂં ભણવું આમ અનિશ્ચિત છે એમ સમજી મેં આ વેળા ફર્સ્ટ ક્લાસ પબ્લીક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ લઈ રાખ્યું હતું. હું સાતમા ધોરણમાં ગયો ત્યાં મારા હેડમાસ્તર દોરાબજી એદલજી ગીમી શિક્ષક હતા. તેઓ અંગ્રેજીમાં નિપુણ તથા નિયમિતપણું વગેરે સચવાવામાં તેઓ એકા હતા. તેમની મારા પર સારી મમતા હતી, ને અદ્યાપિ છે. તેમના

પ્રયાસથી મેં ઘણાં અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચ્યાં તથા ટોડ્સ સ્ટુડન્સ ગાઈડને મેં મારી ટેક્સ્ટ બુક બનાવી. ભાષા સંબંધી તમામ વિષયનો –ઈતિહાસ ભૂગોળ સુદ્ધાં – મને ઘણો શોખ થયો, ને તેમાં મારી નિપુણતા તે જ વખતથી મારા શિક્ષકો માન્ય કરતા. મેટ્રીક્યુલેશનમાં જવાનું આવ્યું. છબીલરામનો આગ્રહ સંસ્કૃત લેવરાવવા તરફ જારી હતો ને તેમની મેહેનત પણ કમ ન હતી. અમે પણ ઝંપલાવ્યું અને કાચે પાયે સંસ્કૃત જ લીધું. પરિણામે ૧૮૭૫માં તો મેટ્રીક્યુલેશનમાં ફક્ત સંસ્કૃતના વિષયમાં નપાસ થવાયું.[૭] મેં છગનલાલનું નામ આગળ આપ્યું છે તે આ સર્વ બાબતમાં મારો સહાધ્યાયી હતો ને [14]તે પણ મારી પેઠે જ નપાસ થયો. એ અને હું ઘણુંખરૂં સાથે જ વાંચતા તે છેક બી. એ. થતા સુધી એટલે અમારી વચ્ચે સહજ ઉત્તમ સ્નેહભાવ બંધાયો તે હાલ પણ ચાલુ છે. અમારા બન્નેના નપાસ થવાથી સ્કુલમાં સર્વે નિરાશ થઈ ગયા, અને ગીમી માસ્તરને તો એવી હબક લાગી ગઈ કે હાલ પણ તેઓ કોઈને સંસ્કૃત લેવાની સલાહ આપતા નથી એમ મારા જાણવામાં છે. અમે બન્નેએ નપાસ થયાની દલગીરી ન કરતાં ખબર મળ્યાને બીજે જ દિવસે શાળામાં જઈ અભ્યાસ ફરી ચલાવ્યો. પણ અમારા બન્ને માસ્તર છબીલરામ તથા ગીમી બદલાઈ ગયા ને તેમને બદલે તેમની ખોટ ભાંગે તેવા માણસો ન આવ્યા તેથી અમે ઘણુંખરૂં જાત ઉપર આધાર રાખી ભણ્યા. પણ અમારા ગીમી માસ્તરે અમને સ્વાશ્રય સારો સમજાવ્યો હતો તે મુજબ અમે ખૂબ વાંચતા અને નિયમિતપણે કામ કરી જ્યારે જુએ ત્યારે મિત્રોની રમતગમતમાં તૈયાર રહેતા.

એ વાત કહેવી રહી ગઈ કે આ વર્ષે અમે નપાસ થયા પણ અમારી સાથેના કેટલાએક પાસ થયા તેમાં ઉમરેઠના ભટ્ટ મગનલાલ ઊમિયાશંકર તથા કલોલના છગનલાલ લલુભાઈ જે મારા સ્નેહી હતા તે પાસ થઈ ગયા. મગનલાલ મેડીકલ કોલેજમાં ગયા ને છગનલાલે નોકરી લીધી.

મેટ્રીક્યુલેશનમાં પસાર થયાની વાત કરતા પહેલાં અમારા મિત્રમંડળમાં તથા કાવ્યાદિ અભ્યાસમાં શું થઈ આવ્યું તે જણાવવાનું છે. ૧૮૭૪–૭૫ની સાલમાં 'પ્રાર્થનાસમાજ'ની સાથે 'સ્વસુધારક' મંડળીને પણ મોહોટા પાયા પર આણી; થોડા વખતમાં અમારાં માબાપોના આગ્રહથી 'પ્રાર્થનાસમાજ' અમારે બંધ કરવી પડી. મંડળી કરવાનો ચડસ પડેલો તે ગયો નહિ. ભાષણો કરવાં ને કવિતા બનાવી વાંચવી એ જ અમારે મન મંડળી કરવાનો મુખ્ય લાભ હતો. પણ આ વખત એક નવી વાત પણ મનમાં આવી. અમારા મનમાં

એમ થયું કે આપણી જ્ઞાતિના જવાન માણસો ભેગા કરી સભા બનાવી હોય અને તેમાં જ્ઞાતિસુધારાના વિચાર કર્યા હોય તો સારૂં. આ ઉપરથી બાળાશંકર, મોહનલાલ, હું તથા ત્રિકમલાલ ધાનતરામ સર્વને ભેગા કરી સાઠોદરા [15]નાગર જ્ઞાતિ શુભેચ્છક સભા બનાવી તેની સાથે જુની સ્વસુધારકને પણ ચલાવી. એક મકાન લીધું, બેસવાનો સામાન ભેગો કર્યો તથા નાની લાયબ્રેરી પણ બનાવી. જ્ઞાતિશુભેચ્છક સભા કરી તો ખરી પણ અમો બાળકો નાતમાં શો સુધારો કરી શકીએ? અમે સર્વે સંધ્યા ભણ્યા ને રોજ કરવા લાગ્યા તથા ઠરાવ કર્યો કે કોઈએ પરનાતિનું જમવું નહિ. નાતમાં સ્ત્રીપુરુષોને એક જ પિરસનારા જમતી વખતે રહેતા તે જુદા પડાવવા શ્રમ આદર્યો. તેના પરિણામે એ રીવાજ દાખલ થયો પણ ઘણાં વર્ષ લગી અમારે ને અમારે જ બૈરાંમાં પિરસવા રહેવું પડ્યું. અમારું જોઈને અમદાવાદમાં પણ જ્ઞાતિ શુભેચ્છક સભા થઈ પણ તેનાં કૃત્યનું વર્ણન અત્રે અપ્રસ્તુત છે. આ બન્ને સભા ઘણાં વર્ષ રહી. પણ આ સિવાય નવિન કામ તેનાથી બન્યું નથી. આ બધું ૧૮૭૫માં ચાલતું હતું. આગળ જતાં સભાએ જ્ઞાતિબંધુઓને ભેગા કરી કન્યાવિક્રય ન કરવા માટે બે વાર તથા મરણક્રિયામાં જમવા ન જવા માટે એક વાર ઘણો પ્રયાસ કરી વિનતિ કરેલી પણ પરિણામ કાંઈ આવ્યું નહિ. અમારા કાવ્યાદિ અભ્યાસમાં બાળાશંકરનો અભ્યાસ ઘણો વધ્યો ને તે સાહિત્યની પારિભાષિક વાતો કરવા લાગ્યો તથા કાંઈક શિઘ્ર કવિતાનો તથા હિંદી રચનાનો પણ તેણે આરંભ કર્યો. ગાયનમાં પણ તે મચેલો હતો. આ બધું થતાં તેનો શાળાનો અભ્યાસ નરમ થઈ ગયો. હું પોતે સામાન્ય કવિતાઓ બનાવતો તે ભેગી કરીને મેં એક નાની ચોપડી 'શિક્ષાશતક' એ નામે ૧૮૭૬માં પ્રસિદ્ધ કરી. તેની ઉપર તે વેળે વિદ્વાનોનો એમ અભિપ્રાય થયો કે આનું બાળવય જોતાં, જો મેહેનત કરે તો સારો નીવડે તેવું આ કાવ્ય જણાવે છે. આ પુસ્તક મારા પ્રેમના આવેશમાં મેં બાળાશંકરને અર્પણ કર્યું છે.

મને કાલ બરાબર યાદ નથી[૮] પણ એમ સમજાય છે કે ૧૮૭૬ના વર્ષ આખરે એક દુઃખદાયક બનાવ બન્યો. બાળાશંકરની પત્ની ઘણી રૂપવન્તી હતી ને તેને મારા પર મમતા સારી હતી. રસ્તે જતાં તે હંમેશાં મારા અભ્યાસના ખાનગી ઘરના [16]બારણામાં ઊભી રહેતી તથા ગંમત, મશ્કરી વગેરે ઘણી છુટથી ચાલતું. બાળાશંકરની મૈત્રી પૂર્ણ સાધવા માટે આ વખતે ઘણા ઉમેદવારો હતા એ મેં કહેલું છે. તેમાંનો દોરાબજી હાલ બાળાશંકરથી રીસાઈ નિરંતર મારે જ ઘેર પડ્યો રહેતો ને બાળાશંકરથી હું છુટો થાઉં

એવી મને પ્રાર્થના કર્યાં જતો. તેના રોજ બેસવામાંથી તેને બાળાશંકરની સ્ત્રી તથા મારી વચ્ચેનો સંબંધ ખબર પડ્યો. તેણે મને વાતેવાત સમજાવ્યું કે આ સ્ત્રી આશક છે, એને લેવી. મારી મનોવૃત્તિઓ અકાલે ઉચ્છૃંખલ થઈ જવાનાં કારણો આપેલાં છે તે મુજબ મને પણ એ યોજના સારી લાગી. મેં તથા પારસીએ થઈ એક ચીઠ્ઠી તૈયાર કરીને તે એ જ પારસીના દેખતાં મેં એ સ્ત્રીને આપી. તેણે લેતાં કહ્યું કે (બાળાશંકર) એ તો ઘેર નથી કોને આપું? આ વાક્ય પરથી મારા મનમાં શક છે કે એ સ્ત્રીએ જ ચીઠ્ઠી બાળાશંકરને ભુલમાં બતાવી કે જાણીજોઈને બતાવી કે પેલા પારસીએ કહી દીધાથી તેણે ધમકાવીને લીધી. એ ગમે તેમ હો પણ બાળાશંકરે વાત જાણી, પારસી તેનો દિલોજાન મિત્ર થયો ને હું દૂર થઈ ગયો એ પરથી આ કાવતરૂં મને તો અદ્યાપિ પણ એ પારસીનું જ લાગે છે.

બાળાશંકરનું મન ઊંચું જાણી મેં વારંવાર પૂછ્યું ત્યારે તેણે લખ્યું કે, "सुना बे रसिकलाल लाल नभुलाल बानि । तुम जेसे मिंतको न लाइक कहात है ॥" હું સમજ્યો નહિ, ને વિશેષ ખુલાસો માગ્યો, તેમાં એણે મને વાત કહી. મેં ગુનોહ કબુલ કર્યો, ને બધી વાત સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ બાળાશંકરને ગળે તે ઉતર્યો નહિ; છતાં એણે ઉદાર દિલથી મને માફી બક્ષી. પણ મારો અને બાળાશંકરનો સંબંધ હવે નભી શક્યો નહિ. જે દોરાબજીનો મને તિરસ્કાર થયો તે જ એનો પરમપ્રિય થયો; અને મારા તરફ એનું દિલ ફીકું પડી ગયું એથી મેં એનું ઘર તજ્યું. આ સમયનાં બે-ચાર વર્ષ મેં ઘણા દુ:ખમાં ગાળેલાં છે. બાળાશંકરને મારી સાથે હતો તેવો પ્રેમ [17]હવે મોહનલાલ સાથે થયો; તેમ દોરાબજી અંદર રહ્યો; અને ચતુરભાઈ જેનું નામ મેં આગળ આપેલું છે તે મોહનલાલના મિત્ર હોવાથી, કવિતા શિખવાના પ્રસંગે બાળાશંકરના મિત્રોમાં ભળ્યા. સ્નેહીઓથી દૂર થઈ મનમાં મુઝાતાં એકલા ફરવું એ પીડા વિકટ છે. તેમાં પણ આપણા પ્રતિસ્પર્ધિને આપણી જ જગો પર જોવો, જે એમ બોલેલો કે મારે બાળાશંકરના પ્રધાન થવું છે તેને જ જોવો – એ મહાવેધક છે. ઈશ્વરે દેખી દાઝવાના કષ્ટથી તો મને મેટ્રિક્યુલેશનમાં પસાર કરી મુક્ત કર્યો, કેમકે પછી હું મુંબઈ ગયો.

વ્યભિચારી વૃત્તિઓના આંદોલનના સંબંધે થોડી વાત જણાવવાની છે. મારી નાની વયમાં મારા ફળીયાની અને નાતની નાની બાળકીઓ જે, વિષયની વાત સમજતી હશે, તેણે મને ઘણી વાર એ રસ્તે દોરેલો, પણ મારી સમજ કાચી હોવાથી મને તેમાં રસ પડેલો નહિ. આમ થવાથી તથા આગળ કહી

તે ખરાબ સોબતથી મારૂં મન ઉશ્કેરાઈ ગયેલું હતું. વય આ વખતે ૧૭–૧૮ હતું - સ્ત્રી ન હતી – આ અરસામાં જ બાળાશંકરની સ્ત્રી તરફનું પાપ પણ બની આવ્યું. કહી તે નાની બાળકીઓમાંથી મારી પડોસણની દીકરી આ વખતે મોહોટી થઈ હતી. તેની સાથેનું જુનું ઓળખાણ કાઢી મેં તેને લેવા પ્રયત્ન આરંભ્યો, પણ તેમાં કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. ઘણાં વરસ સુધી એના, મારા તરફથી ગરબડ ચાલ્યાં કરી પણ મેં એની વાત છેવટ કંટાળીને માંડી વાળી. આ રીતિના પ્રયત્નો બીજી બે ત્રણ સ્ત્રીઓ સાથે આ વખતે કે આથી આગળ બન્યા છે. પણ તેમાં કાંઈ પણ નીવડી આવેલું નથી એટલે તેવાની નોંધ નકામી છે. જે જાણવાજોગ હશે તે યોગ્ય સ્થલે આપવામાં આવશે.

૧૮૭૫માં જ્ઞાતિ શુભેચ્છક સભા સ્થપાયાના સમય પછી હું ત્રણ કાલ સંધ્યા કરતો. પ્રાતઃકાલમાં ઠંડા પાણીથી તારાસ્નાન કરી પ્રાતઃસંધ્યા વંદન કરી ગાયત્રી જપી શિવલિંગ પૂજન કરતો. આમ કર્યા વિના હું ભોજન કરતો નહિ. મધ્યાહ્ન ને સાયાહ્ન સંધ્યા પણ કરતો. આમ થવામાં મારા પિતાનો આગ્રહ તથા મારા માસ્તર છબિલરામ જેઓ પરમ આસ્તિક થયા હતા તેમની રીતભાત કારણ હતાં. આ[18] વર્ષમાં છબિલરામને ઘેર રહેનાર એમના ભાઈ હરિકૃષ્ણ નરભેરામનું ઓળખાણ થયું. છબિલરામની બદલી થઈ તેવામાં આ માણસ મારા સ્નેહને લીધે મારા ઘરમાં જ રહેતો. ૧૮૭૬માં અમો શાળામાં ગયા, પણ તે વર્ષના આરંભમાં જ મને ભારે મંદવાડ બે માસ રહ્યો. મને બેસવાને ઠામે ગુમડું થયું તે ઘણું દુઃખ દઈ બે-ત્રણ માસે મટ્યું પણ તેમાંથી પડેલું 'ફીસ્ટ્યુલા' અદ્યાપિ છે. ને કોઈ વાર ઉપડી આવે છે તો એક કે અર્ધો દિવસ પીડા કરે છે. આ સાલમાં શાળાની અવ્યવસ્થા તો મેં બતાવેલી જ છે, પણ હું મારા સ્નેહીઓ સાથે વાંચી ખાનગી અભ્યાસ ઘણો કરતો ને સંસ્કૃત અભ્યાસ વધાર્યે જતો. લઘુકૌમુદી તથા અમરકોશ પુરાં કર્યા ને તે ગોખવા વખત ન મળતો તેથી રાતમાં બે-ત્રણ વાગે ઊઠી તેને ગોખીને સૂઈ જતો. આ વર્ષે હું મેટ્રીક્યુલેશનમાં પાસ થયો. આ વર્ષના મારા સોહોબતીઓમાં એક તુલસીદાસ લક્ષ્મીદાસ કરીને વધ્યો; પણ તે નપાસ થવાથી પાછળ રહી ગયો. હરિકૃષ્ણે તો શાએ કારણથી મારા મંદવાડમાં જ રસ્તો પકડ્યો હતો ને ઉલટો મારા બીજા સ્નેહીઓને મારાથી દૂર કરવા ફરતો હતો. એને દોરાબજીનો સંસર્ગ ઘણો થતાં મારે ને એને તે વેળાથી જ હીસાબ પતી ગયો. એને લીધે અમને દરમાસે પૈસા ભેગા કરીને કે કોઈને ખરચે મિજબાની

ગંમત કરવાની ટેવ પડી તે અમો ઘણા વખત સુધી રાખી રહ્યા હતા, ને એથી અમારા મિત્રમંડળમાં સારો ભાઈચારો થતો હતો.

પાસ થયા પછી શું કરવું એ હવે મોહોટો સવાલ હતો. મારા ઘરમાં કોઈને વધારે કેળવણી લેવાનાં ફલનું જ્ઞાન ન હતું; મને તો હોય જ ક્યાંથી, પણ ભણાય તો ઠીક એમ બુદ્ધિ હતી. અધુરામાં પુરો મારી જ્ઞાતિનો એક છોકરો મુંબઈ ભણવા રહેલો તે તરત જ મરી ગયેલો એટલે હવે ખરાબ હવાવાળા ગામમાં મને મારાં માબાપ કેમ મોકલે? તે વેળે મુંબઈનો અવરજવર હાલ જેટલો છુટો ન હતો. અમારા ગામના લોક મુંબઈ એટલે વિલાયત જવું એમ સમજતા. અમને પણ કોલેજ કે યુનિવર્સિટી કે પરીક્ષા તે શું તેનો લેશ ખ્યાલ ન હતો. બહારગામ કોલેજો પણ ન હતી. મારાં માબાપ પાસે મુંબઈનો ખર્ચ નભાવી શકે તેટલું દ્રવ્ય તો ખરું પણ મને તે વેળાના એકના એક છોકરાને મુંબઈ કેમ મોકલાય? આથી તેમણે મને સર્વથા નાઉમેદ કરવા માંડ્યો. ખર્ચની હકીકત બતાવવા માંડી, અને નાતના કોઈ મોહોટા નોકરીઆતને ત્યાં મને સોંપી ૫–૧૦ કે ૧૫ની નોકરી પરિણામે મળે તે માટે જોગવાઈઓ થવા માંડી. મેં પણ ઈદર ઉદર અરજીઓ[19] કરી પણ નિષ્ફલ ગઈ. મારા મનમાં નિશ્ચય થયેલો કે ગમે તેમ કરી મુંબઈ જવું. એવામાં સરકારી ગેજીટમાં અમારાં નામ વગેરે આવ્યું તેમાં દર માસે રૂ. ૨૦ની કહાનદાસ મંછારામ સ્કોલરશિપ જે પ્રથમ તે જ વર્ષ નીકળેલી તે મને મળ્યાની વાત લખેલી હતી. પણ આ સ્કોલરશિપ એક વર્ષ જ ચાલવાની હતી ને પુને ઈજનેરનું ભણવા જવું એવી શરતવાળી હતી. મારા મનને આથી હર્ષ થયો નહિ. મને ગણિત ન આવડે, ને તેનું જ પુનાની ઈજનેર કોલેજમાં કામ એટલે મારૂં મન તો મુંબઈ ને મુંબઈ તરફ વળગ્યું રહ્યું. મારા પિતાને આ વાત પરથી એમ લાગ્યું કે ભણવામાં કાંઈક સાર છે ખરો. માટે તેમણે મને જવાની રજા આપી, પણ પુને જવું એવી શરતે રજા આપી. મને ખબર મળેલી કે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં પણ રૂ. ૧૦)ની સ્કોલરશિપો મળે છે. તેથી મેં એમ નક્કી કર્યું કે આમાંની કોઈ મને ઈશ્વર અપાવે તો ત્યાં જ રહી, બાકીનો ખર્ચ પિતા ન આપે તો ગમે ત્યાંથી લાવવો પણ પુને ન જવું, અને જો આ ન મળે તો પુને જવું. જે થાય તે ખરી.

હું ૧૮૭૭માં મુંબઈ ગયો ને એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયો ત્યાં મને રૂ. ૧૦)ની સ્કોલરશિપ મળવાથી હું રહ્યો અને મારા પિતાએ પણ ખર્ચ આપવાની હા પાડી. પુનાની સ્કોલરશિપનું મેં રાજીનામું આપ્યું. પણ આ સંબંધે

એક બીજી વાત મને માલુમ પડી આવી. હું આખી મેટ્રીક્યુલેશનમાં બીજે નંબરે પાસ થયો હતો તેથી પ્રાગમલજી સ્કોલરશિપ રૂ. ૧૫) દર માસની, ને ત્રણ વર્ષ ગમે તે કોલેજમાં ચાલવાની તે પર મારો હક હતો. પણ કહાનદાસ સ્કોલરશિપ ગુજરાતના છોકરામાં પ્રથમ હોય તેને આપવાની તે જ મને મળી ને તે મને અપાયેલી કેમકે તે રૂ. ૨૦)ની હતી. યુનિવર્સિટીનો નિયમ છે કે કોઈને બે સ્કોલરશિપ ન આપવી એટલે મને પ્રાગમલજી સ્કોલરશિપ ના મળી. આમ મારે રૂ. ૨૦) જે આખા વર્ષના ૨૪૦ થાય તેનું રાજીનામું આપવું પડ્યું અને રૂ. ૧૫) જે ત્રણ વર્ષના ૫૪૦ થાય તે ગુમાવ્યા તેથી રૂ. ૭૮૦નું અથવા વાસ્તવિક રીતે રૂ. ૫૪૦નું નુકસાન થઈ બેઠું. એ નિયમ પણ આ જ વખતથી થયો કે જેને કહાનદાસ સ્કોલરશિપ લેવી હોય તેણે પ્રથમ અરજી કરવી. આ પ્રમાણે મેં મારો કોલેજનો અભ્યાસ આરંભ્યો, અને ઘર તજી નવી દુનીયાંમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વેળે મારૂં વય માત્ર ૧૮ વર્ષનું હતું. આ ઠામે મારા વૃત્તાન્તનું પ્રથમ પ્રકરણ પૂરૂં થાય છે.

૩. ઉચ્ચ અભ્યાસ

[20]મુંબઈ જેવું હજારો આકર્ષણોથી ભરેલું નગર, માથે કોઈ સંભાળ રાખનાર મુરબી નહિ, ૧૮ વર્ષનું યુવાવસ્થાનું ઉચ્છૃંખલ શરીર ને જેવી જોઈએ તેવી સોહોબતની સુલભતા, માબાપ તરફથી વિદ્યોપાર્જન નિમિત્તે માંગીએ તેટલું દ્રવ્ય મળવાનો સંભવ, એવા પ્રસંગમાં જે કેવળ પોતાનો સ્વાર્થ જ સાધી બીજી રીતે દૂષિત ન થાય એવા તો કોઈ હજારે એક-બે પ્રભુની કૃપાના પાત્ર હોય તો હોય! મેં તો જોયા નથી. स योगी अथवा पशुः ! એમ હોય તેની જુદી વાત. કૉલેજમાં દાખલ થઈ હું રેસીડેન્ટ સ્ટુડન્ટ થયો. મારી સાથે તે વખતે લગભગ ૪૦ ગુજરાતી રેસીડેન્ટ સ્ટુડન્ટ હતા, તે સર્વ મારાથી પાંચ-પાંચ દસ-દસ વર્ષ મોહોટા હતા. કોલેજમાં ધર્મનું તો નામ ન મળે. નાતજાત સર્વે માણસ એ સિવાય બીજી સમજાય નહિ. ગુજરાતીઓમાં પોતપોતાની પ્રકૃતિ મુજબ જુદી જુદી મંડળીઓ હતી. તે સર્વેમાં થોડેઘણે અંશે દારૂ, માંસ, વગેરેનું ભક્ષણ તથા રંડીબાજીના બહાર ચાલ્યાં જતાં. જમવા ખાવામાં કોઈ બૂટ પહેરીને જમે, તો કોઈ નાહ્યા વિના જમે તો કોઈ ઝાડે ફરી આવી જમીને નહાય. વાણીયા બ્રાહ્મણ પારસી મુસલમાન સર્વે જાહેર, છુપા પણ ભેગા વ્યવહાર કરે. ભાવનગરના એક-બે નાગર બહારનો દેખાવ સાચવતા તથા અમદાવાદીઓ ભયના માર્યા બધું ધીમે ધીમે કરતા. મારે આમાં કોઈનું પિછાન મળે નહિ, પણ મારો સાથી છગનલાલ લલુભાઈ જે મારા પહેલો પાસ થઈ નોકરી રહ્યો એમ લખ્યું છે, તે આ વેળે કોલેજમાં ભણવા રહેતો હતો તેને આશ્રયે આવી મેં મુકામ કર્યો. તે તથા હું સાથે રહેતા ને અમારે ધીમે ધીમે વડોદરાના જમાદાર યુસુફઅલી યાકુબઅલી નામે મુસલમાનનો સંબંધ થયો. તે મુસલમાન છતે વ્યભિચારથી કે વ્યસનથી કેવલ વિમુખ, વગર પરણેલો પણ નિયમિત અને સ્વભાવે માયાળુ તથા ઉદાર મનનો માણસ હતો. તેને ને મારે ઘણો સ્નેહ થયો. અમે સાથે વાંચતા અને છેક બી. એ. સુધી પાસ પણ સાથે થયા. હાલમાં તે મારો સાચો મિત્ર છે ને વડોદરામાં સર્વે ખાતામાં રૂ. ૪૦૦)ના પગારથી સારી નોકરી પર છે. [21]એક ત્રીજો મિત્ર મળ્યો.

જુનાગઢનો નાગર ભૂપતરાય દયાળજી કરી હતો. તે અમારા મંડળમાં આવતો જતો. તે કેવળ અવ્યવસ્થિત ચિત્તનો માણસ છતાં ઘણો સ્નેહાળ હૃદયનો છે તેથી તેની સાથેનો તે વેળાનો સ્નેહ હાલ પણ કાંઈક છે. છગનલાલ તથા ભૂપતરાય બન્ને વ્યભિચારી માણસો હતા. મારી વૃત્તિઓ તો નડીઆદમાંથી જ ઉશ્કેરાઈ રહેલી હતી તે લાગ ન મળવાથી કે કોઈ સંગત ન મળવાથી હું બેસી રહ્યો હતો. આ બન્ને જણે રસ્તે બતાવ્યો.

અભ્યાસમાં મારૂં લક્ષ ઘણું હતું. તેથી આવાં કામ માટે અવકાશ ન મળેલો. છ માસ આખર પરની પરીક્ષામાં ઉપરને નંબરે પાસ ન થવાય તો મારૂં સ્કોલરશિપ જાય ને તે જાય ત્યારે મારા પિતા હાલ મને આશરે રૂ. ૧૫–૨૦) દર માસ આપતા તે અદ્દલ રૂ. ૪૦) ન જ આપે ને મારો અભ્યાસ ભાંગી પડે. તેમ મેટ્રીક્યુલેશનમાં બીજે નંબરે પાસ થવા વગેરેથી જે કીર્તિ ને માન કોલેજમાં મળેલાં તે કાયમ રાખવામાં મારી મરજી પણ થોડી ન હતી. આમ હોવાથી હું કોલેજમાં રહ્યો તે ત્રણે વર્ષ દરરોજ લગભગ ૧૩–૧૪ કલાક વાંચતો. ને ટાઈમટેબલ બનાવી તે પ્રમાણે નિયમિત કામ કરી ૭–૮ કલાક ઉંઘતો ને બાકી ૩–૪ કલાક જમવા રમવામાં ગાળતો. છ માસની પરીક્ષામાં ત્રીજે ચોથે નંબરે પાસ થયો[૯] ને મારૂં સ્કોલરશિપ અમારી આખરની પરીક્ષા સુધી એટલે એક વર્ષ પર્યંત કાયમ થયું. સંસ્કૃત અભ્યાસ ઘરઆંગણે સારો કરેલો તેથી તેમાં મને મેહેનત ન પડતી ને બીજા વિષયો પર ને વિશેષે કરી જેમાં હું કાચો હતો તે ગણિત પર ધ્યાન આપવાનો મને ઘણો વખત મળતો. આથી કરી ગણિતમાં મારી ખામી છતાં મારૂં કામ નીભ્યાં ગયું.

અમારી ત્રિકાળ સંધ્યા અને પ્રાત:સ્નાનનું આ સ્થળે શું થયું એ પણ જાણવા જેવું છે. લોકોએ પજવવા માંડ્યો તે એટલે સુધી કે અબોટીયું પ્હેરીને જમવા પણ ન બેસવા દે. એટલે એ બધું આપણે અશક્ય સમજી માંડી વાળ્યું. બ્રાહ્મણ માત્રની કરેલ રસોઈ ખાવા માંડી ને નિયમ એ રાખ્યો કે નાહી ધોએલું ધોતીયું પ્હેરી જમવું, કોઈને અડવું નહિ, અને નળેથી જ તરત ભરી મંગાવેલું પાણી પીવું ને તે લોટો લઈ જઈ રાખી મુકવો એ આખો દિવસ ચલવવો. મદ્યમાંસ ભક્ષણ પણ ન જ કરવું. આ નિયમ હું કોલેજમાં રહ્યો ત્યાં સુધી મેં પાળ્યા. [22]પરંતુ ક્વચિત્ મંદવાડ દુ:સહ થઈ જવાના પ્રસંગે દાક્તરોની સલાહ પ્રમાણે મદ્યપ્રાશન, કે કોડલીવર ઓઈલ કે ક્વચિત્ ઇંડાં ખાધેલાં ખરાં, તે કેવળ ઔષધ માનીને જ લીધેલાં અને મહાકષ્ટે વાપરેલાં બાકી મને તેમાં કદાપિ આનંદ પડેલો નહિ તે નહિ જ. પ્રથમ ટર્મ પુરૂં થતાંના અરસામાં

પ્રાણલાલ કહાનદાસ જોશીપરા નામના એક છોકરાને [ને] મારે ઘણો સ્નેહ બંધાયો, પણ તેની સાથે એકવાર તેના ગાયાની મેં મશ્કરી કરી ને તેના ઉત્તરમાં તેણે ગાળો દેવાથી મેં પણ દીધી એટલે કાંઈક ઉંચું મન થયું. હું તો એ વાત વીસરી ગયો અને પ્રાણલાલનો સ્નેહ તેવો ને તેવો જોઈ તેની સાથે નિર્મલ વ્યવહાર રાખવા લાગ્યો. આ વાતનો સંબંધ આગળ આવશે.

વેકેશન પુરૂં થઈ કોલેજમાં આવ્યા, પણ મન ગોઠતું નહિ. ઘર આગળ પણ મારાં માતુશ્રી પ્રથમ ટર્મમાં મરણતોલ થઈ ગયેલાં. આ વેળામાં મ્હારો નાનો ભાઈ જે એક જ મારા સગામાં (નિકટના) છે તેનો જન્મ થયેલો. આ બધાં કારણોથી મન ઘર તરફ હતું. પણ અભ્યાસમાં જીવ લાગી ગયો તેથી બીજું ટર્મ પણ નિર્વિઘ્ન પાર પાડ્યું. પેલા બે મિત્રો છગનલાલ લલુભાઈ તથા ભુપતરાયની સોબતની અસર મેં લખેલી જ છે તેને તાબે થઈ આ ટર્મની આખરે મેં એક વેશ્યા સાથે મારી જીંદગીમાં પ્રથમ વ્યભિચાર કર્યો. આ જ ટર્મમાં કોલેજમાં અમારો સહાધ્યાયી એક ગરીબ ગુજરાતી હતો તેને બધા ગુજરાતીઓએ ખાવાનું પુરૂં પાડવું એમ ગોઠવણ મેં પ્રયત્ન કરી કરાવી આપી હતી તેના ઉપકારનો બદલો પણ પ્રાણલાલ સંબંધના વૃત્તાન્તમાં જણાશે.

વેકેશનમાં ઘેર આવ્યો તેવામાં મને ઇંદ્રિ ઉપર ચાંદી પડી. મને માલુમ નહિ કે આ રોગનું નામ ચાંદી (Syphilis) કહેવાતું હશે કે તેનાં પરિણામ ખરાબ હશે. મેં તેને સાધારણ ખસ જાણી ઉપાય ન કર્યો ને તે એની મેળે જ ૧૫–૨૦ દિવસમાં મટી ગઈ. હું મુંબઈ પાછો ગયો કે ત્રીજા ટર્મના આરંભમાં મને સખ્ત સંધિવા ઢીંચણે થયો, તે મારા મિત્રો જે[23] મેડીકલ કોલેજમાં ભણતા તેમણે દવા કરી મટાડ્યો તથા ચાંદીને લીધે તે થયો એ વાત અને તેનાં અતઃપર પરિણામ પણ મને સમજાવ્યાં. છતાં મને કોઈ કુશલ દાક્તરને મળવાની સલાહ કે કશી દવા તે રોગનો પ્રતિકાર કરવાની લેવડાવવાની વાત આ મારા અનુભવ વિનાના મિત્રો બતાવી શક્યા નહિ. મેં પણ સંધિવા મટ્યો કે રોગ મટ્યો એમ સમજી વાત મેલી દીધી. ને વેશ્યાને ત્યાં કદી ન જવું એવો નિશ્ચય કર્યો. મારા મિત્ર ભૂપતરાયને સખ્ત બદ થઈ આવી ને હેરાન થયો; તથા છગનલાલ લલુભાઈને ચાંદી થઈ તે મેં મારે હાથે ધોઈ વીછળીને મટાડી.

આ સર્વ વાત છતાં મારો અભ્યાસ નિર્વિઘ્ન અને નિરંતર દઢ ચાલતો. આ વાત કૉલેજમાં સર્વત્ર ચર્ચાતી, તેમાં ગુજરાતીઓ બધા આળસુ અને કહ્યું તેમ રંડીબાજી દારૂબાજી ને તોફાનમાં અગ્રેસર હતા, એટલે તેમનાથી

મને વિલક્ષણ વૃત્તિવાળો જોઈ સર્વે મને તોડી પાડવા મંડ્યા રહેતા. અમદાવાદના છોકરાઓમાં મારી નાતના કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ કરીને હતા. તે ગૃહસ્થ હતા; હું બ્રાહ્મણ; ને મારા મોસાળના તે યજમાન થતા હતા. આવાં કારણની અદેખાઈ તેમના મનમાં હો વા ન હો, પણ મારી હોશીઆરી ને કાબેલી તેમનાથી જરા પણ સહન ન થતી એ તો નક્કી. તેઓ પોતે ઘણા હોશીઆર તથા ચંચળ ને ભણવે અગ્રેસર હતા તેથી પણ તેમ થઈ આવવાનો સંભવ છે. એફ.ઈ.એ.ની પરીક્ષા પાસે આવેલી માત્ર ૧ માસ બાકી રહેલો; ને તમામ દક્ષણી તથા ગુજરાતીઓમાં એમજ વાત થઈ રહેલી કે મણિલાલ પહેલે નંબરે આવશે તથા રૂ. ૩૦૦)નું ઈનામ છે તે લેશે. મારો નિશ્ચય પણ બને તો આમ કરવાનો નહિ એમ નહિ. પણ પરિણામે ગુજરાતી છોકરાઓની અદેખાઈએ મને હરાવ્યો.

પ્રસંગ એવો થયો કે કોઈ દક્ષણી છોકરાની જાને સર્વે ગુજરાતીઓ જનારા હતા, તેમાં હું તથા છગનલાલ લલુભાઈ ન ગયા. આ વાતની ચર્ચા ખુબ થઈ ને મને બને તો પ્રથમ નંબરે ન આવવા દેવો એવો વિચાર રાજકોટનો કેવળરામ માવજી બ્રાહ્મણ [24]હતો તેના તથા પ્રાણલાલ કહાનદાસના મનમાં ઉઠ્યો. તેઓ સર્વે પાછા આવ્યા તેવામાં મારા સાથી છગનલાલ ને તે પ્રાણલાલને કાંઈ બોલાબોલી થઈ; ને તે પછી બેચાર દિવસે એકાદ રાંડને ત્યાં અમે બન્ને જઈ આવ્યા, તે વાત પ્રાણલાલના જાણવામાં આવી. રાત દિવસ મથન કરી પ્રાણલાલ, કેવળરામ તથા પેલો જેને મદદ અપાવેલી તે માણસ, અને બીજા ઘણાએ મળી મારા પર રંડીબાજીનું તથા છગનલાલ પર ચાંદીનો આજાર થયાનું ને એક ઉમરેઠનો ખેડાવાળ જે છગનલાલનો મિત્ર હતો તે પ્રાણશંકર નરોત્તમ'પર સૃષ્ટિ વિરૂદ્ધ કર્મ કર્યાનું તોહોમત મુકી, રેસીડન્ટ સ્ટુડન્ટમાંથી ને બને તો કોલેજમાંથી જ કઢાવી મુકવા માટે પ્રીન્સીપાલને આપવાની અરજી તૈયાર કરી. તેમાં ઘણાખરા ગુજરાતીઓએ જ સહી કરી. ભૂપતરાય, જેનું નામ મેં આગળ આપેલું છે તેણે મને આ સંબંધમાં અતુલ મદદ કરી માટે તેનો સ્નેહ હું અદ્યાપિ સાચવી રહ્યો છું. આ અરજીનું મને જાણ કરાવ્યું ને કહેવરાવ્યું કે પ્રાણલાલની માફી માંગો તો અરજી માંડી વાળીએ. મેં કહ્યું કે હું માફી માગવાનો નથી, કેમકે મેં કોઈ પ્રાણલાલનો ગુનો કર્યો નથી, જેમ ઈશ્વરેચ્છા હશે તેમ થશે. આ વાત આઠ દશ દિવસ ચુંથાઈ ને તે દરમ્યાન મારૂં ચિત્ત વ્યગ્ર હોવાથી એટલો મારો અભ્યાસ પડ્યો. પરિણામે મારા મિત્ર ભૂપતરાયે મારી કોલેજમાં એક ફેલો નામે ગણેશ શ્રીપંથ

ખાપર્ડે હતો તેને વચમાં નાંખી સમાધાન કરાવ્યું તેમાં ફક્ત છગનલાલે માફી માંગી. સમાધાન થતાં જ પ્રાણલાલ મને મળ્યો અને કહે કે "કેમ હવે first આવી રહ્યો ને ? તારા મનમાં પવન ઘણો ભરાયો હતો તે જરા નરમ પાડવા આ કર્યું હતું !" આ સાંભળતાં જ મને થયું કે આ કામ અદેખાઈથી જ થયું. પ્રાણલાલ હોળીનું નાળીએર બન્યો તેનું કારણ એટલું જ કે તેને ને મારે મૂળ પ્રથમ ટર્મમાં બોલાબોલ થઈ હતી. ને તે જાતે મૂર્ખ પણ હતો. આ પછી ૧૦–૧૨ દિવસે F.E.A.ની પરીક્ષા થઈ, તેમાં હું પ્રથમ નંબરે આવી શક્યો નહિ. ત્રીજે નંબરે પાસ થયો, તથા લોજીકના વિષયમાં અને મારા Voluntary Subject [25]મોરલ ફીલોસોફી તેમાં પહેલે નંબરે પાસ થયો. આમ થવાથી મને સ્કોલરશિપ રૂ. ૧૫)નું મળ્યું ને તે ૧૮૭૯ના એપ્રિલની આખર સુધી ચાલ્યું.

આ પરીક્ષાના સમય પછી વેકેશનમાં હું નડીઆદ આવ્યો. ત્યાં મારા મિત્રમંડળની અવસ્થા તો મેં પૂર્વે કહેલી જ છે. બાળાશંકર મોહનલાલ ચતુરભાઈ ને દોરાબજી એ મહારૂઢ મૈત્રી અનુભવતા હતા ને બને તેટલી રીતે મને દૂર રાખ્યાં જતા. હું પણ તેમનામાં બીલકુલ ભળતો નહિ. મેં મારો વખત એકાંતમાં ને અભ્યાસમાં જ ગાળવાં માંડ્યો હતો. આવા વખતે અકસ્માત્ દોરાબજી તથા મોહનલાલ લઢ્યા તે પણ દોરાબજીએ મોહનલાલને બાળાશંકર પાસેથી ખસેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમાંથી – એટલે મોહનલાલ બાળાશંકર ને ચતુર ત્રણેનો સ્નેહ દૃઢ થઈ જે પાપરૂપ માણસ હતો તે દૂર થયો. આ માણસ જ ખરો પાપરૂપ છે અને એણે જ મણિલાલને પણ ફસાવ્યો છે એવી મોહનલાલને ખાત્રી થવાથી એણે બાળાશંકરને કહ્યું કે આપણે ગમે તેમ કરી મણિલાલને આપણા સંબંધમાં હતો તેવો કરી લેવો. આ વાત મને જણાવવામાં આવી ને મેં પણ ખુશીથી મારા પૂર્વના મિત્રોની વાત માન્ય કરી, બાળાશંકરને મેં ફરીથી કહ્યું કે મારાથી તારો અપરાધ થયો છે તે તને મનમાં સાલતો હશે તે ખરૂં પણ તેનું ખરૂં કારણ સમજાયા પછી તું હવે સમાધાન પર આવ્યો જાણી મને સંતોષ થાય છે. એણે પણ કહ્યું કે એમાં કાંઈ માલ નથી, મને પણ મારા મિત્રને માફી બક્ષ્યાનો આનંદ થોડો નથી. આ રીતે અમો સર્વે વળી ફરી સંબંધમાં આવ્યા. બાળાશંકરનું મન તો હતું તેવું જ રહ્યું : અર્થાત્ એને જે એકને વધતું બતાવવું બીજાને ઓછું બતાવવું વગેરે ખટપટની ટેવ તે કાયમ રહી ને તેથી મને કેવળ અણગમો થવા લાગ્યો, પણ છેક તોડી ન નાંખતાં મેં સાધારણ [26]સંબંધ રાખ્યાં કર્યો.

પછી હું ફરી કોલેજમાં ગયો. બી.એ.નો અભ્યાસ આરંભ્યો[૧૦] તેમાં મારે voluntary વિષય શો લેવો તે વિચાર હતો, નિર્ણય એ થયો કે History તથા Pol. Economy લેવી; ને Historyમાં પણ India & England બે જ વાંચવી. આ વિષય લેવાથી જ માણસની બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિ ખીલે છે તથા કાંઈ નવી અક્કલ આવી બોલવા લખવાની છટા સમજાય છે એવો મને નિર્ણય થવાથી એ વિષય મેં લીધેલા. આ મારી કલ્પના મને તો સંપૂર્ણ રીતે ખરી માલુમ પડી છે. મારી વાંચવાની ઢબ જુદી જ છે; દરેક વિષય હસ્તામલકવત્ થયા વગર મુકવો મને ગમતો નથી; તેમ ગોખીને સમજ્યા વિના યાદ રાખવું મારાથી બનતું નથી એટલે વારંવાર હરકોઈ વિષય માટે મારે ઘણાં પુસ્તકો વાંચવાં પડે છે. આવો મૂલથી નિયમ મનમાં જડાયાથી મારે કરવાની મેહેનતમાં ઘણો વધારો થયો હતો ને મારે ૧૪–૧૫ કલાકથી પણ કોઈ વાર વધારે કામ કરવાની જરૂર પડતી. સંસ્કૃત વિષય કરી લેવામાં તો અહીં પણ મને ઝાઝી વાર કે મુશ્કેલી લાગી નહિ. મારા સંસ્કૃત શિક્ષક ડાક્તર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભંડારકર તથા ઇતિહાસ, ઇકોનોમી અને કાંઈક અંગ્રેજી ભાષાનો વિષય શીખવનાર મહાસમર્થ પ્રીન્સીપાલ વર્ડ્સ્વર્થનું નામ આજે સંભારીને પણ મને અતિશય માન પેદા થઈ આવે છે, અને તેમની મારા પરની પ્રીતિ તથા તેમની ભણાવવાની પદ્ધતિથી જ મને જે લાભ મળ્યો છે તે મળ્યો છે એમ મને વારંવાર કલ્પના થયાં જાય છે.

આ ટર્મના આરંભમાં મારાં વડ સાસુ મરી જવાથી મને મારા સસરાએ પાછો બોલાવ્યો. હું આવ્યો પણ મારા સસરાએ રીવાજ મુજબ મને ભાડાના પૈસા પણ ન આપતાં ફક્ત રૂ. ૩-૩ાની પાઘડી બંધાવી. મેં પાઘડી પાછી આપી તે પરથી [27]મારાં સાસુસસરાએ મને ઘણી ગાળો દીધી તથા હેરાન કર્યો એટલે બે દિવસમાં કંટાળીને હું પાછો જતો રહ્યો. આ વખતથી જ કાંઈક કંકાસના બીજ રોપાયાં. મને નડીયાદથી જતાં પેહેલાં બાળાશંકરની મુલાકાત થઈ, પણ એમાં જણાયું કે એનો જીવ ખસી ગયો છે તથા એ અતિશય ગાંડપણની અવસ્થામાં છે. હું ઘણો દલગીર થયો ને એણે કહ્યું કે મારે મુંબઈ આવવું છે તો તે બાબત મેં એને સર્વ રીતે મદદ કરવા કબુલાત આપી. હું મુંબઈ ગયો તે પછી થોડે દિવસે બાળાશંકર પણ ત્યાં આવ્યો. એના પિતા વગેરેએ એની સંભાળ લેવાનું મને કહેલું હતું, પણ હું તો મારાથી બને તે એને માટે કરવું એવી મારી ફરજ સમજતો હતો. બાળાશંકરે ઘર રાખ્યું તેમાં હું પણ રહેતો, ને મારા ખાધાનું ખર્ચ એ ન જાણે એમ આપ્યાં જતો. માસ

બે સુધી ત્યાં એનું રહેવું થયું ને દર્દમાં ઘણો ફેર પડ્યો. દર્દ કોઈ રોગ ન હતો. પણ એક જાતનો Monomania[૧૧] હતો; તે કેશવલાલ નામનો એનો ગાયનનો ઉસ્તાદ જે મુંબઈ હતો તેની સમક્ષ શમી જતો ને એનું મન આનંદમાં રહેતું. મારી અવગણના કરવામાં અને મને ન ગણકારવામાં તથા તેવી જ રીતે પજવવામાં એણે આ બન્ને માસ બાકી રાખી નથી. મારો જરા પણ અનાદર કરે તો તેવો માણસ મોહોટો ચક્રવર્તી હોય તો પણ હું તેના સામું ન જોઉં એ મારી પ્રકૃતિ દૂર મુકી કેવળ ફરજના માર્યા મેં સર્વ સહન કર્યું. ૧૮૭૬માં બાળાશંકર સાથે જે તૂટ થઈ તે પછીના મારા ને એના સંબંધોમાં મેં કદાપિ પ્રીતિનો અનુભવ કર્યો જ નથી, છતાં હું એટલા જ માટે સહન કરી રહેતો કે ફીકર નહિ મારો જરા પણ વાંક છે એટલે એમ જ હોય પણ પરિણામે ઠીક થશે. ટર્મ પુરૂં થવા આવ્યું. પણ બાળાશંકર કેશવલાલને મુકી નડીયાદ આવે નહિ ને એનાં માબાપ કલ્પાંત કર્યાં જાય. આખરે એને સમજાવી હું નડીયાદ આવ્યો અને વેકેશનમાં રહી હું પાછો મુંબઈ ગયો.

બી.એ. માટેના બીજા ટર્મમાં જાણવાજોગ કાંઈ બન્યું નથી. એ ટર્મ આખર સ્કોલરશિપ માટે પરીક્ષા થઈ તેમાં મને રૂ. ૨૦)ની સ્કોલરશિપ મળી. વેકેશનમાં ઘેર રહી ત્રીજા ટર્મ માટે મુંબઈ ગયો. [28]બીજા ટર્મમાંથી જ મારી સાથે તુળશીદાસ લક્ષ્મીદાસ કોલેજમાં રહેતો. એ એફ. ઈ.એ. માટે આવ્યો હતો. છગનલાલ લલુભાઈ તો એફ.ઈ.એ.માં નપાસ થઈ ઘેર ગયા હતા; ને ભૂપતરાય બી.એ.નો અભ્યાસ કરતો. આ ટર્મની આખર વખતે વળી મને જરા આડું અવળું કરવાનો ચસકો થઈ આવ્યો. વચમાં જે એકાદ વર્ષ ખાલી ગયું તે કોઈ સહાય કરનાર નહિ માટે જ. હાલમાં નડિયાદનો એક ઝવેરભાઈ એ કામમાં પ્રવીણ સાબિત થયો એટલે બે ત્રણ વાર એક તેની રાખેલી વેશ્યાને ઘેર જવું થયું. તેમાં બીજી કે ત્રીજી વાર ગયો તેમાંથી મને ચાંદી લાગુ થઈ. પણ આ વેળે રોગનું રૂપ જાણીતું હોવાથી પુરેપુરો ઉપાય લેવાથી આરામ થઈ ગયો ને કાંઈ ભય પણ રહ્યું નહિ. આ ટર્મમાં મારી નાતના... જેનું નામ મેં આગળ મારા પ્રતિસ્પર્ધિમાં ગણાવ્યું છે તે સારા મિત્ર થયા. તેમને સખ્ત ઉપદંશ થયેલો તે તેણે લાજના માર્યા કોઈને કહેલું નહિ તેથી તેની ઇંદ્રિય છેક તુટી જવા પર આવેલી. તેના ગામના અમદાવાદીઓ એની મશ્કરી કરી પીડા કરતા. આ ઉપદંશ તેને તેની સ્ત્રીમાંથી મળેલો હતો. એ માણસે આવી મને હકીકત કહી તે પરથી મેં તેને મારાથી થઈ તેટલી તનમનથી મદદ કરી આરામ પર આણ્યો. પણ પરીક્ષા તો એ બીચારા જુવાનની બગડી ને તેને

મેં અધવચે અમદાવાદ પહોંચડાવ્યો. આ વખતથી તે ગૃહસ્થ મારો સારો મિત્ર છે. આ ટર્મની આખરે હું ઘેર આવ્યો.

આ વખતે મારી સ્ત્રીને મારે ઘેર સુવા રાખવાની હતી. મારી ઉમરમાં ૨૧ વીતીને બાવીસમું વર્ષ ચાલતું હતું; મારી સ્ત્રી ૧૧–૧૨ વર્ષની હતી. ઘેર સુવા રાખવાનો દિવસ દસેરાનો તહેવાર હતો. ઘરમાં સર્વ સગાંને જમવા નોતર્યાં હતાં; કંસાર રંધાયો હતો. જમવાના કલાકેક આગળ હું બારી પર બેઠો હતો ને સામે કોઈ માણસ બેઠેલો તેની સાથે વાત કરતો હતો. એવામાં બાજુ પરનાં લાકડાંમાંથી નીકળી એક કાળો સાપ દોડતો મારા પગની લગભગ આવ્યો. મારી સામે બેઠેલા માણસની નજર તે પર પડી ને તેણે બુમ મારી તેથી મ્હેં પગ ઉંચા લઈ લીધા ને સાપ પાછો ફરી ભીંતની એક ફાટમાં ભરાયો. એક બે સ્નેહીઓ તેવામાં આવી પડ્યા. તેમણે લાકડી વતે છંછેડી સાપને બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. હું તો આ બધું [29]મુકી જમવા વખત થવાથી જઈને જમવા બેઠો. કંસારનો કોળીઓ વાળીને મોંમાં મુકવા હાથ ઉપાડ્યો કે તરત પેલા લોકોએ બુમ મારી કે “મણિલાલ ! સાપ નીકળ્યો.” મેં કોળીઓ નીચે મુકી સાપને પકડ્યો અને નંખાવી દીધો. આ બનાવથી મારૂં દીલ ખાટું થઈ ગયું ને ખરેખર તે જ દિવસથી મારી સ્ત્રી એવી તો દુઃખદાયક નીવડી કે એ થનાર વ્યથામાંથી મને મુક્ત કરવા કાલરૂપ શ્રી હરિએ મોકલલો આ સર્પ અને ડસ્યો હોત તો બેહેતર હતું. આ વાત મારા મનમાંથી વેહેમરૂપ મનાઈ ઘસાઈ ગઈ હોત પણ પાછળનાં પરિણામે આ શકુનનો આવો જ અર્થ મારા મનમાં દઢ કર્યો છે. વળી આશ્ચર્ય એ છે કે આ દસરા પછી બીજાં બે વર્ષની દસરા આવી જ જાતિના બનાવ વિના વીતી નથી. બીજે વર્ષ દસરાના પ્રાતઃકાલમાં જ મારા પર છાપરામાંથી સર્પ પડ્યો ને મને માલુમ ન છતાં હું કેવળ પ્રભુકૃપાથી બચી ગયો. ત્રીજે વર્ષ હું મુંબઈ હતો ત્યાં સર્પનો ભય ન હતો. પણ મેં મારા મિત્રોને કહ્યું હતું કે કાંઈક થવું તો જોઈએ. સાંજે અમે સર્વે જમવા બેઠા ત્યારે એકદમ મારા પાટલા નીચેથી એક ગજનો કાનખજુરો નીકળ્યો!!! અસ્તુ. આ દેહ કોણ જાણે શા પરિણામ માટે નિમિત્ત હશે ! અમારાં પત્ની તો સુવા આવ્યાં – પણ આવ્યાં તે જ રોજ અત્તરની શીશી લાવેલાં – મેં પુછ્યું ક્યાંથી આણી તો કહે કે મારા ભાઈની ઉઠાવી આણી છે. આ પરથી જ મને બાઈશ્રીનામાં ચોરીનાં અંકુર જણાયાથી મનમાં ખેદ થયો. મને કોઈ રીતે સંતોષ કે આનંદ પેદા કરે તેવો ગુણ આ સ્ત્રીમાં ન હતો. હાલ મારા મનમાં એટલું જ હતું કે

એ અભણ છે. પણ હું ભણાવી કુશળ કરીશ. પણ આજ સુધીના અનુભવમાં, અભણ, ચોર, કાવતરાંખોર, લુચ્ચી, જુઠી, ગળાં કાપતાં ન ડરે તેવી ને વ્યભિચારી એ સ્ત્રી મને પૂર્ણ રીતે જણાઈ છે. એ આ દરેક બાબતની સાબીતીનાં પ્રમાણ આપવા બેસું તો જુદો ગ્રંથ થાય એમ છે, પણ અત્રે એટલું જ જણાવવું બસ છે કે એ દરેક વાત ઘણા દાખલા જાતે જોઈ જોઈને મેં મારી પોતાની મેળે સાબીત કરેલી છે; ને તેમાં મેં કાંઈ પણ સાંભળ્યું હોય તે હીસાબમાં લીધું નથી. હાલ સુવા રહેલી તેમાં જ મારા પહેલાં ઉંઘી જવું, ખાટલો કદાપિ ન ઉથામતાં માકણભર્યો રાખવો ને પાથરવો નહિ, ખાટલામાં સુતે સુતે રાતમાં "બા, બા" એમ વદવું, કોઈ કોઈ [30]વાર રાતે મુતરીને ખાટલો ભરી દેવો વગેરે અંતરની વાતોથી અને ખુણે ખાચરે ચોરીને ખાધાં જવું, જુઠ સાચાં કરવાં ખોટી વાતો સાસરા પીએર વચ્ચે ચલાવવી વગેરે બાહ્ય આચારથી મૂલમાંથી જ આ સ્ત્રી પર મને કેવી પ્રીતિ થઈ હશે તે વાંચનારે વિચારી લેવું. મારૂં ચિત્ત આમ છતાં પણ એ વાતમાં ન પરોવાતાં મારા માથે આવી રહેલી પરીક્ષામાં ગુંથાઈ ગયું હતું. મારા છેવટના જયનો વખત હાથવેંતમાં હતો, ને હું મેહેનત કરવામાં પાછી પાની કાઢતો નહિ. હું મુંબઈ ગયો ને પરીક્ષા સંતોષકારક રીતે આપી આવ્યો. મને મારા કામનો જે સંતોષ થયેલો તે સંબંધી એક વાત જણાવવા જેવી છે. મારા મિત્રે મને પુછેલું કે તું પાસ થાય તો તાર મુકીએ? મેં જવાબ દીધેલો કે પાસ તો હું થવાનો જ છું, પણ ક્લાસ લખી જણાવજો ને English વિષયનું કે History & Political Economy વિષયનું એક Prize મને મળશે તે પણ જણાવજો. તેણે પણ મારૂં કહેવું માન્યું ને પરીક્ષાનું પરિણામ જોવા જતાં ઘેરથી જ કાગળ લખી ક્લાસ અને ઈનામની જગો ખાલી રાખી ગયો. તેમાં પેન્સીલથી બીજો ક્લાસ તથા History & Political Economyના વિષયનું ઈનામ એમ લખી તેણે કાગળ મને મોકલ્યો તે વાંચી મને પરમ સંતોષ થયો કે મારી એક મેહેનતનું તો પરિણામ શુભ રીતિએ આવ્યું. આશા રાખું છું કે વાંચનાર[૧૨] વિદ્યાભિલાષી જનો આવા સંતોષથી કાર્ય સંપાદન કરી આનંદિત નીવડે. હું આખી પરીક્ષામાં બીજે નંબર પાસ થયો હતો, અને મારી ૩૦ માર્ક ઓછી હોવાથી પેહેલા ક્લાસમાં ન જઈ શક્યો એમ ખબર થતાં અમારી કોલેજમાં Fellow તરીકે રહેવા મેં અરજી કરી. પ્રીન્સીપાલ વર્ડસ્વર્થની કૃપાથી મને Fellow નીમવામાં આવ્યો પણ પગારદાર જગો ખાલી ન હોવાથી Honorary નીમ્યો ને આવતા વર્ષથી પગાર મળવાનો ઠર્યો. મને મળેલી.

રૂ. ૨૦)ની સ્કોલરશીપ હજુ ચાર માસ ચાલે તેમ હતી એટલે આવી રીતે મળેલા માનનો ઉપભોગ કરવા હું મુંબઈ જઈ Fellow તરીકે કામ કરવા લાગ્યો.

[31]મારી સ્ત્રી તથા મારા મિત્રમંડળ સંબંધી સહજ હકીકત આ વખતમાંની આપવી ઉચિત છે. બાળાશંકરને મેં નડીયાદ પાછો આણ્યો તે પછી મારે ને એને કાંઈ સંબંધ રહ્યો નહિ તે વળી પૂર્વવત્ થઈ રહ્યું. મોહનલાલ, ચતુરભાઈ એ એના પરમ મિત્ર હતા. આ વખતે એ ઉભયને કાંઈ કારણસર બાળાશંકરના સ્નેહમાં ન્યૂનાધિક જણાવા માંડ્યું, તેથી તેઓ એને મુકી દૂર થયા. હું નડીયાદ આવ્યો ત્યારે મને મળ્યા અને અમે ત્રણે, મારા બી.એ. થયા પછી, કાંઈક મિત્રસંબંધમાં સંકળાયા. મારી અને આ બે માણસોની મૈત્રી જે હાલ પણ કાયમ છે તે તે કાલથી શુરૂ થઈ. મારી સ્ત્રીને હું નડીયાદ આવ્યો ત્યારે બીજી વાર સુવા મોકલવામાં આવી. આવી તેને બીજે જ દિવસે તેની મા તેને પાછી લઈ જવા આવી. તે દારૂ પીને આવી હોવાથી ન કહેવાય તેવી ગાળો દઈ લઢાઈ કરી ગઈ. આનું પરિણામ, મારા મનને મારા સાસરાના માણસ પરથી કેવળ ફેરવી નાંખવાવાળું થઈ પડ્યું. મેં મારી સ્ત્રીને મારે ઘેર કબજે કરી, અને મારે સાસરે જમવા ખાવાનો વ્યવહાર મુકી દીધો. બેત્રણ માસ મારી સ્ત્રી મારા ઘેર રહી, પણ દરમીઆન તેની કાવતરાં, ચોરી તથા છુપા સંદેશ વગેરે કરવાની ટેવ મટી નહિ. હું નડીયાદમાં જ હતો તેવામાં મારા પિતાને કેટલાક લોકોએ શરમાવવાથી મારી સ્ત્રીને તેને પીએર જવા દીધી. મારા સાસરાવાળાં હવે તેને પોતાને ત્યાં રાખી બેઠાં, એમ કહીને કે અમારે તો મોકલવી જ નથી – અને તેના કારણમાં મારી મા મારી સ્ત્રીને મારે છે એવી નિરાધાર ગપ લોકમાં ચાલતી કરી.

આ સ્થલે કહેવાની જરૂર છે કે મારી જીંદગીની મુખ્ય શોધ કોઈ શુદ્ધ પ્રેમસ્થાન મેળવવા તરફ હતી.[૧૩] તેવું સ્થાન સ્ત્રી મળે, ને તે વળી પોતાની પરણેલી હોય તો ઘણું શ્રેષ્ઠ એમ હું માનતો. પણ વ્યર્થ! સ્ત્રીના અભાવે કોઈ પુરુષની સાથે ખરો પ્રેમ બંધાય તો તે પણ મને ઈષ્ટ હતો. આ જ કારણથી હું મિત્રોની વ્યવસ્થા વારંવાર કર્યાં જતો ને બને તેટલી રીતે મારા મિત્રો મારા પર એકપ્રેમ રાખે તેવો પ્રયત્ન આચરતો. પ્રેમનું સ્વરૂપ હું એક પ્રકારનો આનંદમય તથા પોતાપણું ભુલી પારકામાં તન્મય થવાય એવો અભેદ માનતો. [32]મારૂં વય સમજવાળું થયા પછી હું કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આવ્યો હોઈશ, તે પણ આવી શોધના ઇરાદાથી, વિષયવાસનાથી નહિ.[૧૪]

પણ સ્ત્રી પુરૂષ ઉભય પક્ષે મને મારી ઇચ્છા મુજબ ફલ મળ્યું નહિ, ને એ પ્રેમ અંતે વિરાગરૂપે પરિણામ પામ્યો એ આગળ જણાશે. આવા પ્રેમના આવેશમાં જ તે પ્રેમનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે મેં મારા નવા મિત્ર મોહનલાલને ૧૮૮૦માં "પ્રીતિ પ્રેમ વદું જય જય જય વાણી"[૧૫] એ દિંડી લખેલી.

કોલેજમાં હું Fellow થયો. હવે મારે શું કરવું? લૉ ક્લાસમાં હું ૧૮૭૭નું વર્ષ ગયેલો, પણ Juisprudenceની પરીક્ષામાં નપાસ થયા પછી મેં એ અભ્યાસ મારા કોલેજના અભ્યાસમાં વિઘ્નરૂપ માની મુકી દીધો. આ પરીક્ષામાં હું કેમ નપાસ થયો એ પ્રસંગ જાણવાજોગ છે. મેં આખા વર્ષમાં એ સંબંધી કાંઈ પણ વાંચ્યું ન હતું. ફક્ત ઈદરઉદર કાંઈ જાણતો હતો. મારો મિત્ર યુસુફઅલી મને આગ્રહ કરીને પરીક્ષામાં બેસવા લઈ ગયો. પરીક્ષાના સ્થલમાં કોઈ દેખરેખ રાખનાર ન હોવાથી ઘણાખરા ચોપડીઓ ઉઘાડી રાખી જવાબ લખી કાઢતા હતા, ને કેટલાક પડોશીનામાંથી "કોપી" કરી લેતા હતા. મને કાંઈ આવડે તેમ ન હતું એટલે હું ઊઠી જવા લાગ્યો. મારા મિત્ર યુસુફે કહ્યું કે મારામાંથી ઉતારી લે, પણ તે વાતની ના પાડી હું ચાલી ગયો.[૧૬] એ વખતથી મારી lawના અભ્યાસ સંબંધી કથા પુરી થઈ. Fellow થયા પછી એમ થયું કે હવે એ અભ્યાસ જારી કરૂં, પણ મને એમ લાગ્યું કે મારું મુંબઈમાં રહેવું મારી Scholarship બેચાર માસ ચાલે તેટલી જ મુદતનું છે. એટલે જેમાં ત્રણ વર્ષ જોઈએ એવા અભ્યાસમાં જરા આંગળી કરવાથી કાંઈ નફો નથી. M.A.ની પરીક્ષામાં જવાનો વિચાર થયો પણ તેએ આવા જ વિચારથી માંડી વાળ્યો. આમ છતાં એમ નિશ્ચય કર્યો કે M.A.માં History Philosophyનો વિષય ઘણો કઠિન મનાય છે, તે આખો વાંચી જ્ઞાન તો જરૂર મેળવવું. એ વિષયનો મને શોખ પણ ઘણો હતો, એટલે અમારા વિદ્વાન પ્રીન્સીપાલ [33]પાસેથી ચોપડીઓની યાદી કરી આંણી વાંચવાનો આરંભ કર્યો. કવિતા બનાવવા વગેરેનો શોખ પણ ઘટ્યો ન હતો. સાહિત્યનાં સસ્કૃત પુસ્તકો, તથા બીજા નાટકાદિ કાવ્યના ગ્રંથ મારા વાંચવામાં આવ્યાથી મને એ વિષયનો દૃઢ પ્રેમ થઈ રહ્યો હતો. ભવભૂતિપ્રણીત માલતીમાધવનું ભાષાંતર કરવું એમ બીજો વિચાર પણ કર્યો ને કામ શુરૂ કર્યું. કોલેજમાં ભણાવવા માટે તો મને કેવળ અણગમો આપનારા અને પુરા ન આવડે તેવા વિષય Trigonometry & Euclid મળ્યા. છતાં હું મેહેનત કરી જતો ને મારા વિદ્યાર્થીઓ મારાથી સંતોષ પામતા એમ હું જાણું છું. આ વ્યવસ્થાથી એપ્રિલ માસ સુધી ટર્મ પુરૂં કર્યું. જાન્યુઆરી કે ફેબ્રુઆરીમાં Convocation થઈ Diploma પણ

મળ્યું હતું.

રજામાં ઘેર આવ્યો, પણ હવે નોકરી ખોળવી જોઈએ. અમદાવાદમાં Educational Inspectorને જઈ મળ્યો ને તેણે કેળવણી ખાતામાં ૫૦-૬૦ની નોકરી અક્ટોબરમાં આપવા કહ્યું. હવે જુનથી સપ્ટેંબર સુધી Fellow થઈ રહેવું કે નહિ એ વિચાર પડ્યો. પણ મનમાં એમ આવ્યું કે કદાપિ આક્ટોબરમાં નોકરી ન મળી તો જાનેવારીથી કોલેજમાં રૂ. ૬૦)નો મહીનો મળશે. માટે ખર્ચ વેઠીને પણ મુંબઈ રહેવું, એમ ધારી ગયો.

મારા ગામના રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ મુંબઈમાં જ રહેતા. તેઓ સારી નોકરીવાળા સમૃદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત, તથા પ્રથમ વર્ગના વિદ્વાનોમાં મુખ્ય હતા. એક રીતે તેમની ને મારા પિતાની મૈત્રી હોવાથી તેમની સંભાળ મારા પર ઘણી હતી ને તેઓ મારા કલ્યાણમાં ઉત્સુક રહેતા. મારૂં માલતીમાધવનું ભાષાંતર તૈયાર થયેથી કચ્છના દિવાન પ્રસિદ્ધ દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જસભાઈને અર્પણ કરાવી મને ખર્ચમાંનો મોહોટો ભાગ અપાવવા તેમણે ધીરજ આપી. મારે નોકરીની અપેક્ષા છે એમ તેમના સમજવામાં આવેલું હોવાથી તેમણે ભાવનગરના નાયબ દીવાન રા. રા. વજલભાઈ ગગાભાઈને ઘેર તેમના દીકરાઓને ભણાવવા તથા સેક્રેટરી તરીકે કામ કરવા રૂ.૭૫)ની ખાનગી જગોની વેતરણ[34] કરી. આ વાત મને માલુમ ન હતી, પણ ભાવનગરથી મનઃસુખરામભાઈના કોઈ સગાએ મને પુછાવ્યું ત્યારે હું એમને મળવા ગયો ત્યાં મને ખબર પડી. મારે ભાવનગર જવું એમ સલાહ મળવાથી હું તૈયાર થઈ નડીઆદ આવ્યો. આ વાત જુન માસની આખરમાં બની. પણ મને દેશી રાજ્યમાં ને તે પણ કોઈ ગૃહસ્થની ખાનગી નોકરીમાં જવાનો ઘણો અનાદર હતો, એ બે મેં સહજ અમદાવાદમાં Educational Inspectorને લખી જણાવ્યું કે અક્ટોબરમાં નોકરી આપવી, એવું તમે વચન આપતા હો તો મારા વિષે હાલ જે ગોઠવણ થઈ છે, તેની હું ના પાડું આ વાતનો ઉત્તર મને મળ્યો નહિ ને હું તો ભાવનગર જવા તૈયાર થયો. જે દિવસે સાંજે હું નીકળનાર તે દિવસ બપોરે કોઈએ મને કહ્યું કે તમને અહીંની (નડીઆદની) હાઈસ્કુલમાં રૂ. ૬૦)ની જગો મળી છે એમ મેં અમદાવાદમાં સાંભળ્યું છે ને તમે ભાવનગર કેમ જાઓ છો ? આ વાત સાંભળી ગાડીનો સવડ હોવાથી હું અમદાવાદ ગયો ને વાત ખરી ઠરવાથી (નોકરીનો હુકમ મુંબઈ જવાથી મને મળેલો નહિ) મેં ભાવનગરની નોકરી બાબત રાજીનામું લખી મોકલ્યું. પછી સ. ૧૮૮૦ના જુલાઈ માસની ૩૧મી તારીખે, લગભગ ૨૨ વર્ષની

વયે, નડિઆદ હાઈસ્કુલ સબ પ્રોટેમ બીજા આસીસ્ટંટની જગો પર હું દાખલ થયો. મને પગાર દર માસે રૂ. ૬૦) મળતો હતો.

મુંબઈમાં મેં જે અભ્યાસ આરંભેલો હતો તેમાં મને ઘણી વાતો નજરે આવી હતી. યુરોપીઅન સુધારો, નીતિ, રીતિ, તથા ઈશ્વર, મોક્ષ ઈત્યાદિકના વિવિધ તર્ક મારી નજરે રમી રહ્યા હતા. મને એમ પણ નિર્ણય થયો હતો કે માણસના જીવિતનું મુખ્ય અને છેવટનું કર્તવ્ય એ જ છે કે આ તમામ વાતો વિષે નિર્ણય કરવો; નહિ તો તેની જિંદગીનો વખત કેવળ નિરર્થક જવાનો. હું કોલેજમાં રહ્યો તે દરમીઆન કેવલ નાસ્તિક બની ગયો હોઈશ એમ કોઈ અનુમાન કરે તો ખોટું નથી, કેમકે તેમ થઈ શકવાની સહજ સામગ્રિ મેં આગળ બતાવેલી છે. પણ આ બધું વાચનમાં આવ્યા પછી મનમાં ભારે ગરબડ ઉઠવા લાગી અને ધર્મ, નીતિ તથા સુધારાના તત્ત્વ વિષેનો નિર્ણય[35] કર્યા વિના મારી જીંદગી સુખમાં કે નિશ્ચિત માર્ગે જવાની નથી એમ મને દૃઢાગ્રહ થયો.[૧૭] નડીઆદમાં પણ એવો ને એવો અભ્યાસ કાયમ રાખ્યો. પણ કહેવું જોઈએ કે યુરોપીઅન ફીલસુફોનાં લખાણથી મને પુરો સંતોષ થયો નહિ. મારા મનમાં એમ તર્ક ઉઠ્યો કે મને સંસ્કૃત તો આવડે છે ને પંડિતો – યુરોપના ને અહીંના – સંસ્કૃતમાં ફીલોસોફીની બાબતોનાં ઘણાં વખાણ કરે છે તો તેમાં શા ખુલાસા છે તે જાતે મૂલ સંસ્કૃત ગ્રંથ વાંચી સમજવા. આ ઉપરથી મેં પ્રથમ તો મહાભારત, રામાયણ, ગીતા વગેરેના કોઈ કોઈ અંશ વાંચવા માંડ્યા, તેમ કોઈ સ્મૃતિ વાંચવા માંડી, ને યુરોપીઅન સ્કોલરોનાં એ સંબંધનાં લખાણ પણ ધ્યાનમાં લેવા માંડ્યાં. નડીઆદમાં પુસ્તકો મળવાં કઠિન પડતાં, પણ ધીમે ધીમે અભ્યાસ ચાલતો. આ વાતની સાથે જ માલતીમાધવનું ભાષાંતર પણ ચાલ્યાં જતું. તે પુરૂં થયું ને તેની એટલી નકલ ખપી કે જેમાંથી ખર્ચ માત્ર આવી રહ્યું. એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થતામાં કોઈએ એના પર અભિપ્રાય જણાવ્યો નથી. પણ તે પછી બે વર્ષે "ગુજરાતી"માં કાંઈ આવ્યું હતું તે કેવળ સ્તુતિમય હતું. શાળામાં જે પગાર મળતો હતો તેમાં કદાપિ વૃદ્ધિ થશે કે નહિ એવા સંશય આગળપાછળનો વિચાર કરતાં આવવા લાગ્યા ને ગરજના માર્યા વળી કાયદાને શરણ થવું એમ ઇચ્છા થઈ. મુનસફની પરીક્ષામાં જવા માટે કાંઈ કાંઈ વાંચવા પણ માંડ્યું. આ ઉપરાંત શાળાનું કામ તો ચાલતું જ હતું, તેમાં જે જે વિષય જેને જેને મેં ભણાવ્યો છે તે સર્વની મારા પર અનન્ય પ્રીતિ છે એમ મને અદ્યાપિ માલુમ છે.

અત્યાર સુધી મેં મારાં સગાંસંબંધી બાબત કાંઈ લખ્યું નથી. એક વાર

એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે તેઓ દાદાના કાળથી જ અમારા અહિતમાં રાજી હતાં. મારું વય ઘણું નાનું તેવામાં મારા પિતાએ એક સગાને રૂ. ૧૫૦૦ ધીરેલા તે રૂપિયા તેણે ઘાલ્યા, ને તે ઘલાવવામાં અમારાં સર્વ સગાંએ તનમનથી મદદ કરી. તેમાં મારા એક સગા કાકાએ ને માની[૨૯] માશી તથા મામાના દીકરાઓએ તો ઘણી જ. આમ થવાથી ચારે[૩૦] તરફ વૈર વધી ગયું હતું. સગાંમાં આવી રીતે ઉઘાડું વૈર હતું. બ્રાહ્મણમાત્ર હું ભણીને નોકરી કરતો થયો તેથી તેજોદ્વેષમાં બળી રહ્યા હતા, ને ગૃહસ્થોમાં પણ ઘણાને હું જેવા બ્રાહ્મણના આવા નજીવા અભ્યુદયની વાત પણ પસંદ ન હતી. નાતના સંબંધમાં આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા હતી. હું ગામમાં નોકરી પર આવ્યો તે વખતે આ સર્વમાંના કોઈ કોઈ લોક જ ખુલ્લું વૈર કરતા તે ઠંડા પડી ગયા ને સર્વે ગુપ્ત વૈરી બની રહ્યા. આ સંખ્યામાં તો આજે દશવીશ ઘણો ઉમેરો છે, પણ સઘળું ગુપ્ત છે. મારા મિત્રમંડળ સંબંધે હું મોહનલાલ ને ચતુરભાઈ ત્રણ વારંવાર મળતા ને અમારો સ્નેહ ચાલ્યાં જતો. યોગ એવો બનેલો કે ચતુરભાઈ સ્કૂલમાં મારા હાથ નીચે ભણતા છતાં સ્નેહમાં કાંઈ વ્યગ્રતા થઈ નહિ. બાળાશંકર મેટ્રીક્યુલેશનમાં પાસ થઈ અમદાવાદ કોલેજમાં ભણવા રહેતો ને ત્યાંથી પણ નિષ્ફલ વખત ગુમાવી દુર્વ્યસન માત્ર શીખી નાની નાની નોકરીઓ કરતો. સાંભળ્યા પ્રમાણે ને વારંવાર પ્રત્યક્ષ જોયા પ્રમાણે દારૂ, ગાંજો, તંબાકુ, ભાંગ વગેરે તમામ નીશાની જણશોમાં તે રાતદિવસ બેભાન રહેતો; વ્રજ તથા ફારસીનો સારો અભ્યાસ કરેલો હતો. કવિતાનો ઉત્તમ હાથ બેઠો હતો ને ગાવા બજાવવામાં સારી ઉસ્તાદી મેળવી હતી. એટલે તે સર્વમાંથી મન શોખમાં પડ્યું. તે માણસ કેવળ અવ્યવસ્થિત ચિત્તનો તથા તરંગી હોવાથી જેમ ધ્યાનમાં આવે તેમ કરવા લાગ્યો. રંડીબાજીની પણ સીમા રહી નહિ. પગાર મળતો તે ઉપરાંત આવાં કામમાં સર્વ મળી ૪–૫ હજાર રૂપિયા દેવા કર્યાની વાત અમને ખબર પડી છે. આમ થવાથી એને ને અમારે બોલવા ચાલવા માત્રની મૈત્રી રહી હતી તે પણ બંધ થઈ ગઈ; ને એક રીતે એક તરફ બાળાશંકર ને બીજી તરફ હું, મોહનલાલ ને ચતુરભાઈ એ વચ્ચેની મૈત્રીની કથા આ ઠેકાણે સમાપ્ત થઈ કહીએ તો ચાલે. આમ થવાથી મારા ને તેના ઘરનાં માણસો વચ્ચે પણ ઉંચાં મન થઈ ગયાં. ને એના પિતાથી તો મારી ઉન્નતિ ન ખમાઈ એટલું જ નહિ, પણ તેના મનમાં સખ્ત દ્વેષ પ્રદીપ્ત થયો. મારી સ્ત્રીના સંબંધમાં હતો તેવો રડાકુટો ચાલુ જ હતો. મારી માસીજી તથા માસાજીએ મને આગ્રહ કરી સાસરે જમવા આણ્યો, ને પાઘડી

અપાવી વગેરે પ્રણિપત કરાવી. મારી સ્ત્રી[37] વળી મારે ઘેર આવતી જતી થઈ, પણ તેમાં મને કાંઈ આનંદ પડ્યો નહિ. તેણે તેની જુદી જુદી ટેવો મૂકી નહિ. એ કહેવાનું રહી ગયું કે મારા આપ્ત મંડળમાં આ વેળે બે માણસ ભળ્યાં. આ ગામના વાણીયા સાંકળચંદ મગનલાલ બાળાશંકરને ત્યાં જતા ને તેના પાકા પ્રેમમાં પડેલા હતા, તેમને મારો સ્નેહ કરવાનું મન થવાથી તે મને આ પ્રસંગે મળ્યા. મારું દિલ પ્રેમ સંબંધમાં કેવલ ઉદાસીન થઈ ગયેલું હોવાથી તે જેવો ને જેવી રીતે સ્નેહ મને બતાવતો તેવો ને તેવી રીતનો સ્નેહ મને તુચ્છ લાગતો. એટલે પૂર્ણ વિશ્વાસયુક્ત સંબંધ થતાં એકાદ વર્ષ વાર લાગી પણ પરિણામે તે મારા મિત્રમંડળમાં ગણાયો. મારી નાતનો છોટાલાલ વજુભાઈ નામનો વર્ષ ૧૯–૨૦ની વયનો છોકરો શાળામાં ભણતો તે પેહેલાં કોઈ કોઈવાર બાળાશંકર, મોહનલાલ વગેરેની સાથે મારે ઘેર આવતો તેનો પણ પણ કાંઈ અવર જવર આ પ્રસંગે વિશેષ થયો ને પરિણામ તે (નાની વયનો હોવાના કારણથી) મારા મિત્રમાં તો નહિ પણ મારા એક રીતિના પ્રિય ભક્તમાં ગણાયો.

૧૮૮૦ના નવેમ્બર ડિસંબર ને જાનેવારીમાં મને એવો સખ્ત તાવ આવેલો કે આશા પણ ન હતી. એ મટવાના વખતમાં ખબર મળી કે મુંબઈની ગુજરાતી નિશાળોના ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરની જગો ખાલી પડી છે. મેં તે માટે ડાયરેક્ટરને અરજી કરી તેનો જવાબ મને કાંઈક આશા ભરેલો મળ્યો. પણ તે પછી બે ત્રણ માસ મેં કાંઈ સાંભળ્યું નહિ, ને વિવિધ ગપો સાંભળવા માંડી. એવામાં જેણે મને જગો આપેલી તે ઇન્સ્પેક્ટરને બદલે નવા આવેલ ઇન્સ્પેક્ટરે, અમદાવાદની હાઈસ્કૂલમાં કોઈ નવા જ ગ્રેજ્યુએટને રૂ. ૮૦-ની કાયમ જગો આપવા ધાર્યું છે એમ મેં સાંભળ્યું. હું હજુ એક્ટીંગ હતો તેને કાયમ કર્યો નથી તો પગાર વધારવાની તો વાત ક્યાં, છતાં નવા માણસને કાયમ જગો આપવી એ ગેરવાજબી ધારી મેં ડાયરેક્ટરને ફરીયાદ કરી. એના જવાબમાં મને કાંઈક ઠપકો મળ્યો. પણ એમ,જણાવવામાં આવ્યું કે મુંબઈની જગો માટે તમારી ભલામણ હું સરકારમાં કરી ચૂક્યો છું એ જાણી તમે સંતોષ માનશો. આમ થયા પછી ૧૮૮૧ના માર્ચ માસની આશરે ૨૦મી તારીખ પછી મેં મુંબઈ જઈ ત્યાંના ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરની જગો (રૂ. ૭૫ પગાર + ૨૫ કાયમ ભાથું)નો ચાર્જ લીધો. આ સ્થળે મારા વૃત્તાન્તનું બીજું પ્રકરણ પુરૂં થયું મનાય. આ વખતે નડીઆદમાં મારૂં નવું ઘર બાંધવા માંડેલું તે પુરૂં થવા આવ્યું હતું.

૪. ઉત્કર્ષ

'મુંબઈમાં[38] હું આશરે વળી ચાર વર્ષ રહ્યો; ૧૮૮૧ના માર્ચથી ૧૮૮૫ જાનેવારી સુધી. આ વખત જ મેં ઘણામાં ઘણા આનંદમાં, ઘણામાં ઘણા મોજમાં, ઘણામાં ઘણું જ્ઞાન મેળવવામાં ને આબરૂ મેળવવામાં ગાળ્યો છે, ને તે જ મારા જ્ઞાન અનુભવ ધીરજ વગેરેનો મૂળ પાયો છે. જે જે વાત હું હાથ ધરીશ તેનું આ ચારે વર્ષમાંનું સામટું વર્ણન આપી જઈશ. એટલે દરેક બનાવનો કાળક્રમ સચવાશે નહિ.

તેમાં પ્રથમ વાત મારી નોકરી સંબંધેની છે તેનું વર્ણન આપવું જોઈએ. ને ભેગું મારા મિત્રમંડળનું પણ કાંઈક આવશે. નોકરી કરતાં, ચાર પાંચ માસ થતાં એકલા ગમવા માંડ્યું નહિ, તેમ મારા મિત્ર મોહનલાલને નોકરીની અપેક્ષા ઘણી છે એમ મારા જાણવામાં પણ હતું તેથી તેને પ્રથમ રૂ. ૧૨ના પગારથી હું એક મહેતાજી તરીકે લાવ્યો. પ્રારબ્ધયોગે, મારા મુંબઈ છોડવાની વખતે, તેને રૂ. ૨૭) પગાર તથા ભણાવવા વગેરે ૧૫-૨૦ મળી લગભગ ૫૦) મળતા હતા ને હાલમાં ૬૦–૭૦ પડે છે. થોડીક મુદત પછી મારા બીજા મિત્ર ચતુરભાઈની પણ એવી જ ઈચ્છા જણાયાથી તેમને પણ મૂળ રૂ. ૧૨)ના પગારથી આણ્યા. પણ તેમનું નસીબ તેવું ચાલ્યું નહિ. હું મુંબઈથી ગયો તે વેળે નોકરી મુકી દીધી ને છાપખાનાનો ધંધો નડીઆદમાં માંડ્યો. કોઈના હક ડુબાવી મેં પ્રોમોશન વગેરે કદાપિ આપ્યું નથી, ને તેથી જ ચતુરભાઈ પછાત રહી ગયેલા. ત્યાંના મહેતાજીઓનો સંબંધ થયો તેમાં દલાભાઈ નામના મહુધાના પટેલનો સંબંધ ઘણો ઉત્તમ થયો. તેના જેવો કામગરો તથા એકવચની માણસ અને ચોખા દીલવાળો મને મારા આખા મિત્રમંડળમાં અદ્યાપિ મળ્યો નથી. બીજા ઘણા ઘણા મહેતાજીઓના સંબંધ થયેલા, પણ તે ફક્ત નોકરી રહી ત્યાં સુધી જ રહ્યા ને બદલી થયા કેડે ઘસાઈ ગયા. એવો જગત્‌નો રીવાજ છે કે સ્વાર્થ માટે માણસ ખુશામત કરે, જે કહો તે કરે, દોસ્તી બતાવે, પણ સ્વાર્થ થયે કાંઈ નહિ. આમાંના ઘણાખરા સુરતી હતા – ને એ લોકો બાબત તો મેં છેક કોલેજમાંથી નિર્ણય કરેલો હતો,

ને હાલ પણ તે રૂઢ થયો છે કે તેમના જેવા ગરજમતલબી કોઈ હોતા નથી, તેઓ ભલે નર્મદાથી ઉત્તર ગુજરાતના લોકને કંજુસ, અભણ વગેરે કહે પણ નર્મદાથી દક્ષિણ ગુજરાતના લીક સમાન મેલા દીલના ને સ્વાર્થી લોક આખા ગુજરાતમાં ભાગ્યે જ હશે – કાઠીઆવાડ એક મૂકીને વાત કરવાનું છે, કેમકે ત્યાંની હકીકત આગળ આવશે.[39] રાંદેરનો એક માણસ તેને મેં રૂ. ૧૫) થી ધીમે ધીમે પ્રસંગે પ્રસંગે રૂ. ૩૦) સુધી ચઢાવ્યો, તથા તેનો ભાઈ ખાનગી શાળામાં હતો ત્યાંથી નીકળ્યો તે પછી મદદ કરી તેને શાળા સ્થપાવરાવી તથા વ્યવસ્થા કરી રૂ. ૪૦૦-૫૦૦ ગ્રાંટના કમાતી થાય તેવે દરજ્જે લાવી આપી પણ તે ઉભય પરિણામે મેં જે પરીક્ષા કરી છે તેમાં અપવાદ ગણવા યોગ્ય નીવડ્યા નથી.

મહેતાજીઓ વગેરેમાંના અનુભવની આ તો વાત છે; પણ મારા કામ પરત્વે આખા ખાતાવાળા મારી ધાક માનતા તથા નિયમમાં રહી કામ કર્યાં જતા તેમ મારા પર સ્નેહભાવ પણ ઠીક જણાવતા. ગુજરાતી કેળવણીની સ્થિતિ મુંબઈમાં ઘણી જ અધમ જોવામાં આવી. તેને સુધારવાં મેં વિવિધ પ્રયત્નો આદરેલા હતા પણ તેનું ફલ કાંઈ જાણવા જોગ આવ્યું નહિ. મારા અખ્ત્યાર પૈકીની વાતમાં તો મેં સુધારા કર્યા, પણ જે જે વાત ઇન્સ્પેક્ટર યા ડાયરેક્ટરને મેં વારંવાર લખી જણાવી હશે તે પર તેમણે જરા પણ લક્ષ આપ્યું નથી; બલ્કે એકાદવાર મને ઠપકો આપેલો છે તે આગળ કહીશ.

પરીક્ષા લેવાની રૂઢિ જ મેં એવી રાખી હતી કે જેથી માસ્તરોને સારું શીખવવા ફરજ પડે. કોપી બુકોમાં સુધારો કરી નાંખ્યો હતો, તથા છોકરાનો અભ્યાસ માબાપને ખબર પડી મહેતાજીની અને તેની વચ્ચે સંબંધ થાય માટે માસિક સર્ટિફીકેટ બુકની યોજના પણ મેં દાખલ કરી હતી. એ ઉપરાંત માસ્તરોની શંકાનો નિર્ણય થાય માટે મેં તેમની એક મંડળી સ્થાપી હતી, તેનું નામ Teachers' Association હતું. એક મહેતાજી ઘણો જુનો હતો ને admissionની ફી લેવાનો નિયમ ન છતાં લે છે, અને લઈ ખાઈ જાય છે એમ મને જાણ થવાથી તેને પકડ્યો. તેણે ઘણા કાલાવાલા કરવાથી ને તે જુનો ૩૦ વર્ષ કરતાં વિશેષ મુદતનો નોકર હોવાથી મેં તેને સીક સર્ટિફીકેટ લાવી પેન્શન લેવા કહ્યું. પણ તે દરમીયાન તેણે મને રૂ. ૧૦૦૦) લાંચ આપવાનું કેહેવડાવ્યાથી મેં એ વાત સાંભળી તે જ રોજ તેના વિષે તમામ હકીકત મારા ઉપરીને લખી તેને બરતરફ કરાવ્યો.

મારા ઉપરીઓની પણ મારા પર મહેરબાની રહેતી; પણ ડાયરેક્ટર

હંમેશાં ખફા રહ્યાં કરતો, વાજબી કારણસર તેને હું મળવા ગયેલો ત્યારે તેણે મારૂં અપમાન કરેલું તેથી તેના વિષે મને[40] ઘણો હલકો વિચાર ભરાયો હતો, ને તે જ 'આર્ટ સ્કુલ'ની બાબતની લડાઈમાં હું નોકરીની દરકાર ન કરતાં ખરી વાતને વળગી રહ્યો તેથી ચીડાઈને પણ પરિણામે તે મને કાંઈ કહી શક્યો નહિ. એક વાર કોઈ સ્ત્રી વિષે લખાણમાં મેં 'laboursickness' એવો શબ્દ વાપર્યો હતો, તે કદાપિ ખોટો હોય તો પણ અર્થ સ્પષ્ટ સમજાય તેમ હતું છતાં તેણે મને તેનો અર્થ પુછવાની હલકાઈ કરી. મેં પણ જવાબ લખ્યો કે Webster's Dictionaryને અમુક પાને જોઈ લેવું; આથી પણ તે ચીડાઈને મુંગો રહ્યો. છેવટ મેં મારા પગાર બાબત તકરાર ઉઠાવી હતી તેમાં પણ તે આડો ને આડો રહ્યો, પણ પરિણામે એમ કબુલ કરવું પડ્યું કે ગુજરાતમાં રૂ. ૧૫૦)ની જે પ્રથમ જગો ખાલી થશે તે તમને આપીશ. પણ એ ઠરાવ પછી એકાદ બે માસમાં તો મેં મુંબઈ મુક્યું.

શાળાનાં વાચનપુસ્તકોમાં ફેરફાર કરવાની હીલચાલ થતી હશે તે સંબંધે ગુજરાતના ઇન્સ્પેક્ટરે મને લખ્યું હતું કે તમે તમારા અભિપ્રાય જણાવજો. મેં આ બાબત બે વાર ડાયરેક્ટરને લખેલું હતું પણ ફોકટ. આ વેળે મેં તેને જ આધારે એક અંગ્રેજી ચોપાનીયું રચી કાઢ્યું – "Suggestions for a revision of the Gujarati Reading Series" ને તે છપાવી તે સાથે સ્ત્રીકેળવણીના નિયમ બાબત પણ એક પત્ર છપાવ્યું, તેની એક નકલ ડાયરેક્ટરને પણ મોકલી. તેણે મને જણાવ્યું કે મારી ચાલ ઠપકાને પાત્ર છે. તે પરથી મેં તેને જવાબ વાળ્યો કે "જે વાત તમારે ધ્યાનપૂર્વક જાણવી જોઈએ તે જણાવનાર કેવળ સાદા લખાણવાળા પુસ્તક બાબત તમે વિચાર ન કરતાં ઠપકો આપવા તૈયાર થાઓ છો, એ જોઈ હું ઘણો દલગીર છું." આ વાત પણ તેણે કાંઈ લંબાવી નહિ, બાકી મારી મરજી હવે તો તેની સાથે ખુલ્લી રીતે Government સુધી લઢવાની થઈ હતી. મેં એ ચોપાનીયું ઘણાને મોકલ્યું હતું તે સર્વેના ઘણા સારા અભિપ્રાય મળ્યા હતા. ને મુંબઈના ગવર્નરને મોકલાવ્યું હતું તેના સેક્રેટરીએ પણ લખ્યું હતું કે "તમે લખો છો તેમજ કેળવણીનાં પુસ્તક હોવાં જોઈએ. તેમ ન હોતાં કેળવણીની વ્યવસ્થા ચાલે છે એ મેં આજે જ જાણ્યું. આ વિષયમાં તમે મારા તરફથી જે મદદ માગશો તે કરીશ એમ નામદાર ગવર્નર સાહેબ લખાવે છે." આ મદદ મેં માગી હતી પણ જે આકારે માગી તે રીતે નિષ્ફળ ગઈ. સ્ત્રીકેળવણી કેવી[41] હોવી જોઈએ તે સંબંધનું પણ એક પત્ર આ ચોપાનીયા સાથે હતું; ને જો પૈસા

મળે તો તે plan ઉપર શાળા કાઢી મારે મફત કામ કરવાની તેમાં મેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. કાઠીયાવાડમાં રૂ. ૫૦–૬૦ હજારનું ફંડ એ જ કામ માટેનું છે એમ જાણી મેં તે બાબત પેરવી કરી, અને કેવળ મારા પંડની મેહેનત કરવા વચન આપ્યું, પણ એમ જણાયું કે ફંડ તો અમુક પ્રકારની જ સ્ત્રીકેળવણીમાં વાપરવા માટે સરકાર સુધી નિર્માણ થઈ ચુક્યું છે. મુંબઈમાં રા. ગોકળદાસ કહાનદાસ વગેરેએ મને એક વર્ષની અજમાયસનું દ્રવ્ય આપવા કબુલેલું, પણ મારી ગેરહાજરીમાં એ વાત કોઈએ માથે લેવા હામ ભીડી નહિ. મુંબઈની શાળાઓમાં ગાયાનો કાંઈક શોખ પેસાડવા પણ મેં પ્રયત્ન કરવામાં બાકી રાખી ન હતી. આમ કેળવણીમાં સુધારો થવાથી જ દેશનું કલ્યાણ છે એમ સમજી હું તન મન અને જે મળે તે યથાશક્તિ ધનથી મેહેનત કરતો, પણ જાણવા જોગ પરિણામ અત્રે નોંધવાનું મારે હાથ નથી એથી દલગીર છું. આ વખતમાં દર માસે રૂ. ૩–૪, મારા ગામની હાઈસ્કુલમાં ગરીબ પણ ભણવે કુશળ છોકરા હોય તેમને મારૂં નામ ન જણાય એમ ગુપ્ત રીતે અપાવતો. આવા પ્રકારના શ્રમ અને વિનોદમાં તથા નવા નવા એ સંબંધી ગ્રંથો વાંચવામાં ને યોજના કરવામાં મારો કાળ જતો. ઓફીસ સંબંધનું કામકાજ એ તો જુદું.

એ સિવાયના વખતમાં મારો ખાનગી અભ્યાસ અને લખવાનું ચાલતું. અભ્યાસ પરત્વે મેં જે સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી વાચનનો આરંભ કર્યો હતો તે દ્વારા મનને પુષ્કળ વિચારવાનું મળતું. હું મુંબઈમાં જ્યાં રહેતો હતો તે સ્થળ પાસે જ મારી કોલેજના મારા પરિચિત વિદ્વાન્ શાસ્ત્રી ભીમાચાર્ય રહેતા હતા. તે ન્યાય વગેરેમાં એક રત્ન છે. તેમની પાસે 'સર્વદર્શનસંગ્રહ' વાંચવાનો આરંભ કર્યો. હું મારી મેળે ભગવદ્‌ગીતા ને તે પરનાં ભાષ્ય ટીકા વગેરે તથા બ્રહ્મસૂત્ર અને શારીરક તથા પંચદશી વગેરે વેદાન્તનાં પુસ્તકો વાંચતો. અંગ્રેજીમાં પણ ફીલોસોફી વગેરે ચાલુ જ હતું. આ પ્રમાણે થોડી મુદત ચાલ્યા પછી મને એમ નિર્ણય થયો કે હિંદુધર્મના નિયમોમાં જ કાંઈ પણ તત્ત્વ છે. આ ઉપરથી મેં ૧૮૮૨થી કોલેજમાં રહેવાથી થયેલું મારૂં નાસ્તિકપણું તજી, પૂર્વની પેઠે સંધ્યાવદન વગેરે પ્રાતઃકાલમાં ઉઠીને તરત કરવાનો રીવાજ રાખ્યો તે અદ્યાપિ ચાલુ છે. આ રીતિએ જેમ જેમ હું વાંચતો[49] ગયો ને જોતો તથા વિચારતો ગયો તેમ મારા મનમાં 'વેદાન્ત'- (શંકરનું)-ના નિશ્ચય દૃઢ થતા ગયા અને તેને અનુસરીને હું સુધારા વગેરે તમામ બાબતોના નિયમોની મારા મનમાં યોજનાઓ કરવા લાગ્યો. આવી બુદ્ધિપૂર્વક યોજનાઓનું પરિણામ એ

આવ્યું કે મારા દરેક વિષયના નિર્ણયની યોજના તપાસી જોતાં જુના કોઈ સ્મૃતિકાર કે શ્રુતિકારનામાંથી ન નીકળે એમ નથી બનતું. મારા વિચારો આમ હિંદુધર્મમય થઈ જવાથી સુધારવાળાને તે વેહેમ જેવા લાગે છે, પણ મને તો બુદ્ધિથી વિચારતાં એ વિના બીજો શ્રેયસ્કર માર્ગ જ સુજતો નથી. આ નિર્ણય થયા પછીનાં મારાં તમામ લખાણોમાં મેં આવા વિચાર પ્રતિપાદન કરવાનો વારંવાર પ્રયત્ન કર્યો છે; ને ઘણાએક વિચારવંત માણસોનાં મન પણ હું ફેરવી શક્યો છું. આવી રીતે વાચનના ને વિચારના વખતમાં પણ મારી પરમપ્રિય "કવિતા"ને હું વીસરી ગયો ન હતો. તે સંબંધી પણ વાંચવા યોગ્ય સાહિત્યાદિકનાં પુસ્તકો વંચાતાં ને કાવ્યો નાનાંમહોટાં બન્યાં જતાં. મુંબઈમાં ફરી આવ્યો ત્યારથી મેં "કાન્તા" નામનું નાટક લખવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો તે હાલ પુરૂં થયું ને તેને છપાવ્યું. એના પર ઘણા પત્રાદિકમાં ટીકા થઈ છે. તેમાં કોઈએ પ્રશંસા સિવાય બીજો અભિપ્રાય આપ્યો નથી. "સ્પેક્ટેકર"માં મી. મલબારીએ ઘણી જ સ્તુતિ કરી છે. પણ કારણ વિનાની સ્તુતિ કે કારણ વિનાની નિંદાથી મને હર્ષ શોક થતાં નહિ; એટલે રા. સા. નવલરામ લક્ષ્મીરામ જેને હું ગુજરાતમાં પ્રથમ વર્ગના ટીકાકાર તરીકે માનું છું, તેમણે "ગુજરાત શાળાપત્ર"માં મારે માટે લગભગ ૪૦ પાનાં લખ્યાં તે વાંચી મને મારી કદર થઈ જણાઈ. તેમણે મને પ્રથમ વર્ગના લખનારમાં ગણી "કવિ" નામ આપી નાટકને ઘણું વખાણ્યું (જો કે તેના Plot બાબત મારો ને તેમનો મતભેદ રહ્યો) અને એમાંનાં કાવ્ય જે મારા મનમાં હું બહુ જ સારાં માનતો હતો ને માનું છું, તેનું તો તેમણે યથાર્થ તત્ત્વ પકડી જાહેર કર્યું તેથી મને પરમ સંતોષ પેદા થયો.[૧૮] આ ગ્રંથની આવી ચર્ચા ચાલતી 43
હતી તેવામાં મારા મિત્રો મોહનલાલ તથા ચતુરભાઈની વારવાર માગણી થવા પરથી ભવભૂતિપ્રણીત "ઉત્તરરામચરિત"નું ભાષાન્તર પણ, મેં કરવા માંડ્યું હતું તે થોડા કાલમાં પુરૂં થયું. હું જે જે લખાણ કરતો તે એક જ વાર લખતો; મને ફરી નકલ કરવાનો ઘણો કંટાળો હોવાથી એકવાર લખીને તેમાં જ કાંઈ સુધારા કરવાના હોય તે કરી છાપવા મોકલતો, એમ થયાથી મારાં લખાણ ખોવાવાની મને બહુ ધાસ્તી રહેતી, ને એમ એકબે વાર બન્યું પણ છે. છતાં આ મારી ટેવ ગઈ નથી ને જેમ જેમ વધારે લખવાનું આવતું જાય છે તેમ તેમ લખીને ફરી વાંચવાનો પણ અવકાશ મળતો નથી. છાપેલાં પ્રુફ જોતાં ફરી જોવાય છે. તેમાં આ "ઉત્તરરામચરિત" માટેની ઉતાવળને લીધે તેને તો હું ભાષાન્તર બનાવતો જતો ને બનેલું છપાવતો જતો એમ ઝટ

એકાદ બે માસમાં તમામનો નીકાલ આણ્યો.[૧૯] એ ભાષાન્તરને પણ ઘણાએ વખાણ્યું. રા. નવલરામે એ ભાષાન્તરની ઢબને એવી રીતે વખાણી કે આજ સુધીમાં ગુજરાતીમાં થયેલાં સંસ્કૃત ભાષાન્તરમાં આ શ્રેષ્ઠ છે, અને હવે કરનાર આમાંના નિયમે ચાલે તો બહુ સારૂં છે.[૨૦] રા. રા. નરસિંગરાવ ભોળાનાથ બી.એ. મારા સહાધ્યાયીએ આ ભાષાન્તર પર ઘણું વિદ્વત્તાભરેલું વિવેચન કર્યું છે, તેમાં તેમને જણાયેલા ગુણદોષનું તેમણે વિવેચન કરેલું છે ને આખરે એટલે સુધી જણાવ્યું છે કે ભાષાન્તરમાં કોઈ કોઈ સ્થલે તો મૂળ કવિ કરતાં પણ વધારે ખુબી આવી છે.[૨૧] આ ગ્રંથની ખપત બહુ સારી થઈ હતી ને તેમાં મને બે પૈસા મળ્યા હતા. આવા પ્રસંગે હું મુંબઈ ગુજરાતી ગ્રેજ્યુએટોની એક મંડળી "Gujarati Social Union" એ નામની હતી[૨૨] તેનો મેંબર થયો ત્યાં બોલવા ચાલવા તથા તકરાર વગેરે કરવાની ઘણી મઝા પડતી. એક પ્રસંગ મને યાદ છે જે વેળે પુનર્લગ્નની વાત એક કલાક ચર્ચવા માટે ઉઠાવવામાં આવી હતી, ને સર્વના સમજવામાં એમ હતું કે બધા એકમત જ હશે. હું તેમાં સામો[44] થયો. ને તકરારે એવું સ્વરૂપ પકડ્યું કે એક કલાકને બદલે એક માસ સુધી ચાલી અને બન્ને પક્ષમાંથી કોઈ હાર્યું નહિ તેથી પરિણામે માંડી વાળીને એક બે ગૃહસ્થો પરિણામમાં ઉલટા મારા મતને મળતા થયા. આ પ્રસંગે વિષયનો જે વિચાર કરવો પડેલો તે બીજમાંથી જ આખરે મેં "નારીપ્રતિષ્ઠા"નું પુસ્તક લખ્યું છે તે પેદા થયું છે. પણ આ મંડળનો મારા ઉપર ખરો ઉપકાર બીજી રીતિનો છે. એક મેમ્બરને પ્રસિદ્ધ 'મેસ્મેરિઝમ'નો પ્રયોગ માલુમ હોવાથી તેણે કાંઈ ઓષધાદિક વિના ફક્ત હાથના ફેરવવાથી એક માણસને અમારી સમક્ષ બેશુદ્ધ બનાવી દીધો. આ બે માણસોની કાંઈ મસલહત હોવી જોઈએ એવો તર્ક બાંધીને મેં એ વાત ઉડાવી નાંખવાની મેહેનત કરી. પણ મારા મનમાં એ વિષે વિચાર ઘણો થતાં મેં એમ કરનારને[૨૩] પુછવા માંડ્યું, તેણે મને એ જ વિદ્યા શીખવી. મેં મારી મેળે પણ એ સંબંધના ઘણા ગ્રંથ વાંચવા માંડ્યા ને સારી માહીતી મેળવી. આ વિદ્યાની અજમાયસમાં ખરાં પરિણામ જોવા માટે અજમાવનારની યોગ્યતા કરતાં પણ જેના પર અજમાવવાનું હોય તે વધારે યોગ્યતાવાળું હોવું જોઈએ છીએ. કાકતાલીય એવું બન્યું કે આવી સર્વ યોગ્યતાયુક્ત મને તો મારા ચતુરભાઈ જ માલુમ પડ્યા, ને મેં તેમના પ[ર] પ્રયોગ ચલાવવા માંડ્યા. તેની પૂર્ણ બેશુદ્ધિ, તેણે કરેલી ગુપ્ત વાતો, તે ન જાણતો હોય તેવા લખેલા કાગળીયાની બીના પણ કહેવી, મુઠીમાં ઘાલેલી જણસો ઓળખવી, દૂર દેશનાં

તેમ જ ભવિષ્યનાં પણ વૃત્તાન્ત કહેવાં વગેરે વિવિધ ચમત્કાર મેં મુંબઈમાં હજારો મિત્રસંબંધીઓને વારેવારે બતાવ્યા છે. તથા, પંડે તો ઘણું બારીક અવલોકન કરી એ બાબતોના ઘણા નિર્ણય કર્યા છે. રા. રા. મનસુખરામભાઈને ઘેર અમારા ગામના દેસાઈ હરિદાસ વિહારીદાસ જેઓ હાલ જુનાગઢના દિવાન છે તે આવ્યા હતા તેમને પણ મેં મારા ઘર આગળ આ બનાવ બતાવ્યો હતો[45] અને એ આ વાતને માનતા નહિ, છતાં તેમના ઘર સંબંધની પુછેલી વાત તમામ કહ્યા પ્રમાણે જ મળતી નીકળવાથી તેમણે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી આ વાત માનવા માંડી. મારા ભવિષ્ય સંબંધમાં ૧૮૮૨ની લગભગ આખરમાં કહ્યું હતું કે "બે વર્ષ અને અમુક માસ વગેરે પછી ઉત્તર દિશાના કોઈ દેશી રાજ્યમાં રૂ. ૨૦૦)ના પગારથી તારે જવાનું છે." ભાવનગરમાં કોલેજ નીકળશે ને ત્યાં પણ હું જઈશ એ વાત આ વખત કોઈના સ્વપ્નમાં આખી દુનીયાંમાં પણ ન હતી, છતાં આ ભવિષ્ય કેટલું ને કેવું ખરું પડ્યું છે તે વાંચનાર જોઈ શકશે. આ ભવિષ્યની વાત મેં પંડ્યા હરિલાલ કીરપારામને તે જ સમયે કરી હતી, ને તેણે મને ભાવનગર નોકરી મળી ત્યારે કાગળ લખેલો છે કે "મેસ્મેરીઝમની વિદ્યા હું કોઈ વાર ખરી માનું તો આ જ વાત માનું છું, કે બે વર્ષ આગળ કહેલી વાત આજે અક્ષરે અક્ષર નીવડી આવી." આવી જ રીતિની શોધમાં મને વિશેષમાં પણ કહેવામાં આવેલું પણ તે કાંઈ નિશ્ચિત જેવું નથી. મને એમ જણાવેલું છે કે "I see a very bright future before you. You will be a great and good man, Oh! how I love you." એ વાત થઈ ન થઈ મારાથી સમજાય તેવી નથી, પણ આવું કહેલું માત્ર મને યાદ છે. મારા નાનાભાઈના પરણવા સંબંધી પણ તેણે એવી મુદત મારી હતી કે સોળ વર્ષને વયે કે કોણ જાણે ૧૮૮૨ પછી સોળ વર્ષે (હાલ મને નક્કી યાદ નથી) પરણશે, આ વાત પણ હજુ જોવાની છે. મારા મિત્ર ગોપાળદાસ તે વેળે સ્ટેટ્યુટરી સીવીલ સર્વીસમાં ઉમેદવાર હતા ને તેમને માટે નિર્ણય લગભગ થયો હતો પણ મારી આ મેસ્મેરીઝમની ગણનામાં તે ફત્તેહ નહિ પામે એમ આવેલું હતું, ને તેમજ થયું.[૨૩] આ સર્વ બાબતો જોતાં ને વિશેષ વાંચતાં નિર્ણય થયો કે :

(૧) જગત્ જડમાત્રનું બનેલું છે એમ હાલના પાશ્ચાત્ય Scientists માને છે તે ખરું નથી. કેવળ ચૈતન્યમય જગત્ હશે કે કેમ તે નિર્ણય મારાથી બને તેમ નથી, પણ જડમય નથી એનો નિર્ણય ડાર્વિન જેવાની Evolution Theoryમાં પણ Protoaplasm આગળથી જીવ માનવા માંડ્યો છે તે

જડવાદ પ્રમાણે બને નહિ; ને બને એમ હોય તો તેમણે ચૈતન્યવાદ[46] માનવો જોઈએ.

(૨) માણસનામાં જડથી અતિરિક્ત કોઈ શક્તિ છે. ને તેને ખીલવવાનું પરિણામ પ્રસિદ્ધ યોગશાસ્ત્ર તથા સમાધિ વગેરે છે. માણસની 'ઇચ્છા' ને 'નિશ્ચય' બે જ ઈશ્વરતુલ્ય તેને કરી મુકવા સમર્થ છે.

(૩) મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા તે જ ધર્મ; ને મોક્ષ તે માણસના સનાતન જીવિતમાં પરમાનંદની પરાકાષ્ઠા; પણ જીવિતનો જડભાગ તપાસ્યાથી તે મળવાની નહિ. તેનો ચૈતન્ય અંશ વિશેષે અવલોકાવો જોઈએ. માટે હિંદુધર્મશાસ્ત્રો ને દર્શનોનો નિર્ણય તે જ મનન કરવા ને પાળવા યોગ્ય છે; પણ તે સંસારવ્યવસ્થા ધર્મવ્યવસ્થા લક્ષમાં રાખી રચાવો જોઈએ.

N. B. આ મેસ્મેરીઝમ સંબંધે એટલું કહેવાનું રહી ગયું છે કે તેને લગતી Phrenologyની વિદ્યા છે તે પણ અજમાવી મેં તેનો પાકો નિર્ણય કર્યો હતો.

આવા આવા સિદ્ધાન્તો ઘણા કાળથી ચાલતા હતા તે આ લેખે રૂઢ થયા એ માટે પણ એક સંસ્કાર જ માનું છું, કેમકે તે વેળે આ સર્વ વાતનું મારી સાથે રહી અવલોકન કરનાર તથા phenomenaને જોનાર ને માનનાર મારા મિત્ર મોહનલાલને કંઈ વધારે વિચાર જ ઉદય પામ્યો નથી. મને યોગશાસ્ત્ર ભણવાનો પણ શોખ વધ્યો ને સમાધિ પર્યંતના નિશ્ચય મેસ્મેરીઝમ દ્વારા કાઢવાને મેં નિશ્ચય કરી એકાંતમાં ચતુરભાઈને લઈ અભ્યાસ અજમાયસ કરવા ધાર્યા. પણ ચતુરભાઈને મેસ્મેરીઝમ ચઢાવતાની જ સાથે વિલક્ષણ અવસ્થાઓ થવા લાગી. તે કોઈ ભૂત પ્રેત કે મહાત્મા સાથે વાતો કરતા હોય તેમ કરવા લાગ્યા. તેને પુછી પુછીને મારા પ્રશ્નોના જવાબ દેવા લાગ્યા તેમાં માનું, નહિ માનું, નહિ કહું વગેરે આડાઈ પણ થવા લાગી ને આખર "ઓરે! મને ખાઈ જશે હાય હાય જગાડો" એવી બુમો મારવા માંડી ને છેક મને જેમ મારી નાંખવા આવતા હોય તેમ સામા થવા માંડ્યું. એકવાર મેં એમ કહ્યું કે જેની સાથે તમે વાતચીત કરો છો તે મને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપે એમ કહો, તો તેમાં તેનો મિજાજ ઘણો બગડ્યો. મેં વળી કહ્યું : એમ નહિ તો બજારમાંથી એક ફળ અહીં બેઠાં તેની પાસે મગાવી આપો. તેણે કહ્યું ફળ મગાવી આપવા જેટલા તમે લાયક નથી. મેં પુછ્યું, લાયક ક્યારે થઈશ તે પર જીગર[૨૪] થતાં તેણે ક્રોધમાં[47] બહુ તોફાન કર્યું ને હું ગભરાયો. આ બનાવ પછી મેં મેસ્મેરીઝમ કરવું બંધ રાખ્યું. વિશેષ અભ્યાસ કરવા

માંડ્યો. ને આ બનાવો શું હતા તથા કેમ બન્યા તે સમજવા પ્રયત્ન કર્યો. એ સમજ્યા પછી, હવે ફરી ચલાવવાનું મને મન હતું, પણ મારૂં શરીર કેવળ પાયમાલ થઈ જવાથી એ વાત બની નથી.[૨૫] આ પ્રસંગને લીધે અમેરિકાથી આવેલી મેડેમ બ્લૅવેટ્સકી ને કર્નલ ઑલકોટે[૨૬] ચલાવેલી Theosophical Society વિષે મને વિચારવાનું મન થયું હતું. તેમણે ૧૮૮૨ સુધી કાઢેલાં 'Theosophist' હું વાંચી ગયો, અને મને મેસ્મેરીઝમમાં જે અડચણ આવી હતી તે બાબત મેં કર્નલ આલકોટને લખ્યું. મારો તે પત્ર 'Theosophist'માં 'Dabbling in Mesmerism" એવા નામથી છપાએલો છે ને તે બાબત મને કાંઈ ખુલાસો પણ મળેલો છે. આ પહેલાં કે એ પછી મેં એક બીજું પત્ર લખ્યું હતું, તે મેડેમ બ્લૅવેટ્સ્કીને હતું; ને તે જે મહાત્માઓની વાતો કરતી હતી તેમાંના કોઈનો મને ચેલો બનાવે તો હું સંસાર છોડી જવા તૈયાર છું, એમ મેં તેને જણાવ્યું હતું. તેમાં મેં મારા મનના ધર્મ સંબંધી ફેરફારોનું વર્ણન આપ્યું હતું. આ પત્રનો થોડોએક ભાગ 'Theosohist'માં "Saving of a Hindu soul"[૨૭] એવા ગર્વભર્યા શબ્દોથી તેણે છાપ્યો છે. આનો જવાબ સંતોષકારક રીતે ન મળતાં કર્નલ આલકોટ મુંબાઈ આવે ત્યારે તેને મળવાની મને ભલામણ થઈ. 'મેસ્મેરીઝમ' સંબંધે કર્નલને ને મારે પંત્ર દ્વારા ઓળખાણ થયું હતું. એટલે તે મુંબઈ આવ્યા ત્યારે હું તેમને મળ્યો. તેઓ મારી મેસ્મેરીઝમમાં કુશળતા જોઈ ઘણા પ્રસન્ન થયા; અને મને એક બે તે સંબંધના દુર્લભ ગ્રંથ પોતાની પાસેથી વાંચવા આપ્યા. મારૂં મન વગર Theosophy એ એવે રસ્તે આવ્યું હતું કે તે Theosophy માં જ પડ્યું હતું. થીઓસોફીના ઉદ્દેશઃ –

(૧) માણસમાત્ર સમાન છે, માટે ભાઈતુલ્ય માનવા.

(૨) ધર્મમાત્રમાં સત્ય રહેલું છે તે નિર્ણય કરવો કેમકે સર્વ ધર્મમાં કાંઈ ને કાંઈ હોય છે ને તેમ કરી ખરી વાતનો સર્વતંત્રસિદ્ધાંત સમજવો.

(૩) આધ્યાત્મિક વિદ્યા યોગાદિક સર્વેનો શોધ કરવો.

આ ત્રણે વાત Theosophist થયા વિના પણ[45] મને માન્ય હતી એટલું જ નહિ પણ મારા નિત્ય અભ્યાસના વિષયોમાં મુખ્ય હતી. મારા જેવી જ શોધ કરનારા બીજા વિદ્વાનો Theosophical Societyમાં હશે, ને તેમના અનુભવની મને મદદ મળશે એમ સમજી હું પણ ૧૮૮૨ના ચોમાસામાં મેંબર થયો. અમુક યોગશક્તિવાળા 'મહાત્મા' એ નામથી વ્યવહારમાં જાણીતા સિદ્ધ લોક ટીબેટ વગરેમાં છે, ને તેમને બ્લૅવેટ્સ્કી, ઓલ્કોટ, વગેરે સાથે સંબંધ

છે તથા તેઓ વિવિધ ચમત્કાર કરે છે : આવી વાતો ઘણી મનાતી અને અમારા મંડલમાંના ઘણા એ જ બાબત પાછળ ને 'મહાત્મા'ને મળવા પાછળ મંડેલા હતા. હું આ વિષે આતુર ન હતો; હું એમ માનતો ને હાલ પણ માનું છું કે આવા 'મહાત્મા' સિદ્ધ વગેરે હોય છે, માણસ પોતે મેહેનત ઉઠાવે તો તેવું થાય, પણ કહેવામાં આવે છે તે મહાત્માઓ હયાતીમાં હશે કે નહિ, અથવા તેમને જણાવવામાં આવે છે તેવા ચમત્કાર કરવાના સંબંધ જણાવેલાં માણસો સાથે હશે કે નહિ એ વિષે મારા મનમાં કશો નિર્ણય ન હતો ને હાલ પણ નથી. આ પ્રમાણે મારો સંબંધ ચમત્કાર માટે Theosophy સાથે થયેલો ન હતો. નહિ કે મેડેમ કોલાં વગેરેએ જે તોફાન કર્યું તે માટે હું આમ બોલું છું, કેમકે મને તે તોફાનથી કશી અસર થઈ નથી. ઉલટું સદ્દયોગે એ તોફાન સબબ[૨૮] મને મારા આવા વિચાર જાહેર કરવાનો પ્રસંગ પણ મળ્યો હતો. એ તોફાન લગભગ ૧૮૮૪ની આખરમાં બન્યું, પણ મેં ૧૮૮૪ના અગસ્ટમાં ભાષણ આપ્યું હતું ("Logic of commonsense") અને તે મુંબઈની Theosophical societyને પસંદ પડવાથી છપાયું હતું. તેની પ્રસ્તાવનમાં મેં મહાત્મા વગેરે સંબંધી મારા આવા જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યા છે. આખા ભાષણની મતલબ પણ કોઈ ગુપ્ત વિદ્યા કે મહાત્મા કે સિદ્ધનું નામ દીધા વિના જ કેવળ યુક્તિવાદથી અધ્યાત્મજ્ઞાન અને મુખ્ય કરી વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત સાબીત કરવા ઉપર છે. આ ભાષણની રચના થઈ આવવાનો પ્રસંગ જુદો જ છે. સુરતના ગુજ્જર સુતાર ત્રિભોવનદાસ કલ્યાણદાસ[49] M.A.ને માટે અભ્યાસ કરતા હતા ને B.A. તથા B.Sc.માં પાસ થયા હતા તે આ વેળે મારી પડોસમાં રહેતા ને મારા ઉપર ઠીક મમતા રાખતા. તે કેવળ નાસ્તિક તથા European Science માત્રને જ માનનાર હતા. તેની સાથે નિરંતર ઘણો વાદવિવાદ થતો. ભોગજોગે mesmerism આ વેળે મેં મુકેલું હતું એટલે તે તો તેને બતાવાય તેમ ન હતું. પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિ ઘણી થયાં જતી તેમાં એનો પૂર્વપક્ષ સમજવા માટે Science સંબંધી પણ થોડા ગ્રંથ વાંચવામાં આવ્યા. આ સર્વ પરથી મેં કહ્યું તે ભાષણ લખી કાઢ્યું હતું. એ જ ત્રિભોવનદાસ સાથેના વિચારોમાંથી આગળ જેનું નામ આપી ગયો છું, તે ગુજરાતી વાચનમાળા સુધારવાનું ચોપાનીયું પણ નીકળેલું. વાકયસુધા અથવા 'દગ્દૃશ્યવિવેક' નામના સંસ્કૃત પુસ્તકનું ભાષાન્તર કર્યું, ને તે Theosophistમાં છપાવ્યું. આ પ્રમાણે અધ્યયન ચાલ્યું જતું. તે સબંધમાં એક પરભુ દક્ષણી નામે વિઠ્ઠલરામ પાંડુરંગ મ્હાત્રે જે L.M.S. હતો તે મારો સારો સ્નેહી થયો.

તે અને હું સાથે ઘણી બાબતોની શોધ તથા અભ્યાસ કરતા. તેવી રીતિનો અંગરેજી સંસ્કૃત વગેરે અભ્યાસ ચલાવી કાંઈ કાંઈ યોગનાં ચબરકાંની પણ અજમાસો કરી વખત ગાળતા. આવા જ પ્રસંગોમાં મેં "ગુજરાતી"માં ઘણા આર્ટિકલ આપેલા છે. થીઓસોફી વિષે એક લંબાણથી વિવેચન લખેલું છે.[૨૯] એકવાર પ્રસિદ્ધ રમાબાઈ વિલાયત જઈ ક્રીશ્ચીઅન થઈ ગઈ તે સંબંધે હિંદુઓને કેળવણી બાબત સૂચનાઓ આપવા લખેલું છે.[30] ગુજરાતી વાચનમાળાનું મારૂં ચોપાનીયું છે તેને અનુસરતા અભિપ્રાય સમાવીને ચારપાંચ આર્ટિકલ તે બાબત લખેલા છે. સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ, તેને અનુકૂલ કેળવણી, તથા લગ્નસંબંધ એ પુનર્વિવાહનો પ્રસંગ એ ચારે બાબતનો તેમાં વિચાર આવે એવું 'નારીપ્રતિષ્ઠા' નામનું નાનું પુસ્તક મેં "ગુજરાતી યુનીઅન"માંની તકરારમાંથી ઉઠેલા વિચારમાં કોમટીની[50] "પોઝીટીવ પોલીટી"માં જણાવેલા સ્ત્રી સંબંધી વિચારો વાંચતે વાંચતે મળવાથી 'નારીપ્રતિષ્ઠા' એ નામ આપી લખી રાખ્યું હતું. તે જ વિચારોમાં કાંઈ ફેરફાર ન જણાતાં વધારે દૃઢ થયા છે એમ જાણી મેં તે જ લખાણ "ગુજરાતી"માં આઠ નવ કડકે થઈને આપી દીધું[31] – એમ જોવા માટે કે એ ઉપર કોઈ ચર્ચા ઉઠાવે છે? રાસ્તે ગોફ્તારવાળાએ મારા સ્ત્રીકેળવણી બાબતના જાહેર પત્ર પર કાંઈ ટીકા (વિરૂદ્ધ) લખી હતી તેનો ઉત્તર પણ "રાસ્તે ગોફ્તાર"માં જ લખ્યો હતો.

આમ લખવા વાંચવાની ગમ્મત ચાલતી હતી તેવામાં એક બીજું પણ કામ મને મળી આવ્યું. 'સ્પેક્ટેટર'ના તંત્રી શેઠ બેરામજી મલબારીએ મેક્ષમ્યૂલરનાં Hibbert Lecturesનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કરેલું હતું તે મારી પાસે સુધારવા આવતા, તેમાંથી મારે ને તેને ઓળખાણ થયું હતું. આ વેળે તેણે એ જ ભાષણોનું સંસ્કૃત ભાષાન્તર કરવાનું મને સોંપ્યું. દાક્તર ભાંડારકરે તેને બીજા કોઈનું નામ સૂચવ્યું હતું તેને પણ મારામાંથી થોડોક ભાગ કાઢી આપ્યો હતો. મને તેણે રૂ. ૨૦૦) મારા ભાગના કામના આપવા ઠરાવ્યા હતા. મેં તે બધા ખર્ચીને પણ નામ મળે તો સારૂં એમ સમજી સખ્ત મેહેનત ઉઠાવવા માંડી. જાતે ભાષાન્તર કરી જતો ને પછી ભીમાચાર્ય શાસ્ત્રીને ગુજરાતી કે મરાઠીમાં મૂલ લખાણની વાત સમજાવી મારૂં ભાષાન્તર બતાવી સુધરાવી જતો. આમ કરવા માટે હું તેમને દર માસે રૂ. ૩૦)નો પગાર આપતો. ભાષાન્તર થઈ રહેથી પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રી રાજારામ પાસે તપાસાવ્યું. તેમણે ઘણો સારો અભિપ્રાય આપ્યો. આ ભાષાન્તર મેક્ષમ્યૂલરને મોકલાવ્યું, તેમજ પેલા બીજા માણસનુંએ મોકલાવ્યું. આ બન્ને દાક્તર મેક્ષમ્યૂલરને પસંદ ન પડ્યાં

તેથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં નથી. આમ થવામાં ધારેલો લાભ ન મળ્યો પણ મારા જ્ઞાનમાં સારો ઉમેરો થયો. ભીમાચાર્ય શાસ્ત્રીને હંમેશાં ઘેર બોલાવી 'તર્કસંગ્રહ દીપિકા સહિત' બબે કલાક ભણવા માંડ્યો. તેઓ બીજી ઘણી ટીકાઓ વાંચતા વંચાવતા. [51]તે સર્વ પરથી હું અંગ્રેજીમાં નોટ લખતો જતો. આ ગ્રંથ શુદ્ધ કરી નોટ સહિત છપાવવાનો મેં નિર્ણય કર્યો. એ વાત ભીમાચાર્યે દાક્તર પીટર્સનને કહેવાથી તેણે મને બોલાવી પુછ્યું કે Bombay Seriesમાં તમે છપાવા આપો તો શી હરકત છે? મારે તો એવી જ જાતની પ્રસિદ્ધિ જોઈતી હતી; દક્ષણીઓ ગુજરાતીને સંસ્કૃતમાં પથરા જેવા ગણે છે તે માટે જ એ જ દક્ષણીઓએ રોકી લીધેલા Bombay Seriesના કીલ્લામાં મને પેસવાનું ઘણું મન હતું; એટલે ડા. પીટર્સનની વાત મેં માન્ય કરી. પુસ્તક તૈયાર થયેથી મેં ખબર કરી, પણ આ વેળે પ્રસંગ એવો બન્યો કે પીટર્સનના સાથી ભંડારકરે એ જ પુસ્તક ઘણો વખત થયાં કોઈ યશવંત વાસુદેવ આઠલે એમ.એ. એલએલ.બી. દક્ષણીને તૈયાર કરવા સોંપેલું તેથી હવે મારો શ્રમ નકામો ઠર્યો! પીટર્સન ગભરાયો ને તેણે પેલા દક્ષણી ગૃહસ્થ, જેણે કાંઈ આરંભ પણ નહિ કરેલો, તેને મુકાવી દેવા ઘણી મેહેનત કરી પણ ફોકટ. આ પ્રમાણે મારી આ ઉમેદ પણ નિષ્ફલ ગઈ.

મુંબઈ છોડવાના છેક આખરના પ્રસંગમાં મને પ્રસિદ્ધ પંડિત ગટુલાલજીનો ઘણો સમાગમ થયો હતો તે હાલ પણ છે; પણ તેમની અવ્યવસ્થાને લીધે મારાથી તેમની પાસે કાંઈ ભણી શકાયું નથી. પ્રસંગોપાત્ત વિવિધ વાતની ચર્ચા કરતા ને તેમાં મને સારૂં જ્ઞાન મળતું, તથા કાવ્યવિનોદ પણ અચ્છો ચાલતો; પણ એવા સરસ્વતીના અવતારરૂપ પુરૂષ પાસે તેની અવ્યવસ્થાના કારણથી જ હું કાંઈ ચોક્કસ જાણી શક્યો નથી જ. બાકી મારી ઉમેદ તો એટલી બધી હતી કે શરીર સામું ન જોતાં રાતના બે બે વાગ્યા સુધી એમની પાસે બેસી રહેતો.[૩૨]

હું મુંબઈમાં હતો તેવામાં આશરે ૧૮૮૨માં મેં 'પૂર્વદર્શન' એ નામની નાની ચોપડી છપાવી હતી. નિશાળોમાં ઇતિહાસ માટે વપરાતાં પુસ્તકો નઠારાં જોઈ મેં હિંદુસ્તાનનો ૧૭૬૧ સુધીનો નાનો બાળકોને ફાવે તેવો ઇતિહાસ લખ્યો હતો. કાંઈક પૈસા પણ તેમાં મળે એમ જાણી ૧૦૦૦ નકલ કઢાવી હતી. એવામાં કોઈએ એ જ નામ રાખી, બીનામાં જરા આડું અવળું બનાવી, બીજી બુક છપાવી. તે માણસે મારા ગ્રંથનું નામ લઈ લીધા બાબતની તકરાર થઈ તેમાં તેણે [52]રૂ. ૫૦) આપી સમાધાન કર્યું.[૩૩] પછી મારા મનમાં એમ

આવ્યું કે વખતે હું નિશાળોનો ઉપરી છું તેથી લોકો મારી ચોપડી લેવાના સમજીને મેં ચોપડી છપાવી છે એવું હવે મારૂં નામ બહાર આવ્યાથી (મૂલ ચોપડી પર મેં મારૂં નામ આપ્યું ન હતું, તેમ કોઈ જાણતું પણ ન હતું) લોક ધારવાના એમ સમજી મેં એ ચોપડી ફરી છપાવી નહિ.

આ રીતે ઓફીસનું કામ તથા અભ્યાસમાંથી વધેલો વખત હું બીજાં સાર્વજનિક કામોમાં ભાગ લેવામાં ગાળતો. Teachers' Association, Theosophecal Society અને Gujarati Social Union આ ત્રણ કામમાં ભળ્યાની વાત તો આગળ આવી ગઈ છે. મુંબઈમાં અસલ 'બુદ્ધિવર્ધક સભા' હતી તેનાં ભવ્ય કામોની વાત સર્વના જાણ્યામાં છે. આ સભા હાલ સુઈ ગયેલી હતી. એના મંત્રીનું કામ કરવા હું બંધાઉં તો એને પુનરુજ્જીવન કરવા રા. રા. મનઃસુખરામભાઈએ મને આગ્રહ કર્યો. મેં સ્વીકાર કર્યાથી સભા ચાલી ને તેમાં ભાષણો વગેરે થતાં. ત્યાં લોક પણ સંભાવિત તથા ઘણા મળતા. એ મુજબ એક વર્ષ ચાલ્યું તેમાં મને બોલવા કરવાના પ્રસંગો સારા મળતા અને તે દ્વારા મારા વિષે લોકોને જાણ પાડવાનો પણ લાભ મળતો. કવિ નર્મદાશંકરનું મને એ સભામાંથી ઓળખાણ થયું.[૩૩] તેમને અને એક કલ્યાણજી નારણજી નામના માણસને સભામાં જાહેર લડાઈ થઈ તે દિવસથી વળી સભા નરમ થઈ. મેં જ્યાં ત્યાં ચલાવ્યું પણ વ્યર્થ. ફક્ત સભાની જે પુંજી હતી તે સચવાઈ રહી. મેં મુંબઈ મુક્યું ત્યારે તે રૂપૈયા તથા સભા ગુજરાતીના એડિટર ઇચ્છારામને મંત્રી બનાવી સોંપ્યાં. એ સિવાય મારો રા. ગોકળદાસ કહાનદાસ, ભીમભાઈ કીરપારામ, તથા રા. ઝવેરલાલ ઉમયાશંકર, ભાઈશંકર નાનાભાઈ વગેરે ઘણા ગૃહસ્થોનો પરિચય થયો. રા. રા. રણછોડભાઈ તો રા. રા. મનઃસુખરામભાઈને લીધે મારા પાકા સ્નેહી રહ્યા હતા ને તેમનો ને મારો સંબંધ સારો હતો. આ સર્વ ગૃહસ્થો ગોકળદાસ તેજપાળ ધર્મખાતાની કમીટીમાં હતા તેમાં હું પણ ઉપયોગી થઈ પડીશ એમ સમજી તેમણે મને લીધો; ને થોડે વખતે મને માલુમ ન હતું પણ તેમણે મને[53] મેનેજીંગ કમીટીમાં પણ નાંખ્યો. મેં તે સ્વીકાર્યું. એ ફંડ તરફથી Boarding School તથા બીજી બાબતો બરાબર સ્થપાઈ ચાલવા માંડી તે તે જ વખતથી. અમે સર્વે મળી કાયદા બનાવ્યા તથા વ્યવસ્થા કરી ખાતાં નિશાળો ચાલતાં કર્યાં. એક દિવસે ત્યાં બનેલો પ્રસંગ નોંધવા લાયક છે. આ ખાતાના સેક્રેટરી નર્મદાશંકર કવિ હતા. એમનો પગાર રૂ. ૨૦૦)નો કરવાની દરખાસ્ત આવવાની હતી. તે દિવસે મળેલી મેનેજીંગ કમીટીમાં પ્રમુખ

ઓનરેબલ મી. કાશીનાથ તેલંગે ગઈ મીટીંગની મીનીટ વાંચી સંભળાવી, તેમાં એક નોકર રાખવાની બાબત લખેલી હતી તે બાબત રા. સા. વીરપ્રસાદ તાપીપ્રસાદે વાંધો લીધો કે એ વાત થઈ નથી ને સેક્રેટરીએ કપોલકલ્પનાથી ગોઠવી દીધી છે. સેક્રેટરી પર આવું તોહોમત આવ્યાથી સર્વના મત લેવા માંડ્યા. સર્વેએ કાને હાથ દેવા માંડ્યા; હું દરેક મીટીંગે જે કામ થાય તેની નોંધ મારી નોટબુકમાં રાખતો. તે નોટબુકમાં જોયું તો જે વાત સેક્રેટરીએ જેમ લખી હતી તેમજ થયેલી હતી એમ માલુમ પડ્યું. મેં તે વાત પ્રમુખને જણાવી, ને મેં જણાવી એટલે સર્વેએ એમ કહ્યું કે જો મણિલાલની નોટબુકમાં હોય તો એ વાત ખરી અમે પણ માનીએ કેમ કે એની પાસે ઘણી સંભાળથી લીધેલી નોટ છે. એક વીરપ્રસાદ મારા પર ઘુરકવા લાગ્યા, પણ મેં શાંત વૃત્તિ રાખી નોટબુક રજુ કરી. સેક્રેટરી ગુનામાંથી મુક્ત થયા ને તે પછી એમના પગાર સંબંધી તે જ દિવસે આવવાની હતી તે દરખાસ્ત આવી ને પસાર થઈ. મારા જેવો સાધારણ માણસ, જેને તેમણે મનસુખરામની પક્ષનો ધારી કેવળ અપ્રમાણિકમાં ગણેલો ને તેથી તેની સલામ પણ આજ સુધી ઝીલેલી નહિ, તે જ આવી શાન્ત વૃત્તિથી ને હીંમતથી વીરપ્રસાદ જેવા મોહોટા માણસની સામે થઈ સાચી વાત ટકાવી રહ્યો એ જોઈ રા. ઝવેરલાલભાઈને કાંઈ નવાઈ લાગી ને તેમણે મને તે જ દિવસે કહી બતાવી. તે દિવસથી તેમને ને મારે સામાન્ય સંબંધ બંધાયો; જો કે મૂલથી તેવો બંધાવામાં કાંઈ હરકત ન હતી, પણ માણસ પોતે જેવા હોય તેવા જ સામાને ધારે છે એટલે રહી ગયેલો. આ કામ ચાલતું હતું તેવામાં સરકારે Local Self Governmentની [54]Scheme કાઢી. તે બાબત મુંબઈમાં ગુજરાતીઓની મંડળી બંધાઈ; એવા ઉદ્દેશથી કે ગુજરાતમાં લોકોને એ વિષે સમજુત આપવી. આ મંડળમાં પણ ઉપર કહ્યા તેના તે જ ગુજરાતી હતા ને હું પણ હતો. એ મંડળીએ થોડું કામ કર્યું પણ જાહેર ઉદ્દેશ કહ્યો તેવો છતાં ફક્ત ઝવેરલાલને બહાર પાડવા તથા તેમનાં લખાણ સરકાર સુધી ફેલાવી તેમની કીર્તિ વધરાવવી એવો આ મંડળના મુખ્ય લોકનો ખાનગી ઉદ્દેશ મુખ્ય રીતે માલુમ પડવાથી સર્વનું એ કામમાં મન રહ્યું નહિ; તેમ એ મંડળના મુખીઓએ પણ તેમના ખાનગી ઉદ્દેશની વાત પાર પાડતાં એ મંડળ વીખેરી પણ નાંખ્યું. આ સિવાય બીજી નાની મોહોટી સભા, મંડળી બેઠક વગેરેમાં હું ભળતો. મારા ઓફીશીયલ કામ પ્રસંગે, મારા લખવા કરવાથી તથા આવી સભા વગેરેમાં મળતા રહેવાથી મુંબઈમાં મારી ખ્યાતિ સારી થઈ હતી. ને બહારગામમાં પણ મારૂં નામ

પ્રસિદ્ધિને પામ્યું હતું. મારાં ઓળખાણ વગેરેમાં ઘણો વધારો થયો હતો. નહિ કે આ વાતથી મને ગર્વ આવીને તે હું આજ પણ યાદ રાખી લખી મુકું છું. તે પણ એમ જણાવવાને કે આમ મારી પ્રતિષ્ઠા થવાથી મારા વિચારો ને લખાણો લોકોને ધીમે ધીમે અસર કરવા લાગ્યા. કવિ નર્મદાશંકર જે જુના જમાનામાં સુધારાના મહારથી તે આ વખતે બદલાઈને મારા જેવા જ વિચાર જણાવતા લખતા હતા. અરે, મારી તેમની એટલી બધી એકતા હતી કે તેમણે તેમના મરવાના પ્રસંગે હું તેમને મળેલો તેવામાં મને જે શબ્દો કહેલા તે પરથી જ તે એટલી વધી છે એમ મેં જાણેલું. તેમણે એવી મતલબનું કહ્યું કે "હવે આ દેહનો અંત આવે તો ઠીક કે ઘરનાં માણસ હેરાન થતાં અટકે. અમે તો હવે એકલા પડ્યા. અમારા ભક્તો, અમારા મિત્રો, અમારા સ્નેહીઓ અમને બગડેલા, વહેમી ઠરાવી વેગળા થયા. પણ ખરી વાત હું હાલ કહું છું તે જ છે એ મારૂં હૃદય જાણે છે. જવાનીઆ સુધારાવાળા મારી ઉપર કરડી નજર કરતા હશે પણ હું કહું છું કે તેમના જ મંડલમાં એક જવાન ઉછરે છે જે પરિણામે મારા જ વિચારો [55]તમારે [? તેમને] ગળે ઉતારશે – એ માણસ તમે જ. તમારાં સર્વે લખાણ મેં લક્ષપૂર્વક વાંચ્યાં છે. તમારી વાતો સાંભળી છે, ને એમ જ માનું છું કે તમે જે રસ્તે છો તે જ રસ્તે ચાલ્યા જજો. એ જ ખરી વાત છે," ગુજરાતમાં જુના કે નવા બીજા કોઈ સુધારકોનું બળ હતું નહિ, આવા સમયમાં મારી મેહેનતની અસર થાય પણ તે મારા પર લોકને વિશ્વાસ હોય તો જ. મારા લખવાની અસર થઈ એમ હું માનતો નથી, પણ હાલનો જમાનો જુના સુધારાને મુકી કાંઈક હિન્દુ ધર્મની છાયા હોય એવા સુધારા તરફ વળે છે એ તો હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું. આ ક્રમમાં હજારમેં હીસ્સે પણ મારાથી મદદ બને તો કરવી એ આગ્રહથી જ હું મથ્યા કરૂં છું કેમકે એમ ખરે રૂપે થાય એમાં જ દેશનું કલ્યાણ માનું છું.[૩૪]

આ સર્વ કર્મોથી બચેલો વખત મિત્રમંડળમાં ને ગંમતરમતમાં ગાળવામાં આવતો. નડીઆદથી આણેલા મારા બે મિત્રો જેઓ ને હું ઘણું કરી સાથે જ રહેતા તે તથા જેટલા ભાઈનું નામ મેં આગળ લખેલું છે તે નિરંતર મારી પાસે રહેતા. તેમાં હરકીસન, મોતીરામ, જગન્નાથ એટલા વારંવાર મળતા. અમારી મુખ્ય ગંમત કવિતાઓ વાંચવી ગાવી એ હતી. માસમાં એકાદવાર એક મીજબાની સર્વે વારાફરતી કરતા, ને તેવા પ્રસંગે ઘણો આનંદ થઈ રહેતો. એમ કહેવું જોઈએ કે આવા પ્રકારનો મિત્રમંડળનો આનંદ મુંબઈમાં બે ચાર

વર્ષમાં મને ખુબ મળ્યો. આ સર્વમાં ખરા મિત્ર તરીકેનો મારો હક્ક તો મોહનલાલ ને ચતુરભાઈ ઉપર જ હતો. દલાભાઈ મારી પૂર્ણ મરજી સંપાદન કરી મારા હૃદયમાં દૃઢ થયા હતા; બાકીના તો સાધારણ સંબંધી માત્ર જ હતા. મોહનલાલ અને ચતુરભાઈને પૂર્ણ સ્વરૂપે મેં આ ચાર વર્ષમાં ઓળખ્યા. મોહનલાલની પ્રકૃતિ સહજ હુંપદવાળી તથા ઘણી કંજુસ અને દરેક બાબતમાં સંકોચથી વર્તવાવાળી હતી. તેના મનમાં ખરો પ્રેમભાવ કોઈને માટે પ્રકટ થાય એમ દીસતું જ ન હતું; સબબ ખરા પ્રેમમાં જે (sacrifice) આત્મત્યાગ કરવાની જરૂર પડે છે તે કરવામાં તેની સ્વાર્થબુદ્ધિ નિરંતર આડે આવતી. ચતુરભાઈનું ચિત્ત પ્રેમની લાગણીને પ્રવેશ આપી શકે તેવું ખરૂં, પણ તેનો વ્યવહાર ઘણો અનિયમિત[56] અને લેવડદેવડની બાબતમાં ઘણા જ લોચા વાળનારો તે માણસ ઠર્યો. વળી કાંઈ પણ કામ કરવામાં તરહવાર સંકલનાઓ મનમાં બેસાડી તે માર્ગે મેહેનત કર્યાં કરે ને આપણને પણ ભુલાવામાં પાડી દે તેવી ટેવનો પણ અંશ તેનામાં ખરો. આમ છતાં મુંબઈમાં તો તેમની મારા પર આસક્તિ ઠીક રહી ને હું આટલે બધે અંશે તેમને કળી શક્યો ન હતો. જો કે મને સખ્ત મંદવાડ વર્ષ દોઢ વર્ષ રહ્યો તે દરમ્યાન તેઓ ટગરટગર જોયા કરતા ને એક તૃણ ભાંગવા સરખી પણ મદદ ન કરતા – અરે, હું ચુંક કે તાવ આવીને તરફડતો હોઉં, પાસે કોઈ બીજું હોય નહિ – તો પણ આ બે ગૃહસ્થો એમના સ્વાર્થની તુચ્છ જેવી વાત (કોઈને ત્યાં ભણાવવાનું રાખ્યું હોય ત્યાં જવું તે) સંપાદન કરવા મને મુકી ચાલ્યા જતા! આવા પ્રસંગોમાંથી જ મને તેમની સ્વાર્થ-બુદ્ધિની કીમત થયેલી. એ બન્ને સામાન્ય રીતે પ્રમાણિક વિચારવાળા તથા વ્યવહાર-પક્ષે ઠીક નીવડે તેવા માણસો હતા, પણ મારૂં જે આ તેમને વિષે લખાણ થાય છે તે તેમના ને મારા પ્રેમસંબંધને ઉદ્દેશીને. એમના વિષે મને આવો વિચાર થવા માંડેલો તેવામાં દલાભાઈ — જેને ને મારે કાંઈ ઓળખાણ નહિ, માત્ર તે મોહનલાલ ચતુરભાઈ ભેગો રહે એટલું જ — એણે મારી ખરો મારો મિત્ર બજાવે તેવી, સેવા બજાવી. તે ઘણો ગરીબ અને દેવાદાર તથા પૈસાની પુરી ગરજવાળો માણસ છતાં પણ તેણે કદાપિ મારૂં કામ કરતાં દિલ ચોર્યું નથી કે પોતાના સ્વાર્થની સો વાત બગડતી હશે તો તે તરફ લક્ષ આપ્યું નથી. તે માણસ વચનનો એક હતો, વ્યવહારે ચોખો અને મળ્યાને માથું આપે તેવો હતો. મારા સખ્ત મંદવાડમાં જો તે ન હોત તો હું કોણ જાણે કેવીએ વિટંબણામાં પડ્યો હોત તે ઈશ્વર જાણે. મારે તેને બીજો કાંઈ સ્નેહ નહિ છતાં આ માણસ તેના ગુણથી

મને હંમેશને માટે પરમપ્રિય થઈ પડેલો છે.

આ સિવાય નડીયાદમાં છોટુ તથા સાંકળચંદ બે સ્નેહસ્થાન હતાં, એ મેં કહેલું છે. છોટુ બાલક હોવાથી તેના પર મેં કશો વિચાર આજ પર્યંત પણ કર્યો નથી, એટલે તેના વિષે હજુ કાંઈ કહેવાનું નથી. સાંકળચંદ પ્રેમનો વિચાર ઠીક સમજતો એમ હું માનું છું.[૩૫] પણ તેનામાં[57] નાના પ્રકારની સ્વાર્થવૃત્તિઓ પેદા થવા માંડી હતી ને તેને અંગે તે જરા ખટપટમાં સપડાવા લાગ્યો હતો. મારી કીર્તિ તથા પ્રતિષ્ઠા વગેરે જોઈ તેને પણ ઇચ્છા થયેલી કે તેણે પણ કાંઈક મોહોટા થવું ને તે માટે તે નડીયાદમાં પુજાવાની મેહેનત કરવા લાગ્યો. એ મેહેનત વગેરેમાં એમ જણાઈ આવ્યું કે એ માણસે ફુલણીઓ અને હલકા પેટનો છે. તથા એને ગુપ્ત ઈર્ષ્યા જેવો ભાવ પોતાના મિત્રો તરફ પણ છે. આવાં થોડાં અંકુર લક્ષમાં ઉતરવાથી મારે ને તેને કાંઈ કાંઈ અણબનત થવા લાગી હતી. પણ તેનો પ્રેમભાવ મારા મનમાં દૃઢ હતો, તેમ તેના મનમાં મારે માટે તેવું જ હતું એટલે સંબંધ છુટ્યો નહિ, ઉલટો કાંઈક વિનોદનો પ્રસંગ આવ્યાં ગયો. "ઉભરાય ઉમંગ તરંગ", "ભાનુ તપ્યો નભમાં", "ઉઠ ઉઠ અમલ સૂર", "આનંદ રેલ"[૩૬] વગેરે કાવ્યો આ સંબંધમાં જ બનેલાં છે.

મુંબઈમાં નવા મિત્રો થયા તેમાં પ્રથમ નામ અમારા ગામના દેસાઈના દીકરા નાનાસાહેબ અથવા ગોપાળદાસ તેનું આપવું જોઈએ. મેં એક વાર લખેલું છે કે મારા પ્રતિપક્ષી વર્ગમાં હોવાથી હું તેના તરફ લક્ષ આપતો નહિ. એ આ વખતે ભણતા હતા ને વળી મુંબઈમાં ભણવા આવી રહ્યા. મને મળી તેમણે મારી મરજી ઉપરાંત થઈ મારા ઘર પાસે ઘર રાખ્યું ને મારી સાથે ઘણો સંબંધ રાખવા માંડ્યો, પણ મારું દિલ તેમની તરફ વળતું નહિ. વખત વીતતે તેને જ માલુમ પડ્યું કે મણિલાલના પ્રતિપક્ષીઓ જે જે નિંદા કરે છે તે પાયા વિનાની છે અને મણિલાલને મેં ધાર્યો હતો તે કરતાં જુદો માણસ છે એટલે તેણે જ મને કહ્યું, મણિલાલ! તું મને તારા મિત્ર તરીકે માન. હું તારે માટે ભુલાવામાં પડેલો હતો પણ હવે હું મારી ભુલ સમજ્યો છું. આમ થવાથી કાંઈક સંબંધ થવા માંડ્યો. આ માણસમાં મોહોટાં અપલક્ષણ બે હતાં: ચિત્ત સ્થિર નહિ અને પેટમાં વાત ટકે નહિ બલ્કે સામે[? મા]ને સાંભળવામાં રસ પડવા નવી પણ ઉમેરી લે. આ બે અપલક્ષણ હજુ પણ હોય તો મારે તેને બનવાનું નહિ એટલો મને ડર હતો; પણ થોડા વખતમાં મને માલુમ પડ્યું કે બન્ને ઘણે દરજ્જે કમી થયાં છે બલ્કે નહિ જેવાં છે.

આમ જણાયા પછી મારો ને તેનો દઢ સ્નેહ બંધાયો છે.

મુંબઈમાં બીજો સંબંધ મારા પડોશી સનમુખરામ[58] નરસઈદાસ ભરૂચના ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ હતા તેમનો થયો હતો. તે વયોવૃદ્ધ હતા ને પોલીસમાં શિરસ્તેદારી કરતા. તેમની સ્ત્રી રૂક્ષ્મિણી રૂપવતી તથા ગુણવતી હતી. તેને લીધે આ સંબંધ બંધાયો હતો, પણ તેણે મૈત્રીનું રૂપ કદાપિ પકડ્યું નથી. સનમુખરામ ગુજરી ગયેલા છે, પણ તેનાં કુટુંબીઓ આજે સારો સંબંધ રાખે છે.

એવા જ પ્રકારનો સંબંધ વ્રજવલ્લભ મનસુખરામ નામે અમદાવાદના વાણીયા પોર્ટ ટ્રસ્ટમાં નોકર હતા તેમનો થયો. તે મૂલ વડોદરે નિશાલમાં ક્લાર્ક હતા ત્યારે તેમણે મને આફીસીઅલ એકાદ પત્ર લખેલું તે યાદ લાવી અમે બન્ને "ગુજરાતી સોશીઅલ યુનીયન"માં મળ્યા તેવામાં તેણે મારૂં ઓળખાણ કર્યું. તે મુંબઈમાં બીજીવાર પરણ્યો હતો અને સાસરામાં રહેતો હતો. તેની સ્ત્રીના રૂપ વગેરેની તથા ચાલ વગેરેની વાત એક મુસલમાન તેને ઘેર વારંવાર આવતો રહેતો તે અમને પણ મળતો તે દ્વારા જાણેલી, તેથી તેનું ઓળખાણ કરવાનું મને પણ મન હતું. અમે સહજ સંબંધમાં આવ્યા અને વારંવાર જયકૃષ્ણ વ્યાસના વેદાન્તવ્યાખ્યાનમાં સાથે શ્રવણ કરવા જતા.

આથી ચોથો સંબંધ સુરતના ત્રીભુવનદાસ કલ્યાણદાસનો થયો. તેઓ કોલેજમાં હું fellow હતો ત્યારે મારી પાસે ભણેલા અને હાલમાં પોતે એમ.એ. થઈ fellow હતા. અમે સહજ સ્નેહમાં, પૂર્વના ઓળખાણથી બંધાયા. તે માણસની વૃત્તિ કેવળ નાસ્તિક હતી, અને ચિત્ત પ્રેમ સંબંધમાં ખરૂં દઢ ન હતું; છતાં આ માણસને ને મારે ઘણો સારો મૈત્રીસંબંધ થયો. કાંઈક કાળ તે સારો ચાલ્યો, પણ મુંબઈ છોડતાના વખતમાં તેને મેં તાજા કરેલા એકબે સંબંધના દાખલા માલુમ પડતાં તેના મનમાં મારે માટે જે માન હશે તે કમી થઈ ગયું. પ્રેમ તો તેને ને મારે હો વા ન હો, પણ તેણે તો મારા જ્ઞાન વગેરેને લીધે સંબંધ કરેલો, તેમાં આવું જાણ્યાથી ફેરફાર થઈ પડે એ ખુલી વાત છે. તે મારી કોઈ પણ સ્થિતિ વિચારતો નહિ. મારી સ્ત્રીને હું કેમ રાખતો નથી એ બાબત વાસ્તવિક[59] વિચાર ન કરતાં, અંગરેજોની પેઠે સ્ત્રીને નામે જ તમામ સદ્‌ગુણ સમજી, મને વારંવાર નડતો. મારે સ્ત્રી નહિ વગેરે અડચણોમાં હું એકાદવાર વ્યભિચાર કરી લઉં તે તે સહન ન કરી શક્યો અને તેના મનમાંથી મારે માટેનું માન ઓછું થયું. તેના અને મારા અભિપ્રાય તો ધર્મમાં, સંસારમાં, વ્યવહારમાં, ભણવામાં બરોબર ઉલટા જ રહેતા.

Theosophy અને વેદાંત જે મારાં પ્રાણતુલ્ય મને હતાં તેનો તેને તિરસ્કાર હતો. આવા સંબંધોને લીધે તેના મનમાં મારૂં માન ઘટ્યું હશે તો તેને માટે મને કેટલું માન રહ્યું હશે તે વાંચનારે વિચારી લેવું. મેં ઘણીવાર તેની સાથે વિદ્યાવિનોદ કર્યો હશે, પણ વાજબી તકરારનો ઉત્તર નથી અપાતો છતાં પણ પોતાની વાત ઝાલી રાખે છે એમ જોઈ મને તેના દુરાગ્રહનો તિરસ્કાર થવા લાગ્યો હતો. આ સર્વ વાતનાં પરિણામ આગળ જણાશે.

છેવટે એક દાક્તર વિઠ્ઠલરાવ પાંડુરંગનું નામ પણ ગણાવવું જોઈએ. તેને મારે સંબંધ કેમ થયો તે મેં લખેલું છે. માણસ ઘણો સારા સ્વભાવનો વૃત્તિનો ઉદાર તથા મૈત્રીમાં દૃઢ મનવાળો નીવડ્યો ને તેને ને મારે અદ્યાપિ સારો સ્નેહ છે. અમે ધર્મ સંબંધી બાબતોનો સાથે અભ્યાસ કરતા તેમાં યોગ વગેરે પર બહુ લક્ષ આપતા ને તેવી બાબતોમાં ઘણા સંન્યાસી, બાવા, યોગીની વાત સાંભળવામાં આવે તે તરફ દોડતા ને વખત ગુમાવતા. ઘણા સંન્યાસી, બાવા વગેરે મળેલા પણ તે સર્વે ધુતારા માલુમ પડેલા.

બહારગામ મારા મિત્રોમાં કેશવલાલ હર્ષદરાય, યુસુફઅલી યાકુબઅલી અને ભૂપતરાય દયાળજીનાં નામો આમાં નથી આવતાં, પણ તેમનો સંબંધ હતો તેવો હતો જ; ને મારા મૂલના સહાધ્યાયી છગનલાલ હરિલાલ, તથા છગનલાલ લલ્લુભાઈ, તુળશીદાસ લક્ષ્મીદાસ વગેરેનો સંબંધ પણ હતો તેવો હતો. જેમ વિઠ્ઠલરાવનો ધર્મપ્રસંગે સંબંધ થયો તેમ ભાવનગરના નાગર અનંતરાય નાથજીનો પણ તેવી જ રીતે થયો. કેમકે તે પણ Theosophist હતા. ગોપાળદાસ તેમના મિત્ર હતા એટલે ગોપાળદાસને ને મારે જે[60] સ્નેહસંબંધ બંધાયો તે દ્વારા અનંતરાયનો ને મારો સ્નેહ દૃઢ થયો.

હવે એક બે સંબંધ કેવળ મુકાયા તેની પણ ટુંકી હકીકત જણાવવી જોઈએ. કેશવલાલ હર્ષદરાયના વડા ભાઈ હરિલાલ ધ્રુવને ને મારે ઠીક સ્નેહ હતો. તે હાલ એલ્એલ્ બી થઈ અમદાવાદ સ્કુલમાં રૂ. ૬૦) ના પગારથી કામ કરતા હતા. આવા અરસામાં રા. રા. મનસુખરામભાઈએ મને કહ્યું કે કોઈ તમારો મિત્ર એલ્ એલ્ બી હોય ને કચ્છ જવા ખુશી હોય તો કહેજો. તેણે કચ્છમાં એજન્સીની વકીલાત કરવી, અને અમને કાંઈ ખબર અંતર આપવી તે બદલ રૂ. ૪૦૦)નો પગાર લેવો. હાલ જે કાંઈ ગરબડ છે તે પતી ગયેથી તેને માટે દરબારમાં સારો બંદોબસ્ત પણ થશે. આ વાત મેં હરિલાલને જણાવી અને સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે કામ જોખમનું છે. માટે ધ્યાનમાં આવે તો લેજો, લાગ સારો છે. આ ઉપરથી તેણે મને ઘણો અપમાન ભરેલો

જવાબ લખ્યો તે એવી મતલબનો કે તમે મને ફસાવી હેરાન કરવા માંગો છો, પણ હું તો પ્રમાણિક ડાહ્યો ને પંડિત વગેરે છું ને તમે તેથી ઉલટા ને ફાંસીયા છો વગેરે વગેરે. આમ ઉપકારનો અપકારથી પણ અધિક બદલો જોઈ મને આશ્ચર્ય લાગ્યું ને કાંઈક ક્રોધ પણ આવ્યો જેના આવેશમાં મેં હરિલાલને સામું તેવું જ પત્ર લખી વાળ્યું. આ વખતથી તેને ને મારે કાંઈ સંબંધ હતો તે તુટી ગયો. અદ્યાપિ પણ તે માણસ ઘણી રીતે મારી અદેખાઈ અને નિંદા કરતો ચાલે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે.

વળી એક સ્નેહીને મુકવાની ફરજ પડી તે મગનલાલ... જે મેડીકલ કોલેજમાં ભણતા હતા અને જે હાલમાં L.M.S.માં પસાર થઈ દાક્તરની દુકાન માંડી રહ્યા હતા. આ માણસની સ્ત્રી સારા સ્વભાવની હતી ને તેને મનમાનતી હતી છતાં તે અનુમાનમાં પણ ન ઉતરે એવો વ્યભિચારી હતો – એટલામાં જ ખ્યાલ કરવો બહુ થશે કે ગમે તે જાતિની, ગમે તે સંબંધની, ગમે તે વયની, પણ સ્ત્રી હોય તો તેની સાથે વ્યવહાર પાડવા ચુકે નહિ તેવો આ માણસ હતો. તેની સ્ત્રી ભલી હતી, પણ ગર્વિષ્ઠ ઘણી હતી. તેને ને મારે પણ સારો સ્નેહ હતો. પણ તેનો ધણી જેમ જેમ દાક્તર થતો ગયો તેમ તેમ તેને વધારે અભિમાન આવતું ગયું તેથી[61] મેં ધીમે ધીમે તેની પાસે જવાનું તજ્યું. મગનલાલ પોતે છીનાળવો છતાં, ઘણો ઢોંગી હતો ને દુનીયાંને છેતરવા માટે થાય તેટલા પ્રયત્ન કરી ફત્તેહ મેળવતો. મને તે વારંવાર મારી છીનાળાની વાતો પુછતો, પણ મારી પાસે તે બાબતનો ભંડોળ જ ન મળે અર્થાત્ મુંબઈમાં ચાર વર્ષ આ વખતે રહ્યો તેમાં બે કે ત્રણ વાર અને તે પણ એક જ સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરેલો એટલે હું તેને શું કહું ? મારો...ની વહુ સાથેનો સંબંધ તે મગનલાલની ખરી ઈર્ષ્યાનું પાત્ર થઈ પડ્યો. ને તેણે મારી પાસે પણ ધીમે ધીમે ઢોંગ આદરવા માંડ્યો. તેની દુકાનમાં પણ તેની વિષયવાસના પુરી પાડનારા માણસો જમા રહેતા તે તથા પોતે મારી ટીકા કર્યાં કરતા. આ સર્વના પરિણામ તરીકે મારી ને તેની મૈત્રી ઠંડી પડી ગઈ.

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ વગેરેને મારા મિત્ર મારાથી કહેવાય નહિ, પણ તે મારા મુરબી હતા. એમના સિવાય મારા મિત્રમંડળના ને મુરબી વગેરેમાં પણ ઘણા ઘણાના સંબંધ થયા હશે ને છુટ્યા હશે પણ તેમાંનો કોઈ અત્રે પાકી નોંધમાં રાખવા લાયક નથી. મનઃસુખરામભાઈનો મારા પર ઘણો સ્નેહ હતો ને તેઓ મારી વિદ્વત્તાથી પ્રસન્ન હતા. તેમણે મારા શ્રેયમાં વારંવાર લક્ષ આપ્યું છે. મારી સંભાળ

પણ વારંવાર રાખતા. મને એક પ્રસંગે જુનાગઢ દરબારની અરજી લખવા અપાવી હતી. ને રૂ.૨૦૦) અપાવ્યા હતા. એમના પ્રસંગે મને જુનાગઢના દીવાન બાપાલાલનું, અમારા ગામના દેસાઈના વડા પુત્ર હરિદાસ વિહારીદાસનું, દીવાન બહાદુર મણિભાઈ જસભાઈનું, રાવબહાદુર મોતીલાલ લાલભાઈનું વગેરે ઘણા સંભાવિત ગૃહસ્થોનાં ઓળખાણ પીછાન થયાં હતાં. મનઃસુખરામભાઈને હું વારંવાર મળવા જતો પણ તેમની વાતચીત અનુત્સાહક જણાતી તેથી હું ઘણીવાર જતો નહિ અને વળી જેમ જેમ મુંબઈમાં મારો પગ જામતો ગયો, કામકાજ લખવું વાંચવું તથા મિત્રમંડળ વધતાં ગયાં તેમ તેમ મને અવકાશ પણ થોડો રહેવા લાગ્યો. છતાં હું સાત આઠ દિવસે જવા ચુકતો નહિ. પણ નાના મોહોટા વ્યાવહારિક સંબંધોમાં મનઃસુખરામભાઈ તરફથી મારી જરા પણ ગણના થવા માંડી નહિ એટલે હું ઘણો થોડો જતો આવતો. આવા વખતમાં મેં મુંબઈ મુક્યું હતું. કોઈએ મને એમ કહ્યું[62] હતું કે ગોકળદાસ તેજપાળ ખાતામાં થતાં તેવાં બીજાં કામોમાં તમે પ્રખ્યાતિ પામવા લાગ્યા છો તે મનઃસુખરામભાઈ વગેરેને પસંદ નથી પણ આ વાત મેં જરા પણ માની ન હતી અને હાલ પણ માનતો નથી.

મિત્રોની વ્યવસ્થા થઈ રહી. હવે શત્રુની પણ કાંઈક જણાવવી જોઈએ. નડીઆદમાં સગાં, નાતવાળા વગેરે કેમ ને કેવા શત્રુ હોય તે મેં લખેલું છે. વળી મારી સ્ત્રીનાં તોફાન પરત્વે તેને ને મારે અણબનત ચાલતી તેમાં મારાં માતુશ્રીને વગોવી અમારા દુશ્મનો લાભ લેતા. મુંબઈ રહે રહે મને એવો વિચાર થયેલો કે આપણી નાતના લોક સુધરે તો ઠીક. મારે નોકરી ન હતી તેવામાં નાતનાં નાનાં બાળકને ઈનામ વગેરે અપાવી ઉત્તેજન આપવા નાત તરફનું ફંડ કરાવવા મેં મેહેનત કરી હતી પણ ફલ કાંઈ થયું ન હતું. તેની તે ધુન મનમાં રાખી મેં નાતીલાઓને ઉપદેશ મળે તેવા ચાબકા લખવાનો નિશ્ચય કરી "નાગરબંધુ"[૩૭] એ નામનો પ્રથમ અંક છપાવી મફત વેંહેચ્યો. મારૂં નામ છુપાવવા મેં ઘણી મેહેનત કરી હતી પણ તે બહાર પડી ગયું અને બધી નાતવાળા મારા દુશ્મન જેવા થઈ પડ્યા. મેં પણ એ કામ આગળ ચલાવ્યું નહિ અને નાતને નામે કંટાળી તેને સુધારવાની વાત તો મેં તે પછી તદ્દન માંડી વાળી. આમ દુશ્મનાવટ તો થતી હતી તેમાં વળી મારા સહાધ્યાયીઓ મારી ખ્યાતિ વગેરેથી પ્રસન્ન ન હતા, તેમ તેમના હાથમાં મારી વિષયવાસનાની નાની મોહોટી વાત હાથ આવતી તે લઈ તેઓ મને ગમે તેમ વગોવવામાં ખામી ન રાખતા. આમ છતાં અમારૂં ગાડું ધીમે ધીમે

ગબડ્યાં જતું હતું.

જે હેતુથી મુંબઈ આવવું થયું હતું તે હેતુ બર આવ્યો નહિ. મુંબઈ આવવાના વખત પર મને વડોદરા સ્કુલમાં રૂ. ૧૦૦) કંપનીના પગારથી નોકરી મળતી હતી તે મેં ન લીધી ને મુંબઈ આવ્યો તે એમ માનીને કે કાયદાનો અભ્યાસ કરી LL. B. થઈશ. મુંબઈ આવ્યા પછી અભ્યાસ પણ કરવા માંડ્યો અને જુરીસ્પ્રુડંસમાં પાસ થયો પણ તે પછી એક વર્ષ આગળ ટર્મ ભરવાનું મન ના થયું. જેમ આ અભ્યાસનું મેં વર્ણન કર્યું છે ને તેમાં વિશેષ ધર્મ સંબંધી જે મેં મારા નિશ્ચયો બતાવ્યા છે તેમાં તેમજ જેટલું[63] બને તેટલું કરી દુનીયામાં પરોપકાર કરવા ઉપયોગી થવામાં મારૂં મન ઘણું રોકાઈ ગયું હતું. ધર્મ અને પ્રેમ બે મારાં મુખ્ય માનસિક ચિંતવન હતાં ને તેની પાછળ હું ભમતો. મારા વિચારોની પરંપરામાં મેં પરિણામે પ્રેમ અને મોક્ષ (ધર્મ) એકરૂપ ગોઠવી કાઢ્યા હતા તે પરમપ્રેમ – સર્વ જગત્ એક પ્રેમાધિષ્ઠાન – એ જ મોક્ષ એમ માનતો હતો. મારા આમ માન્યા પછીનાં અર્થાત્ ૧૮૮૨ પછીનાં લખાણ પણ એવા જ રંગથી ભરપુર છે. હું શંકરવેદાન્તનો ભક્ત છતાં પ્રેમ બ્રહ્મ ઉભયનું મહદૈક્ય માનતો. આવા હેતુ મનમાં ભરાયા.[૩૮] માણસના જીવતરનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મોક્ષ છે, અને તે જીવતરમાં ગંમત મોજમઝા પ્રેમાનુભવ તથા ઉંચા પ્રકારના વાંચન ને વિચારશ્રેણિમાં છે, તથા આવું આંતરસુખ મળ્યા સાથે બાહ્યથી સર્વને ઉપકાર કરતા જવો એ પરમધર્મ છે આવું મારા મનમાં ઉતર્યું હતું. આ કામમાં કાયદાનો અભ્યાસ અને તે અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી પણ તેમાં નિપુણતા મેળવવા માટે જરૂરનું નિત્ય વાચન તથા મન એ મને મહાવિઘ્નરૂપ દીસવા માંડ્યાં, ને મેં કાયદાનો અભ્યાસ માંડી વાળવાનું મન કરી એક વર્ષ ગુમાવ્યું. એવામાં વડોદરામાં કોલેજ નીકળવાની હતી તેના સંસ્કૃત અધ્યાપકની જગો મને આપવા પત્ર આવ્યું, પણ તેનો પગાર ફક્ત કંપની ૧૦૦) હોવાથી મેં તે જગો ન લીધી. તે પછી થોડે કાળે રેવન્યુ ખાતામાં રૂ. ૩૦)ની તીજોરરની જગો મને મળી; પણ તેમાં મામલતદાર થતાં પહેલાં બે કાયદાની પરીક્ષા આપવી પડશે; એ વિચાર મનમાં આવ્યો. જ્યારે કાયદાની બે પરીક્ષા આપવા સાથે લઉં ત્યારે તો એક LL B જ ના કરૂં કે સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્રતા રહે ને કમાણી તથા પ્રતિષ્ઠા પણ થાય એવો વિચાર કરીને મેં તે નોકરીની પણ ના કહી.

આમ થયા પછી મને મારા સ્નેહી રા. ગોકળદાસ કહાનદાસ વારંવાર

કહેતા કે તારી તર્કશક્તિ અને લખાવટ તને કોઈ સારા વકીલ કે જડજને માટે લાયક કરે તેવી છે તો તું કાયદા કેમ વાંચતો નથી? આ બાબતની તકરાર થતાં મેં તેને મારાં ઉપર કહેલાં કારણ અને સિદ્ધાન્ત જણાવ્યાં હતાં, તથા વિશેષમાં કહ્યું હતું કે[64] કાયદો કેમ હોવો જોઈએ વગેરે જનસ્વભાવના નિયમ પરત્વેનું જ્ઞાન તો પ્રાપ્ત કરવા લાયક છે, પણ અમુક રાજ્યકર્તાના તરંગો પ્રમાણે ગોઠવેલા, તથા તે પણ દર અઠવાડીએ બદલાતા નિયમો ગોખી રાખવાથી માણસને તેના જીવિતનો કયો હેતુ સંપાદન થવાનો છે? કેવળ દ્રવ્યનો જે પૂજક હોય તેને તો એ સારો ધંધો છે, પણ દ્રવ્ય સંપાદન કરવું ને એ જ માણસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તથા વળી વકીલાત જેવા ધંધામાં મળતર નિશ્ચિત ન હોવાથી મનમાં જ્યારે લાગ આવે ત્યારે દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાની ઉત્કંઠા તીવ્ર રહે છે ને તેથી કબજામાં રાખવા લાયક જે લોકવૃત્તિ તે બેહેકી જઈ માણસને પરિણામે સ્વાર્થી બનાવી દે છે. આ મારી દલીલો તેમને પસંદ પડી ને તેમણે કહ્યું કે ભલે તારા મનમાં એમ જ હોય તો તારાથી એ વાત નહિ બને. મને પણ અનુભવ છે કે આ ધંધામાં પડ્યા પછી મારે મારી હજારો ધારણાઓ – લોકહિતની – માંડી વાળવી પડી છે. આ પ્રમાણે મારૂં મન આનંદ માનતું પણ વળી વિચાર આવતો કે આ નોકરીમાં પગાર વધવાનો નથી, બદલી પણ થાય તો થાય ને તે થાય તો પણ પગાર વધવાનો સંભવ થોડો જ છે. મને ઉત્તર વિભાગના ઇન્સ્પેક્ટરે જગો આપવા લખ્યું પણ તે સરખા પગારની ને આસીસ્ટંટ ડેપ્યુટીની હતી એ અનુભવ પણ તાજો હતો. હવે વધારે દ્રવ્યની તો જરૂર ખુલી જ છે. મુંબઈની કમાણી તો મુંબઈ જ ખાય છે, ત્યારે શું કરવું? કાયદાના અભ્યાસની વાત અભ્યાસે છે પણ ટર્મ તો ભરવાં એમ સમજી વળી ૧ વર્ષ ભર્યું; અને બાકી એક રહ્યું હતું તે ભરવા માંડ્યું હતું અને કાયદા વાંચવા માંડ્યા હતા પણ મનમાં વારંવાર એમ આવતું કે અરે! ઈશ્વર! આ સંકટમાંથી કોઈ નહિ છોડવે? એવામાં છુટકારો આવ્યો!

મારી ઓફીસના કાર્ય ઉપરાંત આટલો વાંચવાનો, વિચારવાનો, લખવાનો, લોકોમાં મળવાનો ને મિત્રમંડળમાં ગંમત તથા ધાર્મિક નિત્યકર્મ કરવાનો મારો ઇતિહાસ સાંભળી વાંચનારને એમ લાગશે કે મારી શરીરસંપત્તિ તો ખરેખરી દૃઢ દોવી જોઈએ. પણ ખરી વાત એથી ઉલટી જ હતી. સન ૧૮૮૨ના [65]આરંભથી મારે શરીરે ગાંઠા થવા માંડ્યા ને તે પગ પર ઘણા હતા. તેમાંના પગ ઉપર ત્રણ અને ડાબા હાથની વચલી આંગળીએ એક

એટલા ફાટ્યા ને તે સર્વની અવસ્થા સામું પણ ન જોવાય એવી ભયંકર થઈ. દાક્તરોની વૈદોની હજારો દવા થયાં ગઈ પણ આરામ ન થયો. આખરે કોઈ દાક્તરે એમ પણ કહ્યું કે પગ કાપી નાખીએ. આમ દોઢ વર્ષ હું પીડાયો, આખરે થાકીને રસકપુરની માત્રા એક દેશી વૈદ પાસેથી ખાધી ત્યારે આરામ થયો. તે સન ૧૮૮૪ના આરંભમાં થયો એમ યાદ છે. તે વેળે લેવડાવેલું એ મારું Bust છે તે તે વખતની મારી તબીઅતનો ચીતાર આપી શકશે. પણ બાકીના સમયમાં મારું શરીર ઘણું સારૂં થયું ને ૧૮૮૫ના આરંભમાં હું ગયો તે વેળાનો ફોટોગ્રાફ મારી જે શુભ શરીરસંપત્તિ બતાવે છે તેવી મારા આખા જન્મારામાં થવાની નથી.

મારે સ્ત્રી સંબંધી જે મહાવ્યથા હતી તેની આ વેળે શી અવસ્થા થઈ તે સમજવા જેવી છે. તેનાં લક્ષણ તથા તે પરથી થયેલો મારા મનનો ઉદાસીન ભાવ તો મેં આગળ જણાવેલો છે. એટલે તેની તેવી ને તેવી ચાલ વધારે સ્પષ્ટ થઈ એ સિવાય અત્રે બીજું કહેવાનું નથી. તેને બધું મળી ત્રણચાર વાર હું મુંબઈ લઈ ગયો હતો ને તે દરેક વખત એમ આશાથી કે એક કરતાં બીજી વાર વધારે સુધરશે. તેનાં લક્ષણ ખરાબ હોવાથી તેને એકલી કદાપિ લઈ જવામાં ન આવતી પણ મારા ઘરનાં સર્વે સાથે આવતાં. પ્રથમવાર તેણે ભૂતપ્રેતના એવા ખેલ કર્યા કે તેથી કંટાળીને મેં નડીયાદ આવી તેના બાપને સોંપી– વળી તેણે મોકલી – મુંબઈ ગયા – પણ ત્યાં ચોરી ને તોફાન બહુ જ માંડ્યું. આ વેળે જ એ સ્ત્રીને મારવાથી સુધરશે એમ જાણી મેં બેત્રણ વાર સખ્ત માર મારેલો. બાકી પછી આશા મુકીને કદાપિ એ ઉપાય મેં હાથ લીધો નથી. સર્વના મનમાં એમ આશા હતી કે એકાંદ પ્રજા થાય તો આ સ્ત્રીને અમારા ઘર પર મમતા લાવી સુધરે; મારી બા એને સુધારવા ઘણો શ્રમ કરતી, તે એનાં અપલક્ષણ મારાથી બનતી મેહેનતે છુપાવતી પણ બાઈ પોતે જ તેવાં ત્યાં કોઈનો શો ઉપાય? સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યો; ને પુત્રનો પ્રસવ થયો તે હાલ હયાત છે.

વળી નડીયાદથી થોડે દિવસે તેમને મુંબઈ આણવામાં આવ્યાં હતાં પણ એનાં એ જ. એનાં માબાપ પણ એને વારંવાર લલચાવી પાછી બોલાવી લેતાં તથા કદાપિ[65] માબાપને ઘેર જઈ બેસે તો તેઓ તેને ખુશીથી ગમે ત્યાં સુધી રાખતા. મારી સાળીના પરણવાને પ્રસંગે મારા સસરાએ ઘણી મેહેનત કરી સમાધાન કર્યું અને અમને સર્વેને મનાવ્યા. પણ આ નઠારી છોકરી તથા તેની માએ તે લાંબું ચાલવા દીધું નહિ. ૧૮૮૩ કે ૧૮૮૪ના મે મહીનામાં

મારા ભાઈને જનોઈ દીધું તે પ્રસંગે હું નડીયાદ ગયો ત્યારે મહા વિપરીત વાત માલુમ પડી. મારી સ્ત્રી તેનાં માબાપને ત્યાં નાસી ગઈ ગઈ હતી. ને ત્યાં ત્રણેક દિવસ રહી મા સાથે લઢીને અફીણ પહેર્યું છે એમ તેની માને એક દિવસ કહેવા લાગી. તેની મા તેને મારે ઘેર મુકવા આવીને કહી ગઈ કે અફીણ ખાધું કર્યું નથી પણ એવું કહે છે તેથી આ તમને સોંપી. મારાં માબાપે તેને રાખી પણ રાતમાં તેણે અફીણ ખાધું હોય એવો ઢોંગ માંડ્યો. આ ઉપરથી દાક્તર વગેરેને બોલાવાતાં નિર્ણય થયો કે અફીણનો તો સ્પર્શ પણ થયો નથી. કેવળ ઢોંગ છે. આ વાત મેં નડીયાદ આવી જાણી ત્યારે તેવા આચારના પરિણામ તરફ વિચાર કરતાં મને બહુ ક્રોધ આવ્યો અને મેં તેને કાઢી મુકવા આગ્રહ માંડ્યો. પણ મારા ભાઈના જનોઈનું કામ માથા પર હોવાથી સર્વેએ જોરજુલમથી તેને રખાવી. મારા ભાઈને જનોઈ દેવાયું, તેમાં મારા ઘણા મિત્રો વગેરે આવ્યા હતા. તે સર્વથી પરવારી હું તો મુંબઈ ગયો પણ બાઈને નડીયાદમાં જ નાંખતો ગયો. છતાં તેમનામાં કાંઈ સુધારો ન થતાં જે હતાં તે અપલક્ષણો વધતાં ગયાં અને કહેવું જોઈએ કે મારા ભાઈના જનોઈ માટે નડીયાદ આવતાં પહેલાં આશરે એક માસ આગળ મેં મારા પિતાને લખ્યું હતું કે તમે મારી સ્ત્રીને અહીં મોકલો – એવા ઈરાદાથી કે જોઈએ એકલી રહેવામાં તે કેવા ગુણ બતાવે છે. પણ નડીયાદમાં તો તેમણે અફીણ વગેરે તોફાન માંડેલું એટલે કોને મોકલે ? મને ગમે તેવો જવાબ લખી વાળી ચલાવ્યું. એ સ્ત્રી ઘણી જ નઠારી હતી એનો નિર્ણય એકવાર – આ બનાવ બનતાં પહેલાં વર્ષેક આગળ તેણે મારા સાઠ વર્ષના વૃદ્ધ પિતા પર ગમે તેવો આરોપ ચડાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો!! [ત્યારથી થઈ ચૂક્યો હતો] અરે કેવી દુષ્ટ!!

મારી માતુશ્રીનો આ સંબન્ધમાં વાંક નીકળે છે, તેનું કારણ એ સ્ત્રીએ ચલાવેલી જુઠી વાતો છે. તેનો તો પ્રયાસ નિરંતર મારી સાથે મારી સ્ત્રી રહે તેવી યુક્તિ તરફ જ હતો; આમ છતાં મારી માનો સ્વભાવ ઘણો ક્રોધી [67]હતો, તે મારે કબુલ કર્યા વિના ચાલતું નથી; જેમ જેમ મારા તરફથી કમાઈ થઈ ને સુખશાન્તિ મળતી ગઈ તેમ તેમ તેના મનમાં જરા જરા આરામની ઇચ્છા વધતી ગઈ ને સર્વ પર હુકમ ચલાવવાની ટેવ પડતી ગઈ. આવા સ્વભાવના પરિણામ તરીકે એક વાર એવું બન્યું કે મારા નાના ભાઈને હું ભણાવતો હતો તેવામાં તેને કાંઈ ન આવડવાથી મારે મારવો પડ્યો, તો મારા પર ક્રોધ કરી એવું કુવચન કહ્યું કે તારે તો એ મરી જાય એવી મરજી છે.

પણ કાંઈ રસ્તામાં પડ્યો નથી. આ વાત સાંભળી મને ઘણું માઠું લાગ્યું. મારા ભાઈ પર મારો અનન્ય પ્રેમ હતો, ને તેને જ મેં મારી માલમતા જે કાંઈ થાય તેનો મારા મનથી માલીક કલ્પ્યો હતો. વળી મારા પાસે એવી કાંઈ દોલત પણ ન હતી (બલકે કાંઈ દેવું હતું) કે જેમાં કોઈ ભાગ પડાવે તો મને હાનિ થવાનો સંભવ હોય. મેં મારી આજ પર્યંતની તમામ કમાઈ પણ પાઈએ પાઈ મારા પિતાને સ્વાધીન કરેલી હતી. આમ છતાં પણ જ્યારે આવું કુવચન મેં સાંભળ્યું ત્યારે મારા મનને બહુ ઉદ્વેગ થયો ને એકાંતમાં મારી આંખમાંથી અશ્રુ જવા લાગ્યાં. મને એમ લાગવા માંડ્યું કે અહો ! સંસાર માત્ર મિથ્યા છે, માબાપ પણ સ્વાર્થ સુધી જ છે ! મારે સંસારમાં પડી રહેવાનું કાંઈ પણ કારણ મેં મારા મનમાં માનેલું તે એ જ હતું કે વૃદ્ધ માબાપની હયાતીમાં મારે કાંઈ ન કરવું. બાકી મેં સંન્યાસ લેવાનો ઘણા કાળથી નિર્ણય કર્યો હતો. આવા ઘણા તર્ક વળી મનમાં આવ્યા, પણ મારી માની મૂર્ખાઈ તથા મારા પિતાની ઘણી જ લોભી પ્રકૃતિ છતાં પણ કાંઈક નરમાશ ને સત્યપણું વિચારી હું ગમ ખાઈ ગયો.

હવે મારે સ્ત્રીમંડલમાંની મારી મૈત્રીઓનું વર્ણન કરવાનું જ બાકી છે. પ્રથમથી કહેવું જોઈએ કે મુંબાઈમાં રહ્યા સંબંધ મેં કોઈ વેશ્યાની સાથે વ્યવહાર કર્યો નથી. એમ કરવાનું તો મેં ઘણા કાળથી પાણી જ મુક્યું હતું[68]... સાથે જે ઓળખાણ થયું તે તેની સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને જ હતું એ મેં કહ્યું છે. તેની સ્ત્રી રૂપવતી, જવાન તથા ઘણું કરી પ્રજા પેદા ન કરે તેવી હતી. તે વ્યભિચારિણી હશે એમ તો તેની સર્વ સાથે છુટથી મળી જવાની ચંચળતા તથા તેની મુખમુદ્રા ને ચાળા વગેરે પરથી મેં સહજ નિર્ણય કર્યો હતો. મારે ને તેને ધીમે ધીમે સ્નેહ બંધાયો. 'અચાનક આવડી આ શી લાગી કાળજડામાં લાહ્ય' એ કવિતા તેના મોહમાં જ મેં બનાવેલી.[૩૯] આ સ્ત્રી સાથે એવો સ્નેહ થયો કે આખા દિવસમાં બે ત્રણ કલાક અમે એને જોઈએ નહિ તો નિરાંત ન વળે. આવો સંબંધ ઘણો વખત આશરે દોઢેક વર્ષ રહ્યો. વચમાં વચમાં મને મારા જ્ઞાનના ઉભરા પણ આવી જતા, અને તે સ્ત્રી તરફનું કાંઈક નરમ મન દેખાય કે મારૂં મન જ્ઞાનમાં ડુબવા માંડતું ને આવી વાતોનો પાકો તિરસ્કાર કરતું. આવા જ કોઈ પ્રસંગે "ભજન કર અકલ અચલ ગુરૂ ઘરકા"[૪૦] એ કવિતા રચેલી છે. આવો સંબંધ ચાલતો તે લોકોમાં ખુબ ચવાયો, પણ તેમાં અમે અદ્યાપિ માનસિક સિવાય બીજું કાંઈ પાપ કર્યું ન હતું. મુંબઈ છોડવાના આખરના ત્રણ માસમાં આ સંબંધ ઘણો આનંદજનક થઈ રહ્યો – મને એ

સ્ત્રીને અન્યોન્યને મળવાનો એવો છંદ પડ્યો કે હું ઘણુંખરૂં દરરોજ ૧૧ વાગ્યાથી ૩ વાગ્યા સુધી તેને ઘેર જ પડી રહેતો – પણ વાતચીત વિના બીજું કાંઈ થતું નહિ. મારી આ અરસામાં ઘણામાં ઘણી નિંદા થઈ છે; પણ મને તો એમ જ ભાસવા માંડ્યું હતું કે જે પ્રેમસ્થાનની અર્થાત્ જેની મારા પર એકનિષ્ઠ ભક્તિ હોય એવા જીવની શોધમાં હું હતો તે જ આ રૂપાળી પુતળી–મારા વિના ધૂળ નાંખીને ખાનારી, મને જોઈ આનંદમાં મઝા કરાવનારી, મારૂં નામ સાંભળીને પણ એ નામ દેવાવાળાને બે ઘડી ખોટી કરનારી, મીઠા મીઠા શબ્દોથી વાત કરનારી, ભણેલી ગણેલી, વારંવાર પ્રેમવિનોદમાં આંખમાં આંસુ સાથે "મને નિત્ય આમ સંભારશો" એમ દીન વદને પુછનારી–માં મને મળી આવ્યું છે!! વિષયવાસનાની મને બિલકુલ પરવા ન[69] હતી. મૂળથી મારામાં તે ઇચ્છા ઘણી નથી, પણ મારૂં મન જે વાતે હમેશાં બળતું તે વાત આવા કોઈ પ્રેમસંબંધની હતી; એવા સંબંધમાં વિષય થાઓ કે ન થાઓ એ કાંઈ વજન મુકવા યોગ્ય વાત નથી. આમ હોવાથી મેં તો લોકની, મિત્રોની, દુનીયાંની તમામની લાજ તજી ત્રણેક માસ પર્યંત આ મૂર્તિનું મોં જોઈને બેસી રહેવામાં જ વખત ગાળ્યો. મારે જવાનું પાસે છે તે જાણી કલ્પાંત કરતી આ સ્ત્રીને હવે ક્યારે મલાશે એવી ઇચ્છાથી ધીમે ધીમે મને પોતાનું અંગ અર્પવા માંડ્યું, પણ તેમાં એ ફક્ત બાહ્યોપચાર સિવાય કાંઈ થતું નહિ. મને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉઠ્યો કે આવા અનન્ય પ્રેમભાવમાં આવી હદ બાંધવાનું કારણ શું? આ ઉપરથી મેં તેને આખર સંબંધ માટે આગ્રહ કરવા માંડ્યો ને તેણે ના કહી ખેંચવા માંડ્યું, બલ્કે તેવા પ્રયત્નો થાય તો પણ ક્રોધ કરવા માંડ્યો. મેં એ વાત તો માંડી વાળી કેમ કે મારે તેમાં કાંઈ મુખ્ય આનંદ ન હતો, પણ મારા મનમાં એમ ખટકો પડ્યો કે આ સ્ત્રી મારા પર જેવો ભાવ બતાવે છે તેવો ખરેખર માનતી નહિ હોય. આવો વેહેમ પડતાના પ્રસંગમાં વળી મેં બે બીજા ગૃહસ્થોને તેને ઘેર આવતા અને મારા જેવા જ કાંઈ સંબંધમાં મઝા કરતા જોયા. તેમાંના એકને તો છેક મને હતા તેટલે સુધી બલકે વધારે હક હશે એમ મને જોતાં વિચારતાં નિર્ણય થવા માંડ્યો. આ ઉપરથી મને એ સ્ત્રી પર તિરસ્કાર આવવા માંડ્યો કે તેં મને છેતરી, આવા સંબંધ તો ઘેર ઘેર બાંધ્યા જણાય છે! અરે! હું ઠગાયો! હવે પાછો તો સહજ ફરૂં. પણ ગયેલી આબરૂ વગેરે પાછી ક્યાં મળે? તેમ આટલા કાળ અનુભવેલો આવો પ્રેમાનંદ – ના ના વિષયાનંદ જ તે પણ કેમ વિસરે. એ બાઈને ઠપકો દઈશ એમ નિર્ણય કરી "શા રસ પર ગુલતાન"[૪૧] એ

કવિતા તેને લખીને સમજાવી. તેણે તેની હંમેશની રીતિ પ્રમાણે વળી સોગન શપથ વડે મારૂં દિલ હાથ કર્યું ને તેના મુખની છબીનું ધ્યાન ધરતા અમે ભાવનગર ગયા.

આ સંબંધે નિંદા થઈ તો ભલે, આ સંબંધે આબરૂ ગઈ તો ભલે, પણ એ સંબંધ મનમાં મુખ્ય રહેવાથી[70] જ બીજા તેવા સંબંધ અથવા સાધારણ વિષયવાસનાના સંબંધ પણ મુંબઈ જેવા સુલભ પ્રસંગવાળા ગામમાં પણ બન્યા નહિ. પ્રિય વાંચનાર! શું આ વાત જ નથી બતાવતી કે મનગમતી સ્ત્રી જો કોઈને પણ મળી હોય તો તે કદાપિ લંપટ વ્યભિચારી વ્યસની ન જ બને! અરે! તેના જીવિતમાં કોઈ અપ્રતિમ આનંદ આવે, તેની નસોમાં કોઈ નવું લોહી વહે – કેમકે કોઈ મારે માટે જ જીવ આપી રહ્યું છે, ને હું તેને માટે આપી રહ્યો છું એ જ્ઞાન, એ ભાન કેવું છે! પરમાનંદ પરમાનંદ ને પરમાનંદ!! અસ્તુ. મનને અનુકૂલ નહિ એટલું જ નહિ, પણ મનને પ્રતિકૂલ તથા કેવલ વિઘ્નસંતોષી સ્ત્રી મળવાને લીધે મારૂં પ્રેમમય દિલ સંસારમાં બેચાર સ્થલે આવા હીંચકા ખાતું માલુમ પડે તો તેમાં હું કાંઈ દોષ દેખતો નથી. પણ વાંચનાર! તું તેમ ન માને તો દોષ માનીને પણ જરૂર મને ક્ષમા કરશે જ!

આગળ ... નું નામ લખેલું છે તેની સ્ત્રી પાસે હું ઘણીવાર બેશી રહેતો. પણ તેમાં આવો કાંઈ સંબંધ ન હતો. માત્ર પુરૂષે પુરૂષને ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્નેહ હોય તેવી મમતા ઉભય તરફ હતી. તેની નાની દીકરી મારા પર ઘણો સ્નેહ રાખતી ને મારે ઘેર આવતી. તેની સાથે કાંઈક તેવો સંબંધ થયો હતો અને તેને એકાદવાર વાપરી પણ હતી. આ સિવાય હું મારા ભાઈને જનોઈ દેવા નડીયાદ આવ્યો હતો ત્યાં એક ભરૂચની ખત્રેણ મળી. તે નિશાળમાં મહેતી હતી ને નોકરી લેવાને પ્રસંગે મારી પાસે આવી. મેં તેની ચાલચલગતની તપાસ કરવા પરથી તેને નોકરી નહિ આપી શકાય એમ જણાવેલું હતું. છતાં તેણે ધીમે ધીમે મને પોતાની સાથે એકબે વાર કુકર્મ કરાવ્યું. આ સંબંધમાંથી મને માલુમ પડ્યું કે તે ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખની હંમેશની રાખેલી છે કેમકે તેણે મને ફસાવવા માટે ગોકળદાસના હાથના પત્રો બતાવ્યા હતા. પણ મારો ને તેનો સંબંધ રહ્યો નહિ. એ સિવાય મારી માસીજી જોડે પણ એકાદ વાર મળવું થયું. તે ઘણી વ્યભિચારિણી હતી. હું એકવાર તેને ઘેર જમવા ગયો હતો ત્યાં તેણે બારણાં અડકાવી, મારા પર બળાત્કાર કરવા માંડ્યો. મેં [72]તેનો તિરસ્કાર સહજમાં કર્યો હોત કેમકે હું તેને બહુ જ નઠારી ચાલની જાણતો હતો, પણ મને એમ વિચાર આવ્યો કે હું મારી સ્ત્રીને રાખતો

નથી માટે તે સંબંધી પરીક્ષા માટે તો આ કાવતરૂં નહિ હોય, એટલે હું ફસાયો. મૂળ તો આવો સંબંધ થયા પછી મેં તેનું નામ પણ ના દીધેલું. આ વેળે વળી તે ફરી મળવા લાગી અને હું પણ ભુખ્યો હતો એટલે એકાદ વાર સ્વીકારી, પણ આ નડીયાદના બે સંબંધમાંથી મને પ્રમેહ લાગુ પડ્યો તે ત્રણ માસ સુધી મહા કષ્ટ દઈને મટ્યો. છેલો સંબંધ મુંબઈમાં એક પારસણનો થયો. ભાવનગર જવાનો નિર્ણય થઈ ગયો હતો ને પંદરવીશ દિવસમાં જવાનું હતું તેવામાં એક પારસણ શોધતી આવી. તેના ચાળાચસકા જ કાંઈ ઓર હતા. તેને નોકરી આપી ને તે પછી રૂ. ૫–૧૦ આપીને એકાદ–બે વાર બોલાવી હતી. આ સિવાય ફરી મુંબઈ રહેવાના આ ચાર વર્ષમાં મેં કાંઈ કર્યું નથી.

એકાદ વર્ષ હું નડીયાદમાં હતો તેવામાં એક બીજો પણ પ્રસંગ આ ચાર વર્ષમાં બનેલો છે. બાળાશંકરને ને મારે તથા તેના ઘર સાથે કેવળ ટુટ પડેલી હું કહી ગયો છું. તેની સ્ત્રી મારૂં ઓળખાણ રાખી રહી હતી. તેની સાથે જે આગળ બનાવ થયેલો તેની મારા મનમાં ઘણી ખટક હતી. ને મેં 'કાન્તા' નાટકમાં પણ તે વાત ઉતારી હતી. પણ કાન્તાની કસોટી કાઢવાનું જેમ હરદાસને મન થયું તેમ મને પણ હતું. કેમકે આ સ્ત્રીએ પોતે મને ફસાવ્યો હોય એ વાત હું માનતો નહિ ને તેને વ્યભિચારિણી તો ગણતો જ. છતાં મેં કાંઈ પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. પણ એક દિવસ તે મને મળવા મારે ઘેર આવી. હું ને તે એકલાં જ હતાં. ઘણી તેના ધણીના ને મારા સંબંધની વાતો થયા પછી હું ઉઠ્યો. પણ તે તો હાલે જ શાની? તેણે ગમે તેવી સંજ્ઞા, વાક્ચાતુરી વગેરે માંડ્યું. ને અમથો બાહ્યોપચાર થયો. પણ તે પછી મેં કશો પ્રયત્ન કર્યો નહિ ને એ સંબંધ વળી પડ્યો રહ્યો.[૪૨]

મારા હૃદયની ને મનની સ્થિતિ કહેવાની જરૂર છે? ધર્મ સંબંધી જે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તે જ મારૂં જીવન હતું. ગમે તેવા શરીરસંકટમાં ગમે તેવા પરાજયમાં, ગમે તેવી સાંસારિક વિટંબનામાં, પણ यदभावि न तद्भावि ! भावि चेन्न तदन्यथा ॥ ! એ નિશ્ચયથી કરીને કદાપિ મન સંતપ્ત થતું નહિ. જે કાળે જે પ્રાપ્ત થાય તેનો નિર્વાહ કરી આનંદ માનવાનો નિશ્ચય થયો હતો. આમ થવાથી મારામાં ધૈર્ય પણ કાંઈ લોકોત્તર જ પ્રાપ્ત થયું હતું. પણ તેવા ધૈર્યની સાથે મારા શ્રમ કરવાના ઉત્સાહમાં ને મેહેનત ઉઠાવવાના મનમાં કાંઈ ન્યૂનતા જણાતી ન હતી. આ ધર્મ સર્વને સમજાવવો એટલું જ નહિ પણ મારી સ્ત્રી ખરાબ નીવડવાથી જે દુઃખ થયું તેવું સર્વને હશે માટે સ્ત્રીવર્ગની

સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્નો કરવો એ નિર્ણય થયો. આવા હેતુથી કરેલાં કેટલાંક કામનું વર્ણન આગળ આવી ગયું છે. પરમ કરૂણામય સર્વનિયંતા ઈશ્વર વિના કોણ મારા હૃદયને આવું[73] જ્ઞાન અને આવી પ્રેરણાઓ કરી સંસારમાં નિભાવે ? લોકમાત્ર દુશ્મન – અદેખાઈથી, દ્વેષથી – થયા હતા; બાકી મેં કોઈનું મનસા વાચા કર્મણા નુકસાન કર્યું નથી – ફક્ત જનસ્વભાવને અનુસરી કોઈનો દ્વેષ જાણ્યા પછી કંટાળીને કાંઈ બોલાયું હશે એ જ, ને તે પણ વાજબી જ ને ખરૂં. આમ થવાથી લોક મારા પર ચોખો ગેરઇનસાફ ગુજારે છે એમ જાણી હું મારા જ્ઞાનબળથી તેમના સંબંધે કેવળ અસક્ત[૪૩] થઈ ગયો હતો પણ મને જે સત્ય જણાય તે કરવા ચુકતો નહિ. ને મારા દોષ પણ મનમાં સમજી તેમને દબાવવાના પ્રયત્નમાં ખામી રાખતો નહિ – છતાં प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति. ગમે તેમ હો પણ પ્રિય વાંચનાર! મારૂં જ્ઞાન એ જ મારો જીવ, ને એ વડે હું આ લખવા સુધી જીવતો રહ્યો છું એ મારૂં કહેવું હાલ તારા માનવામાં નહિ આવ્યું હોય તો ધીમે ધીમે અક્ષરે અક્ષર મનાશે.

આ પ્રમાણે મુંબઈમાં રહી પરમજ્ઞાન સુધીની વાત સમજી, ભોગ મોજ ભોગવી, ઘણોક અનુભવ લઈ, પ્રતિષ્ઠામાં સારો વધારો કરી ભાવનગર જવાનું કેમ બની આવ્યું તે કહું છું. ભાવનગરના દીવાન શામળદાસ પરમાનંદદાસ મરી જવાથી ત્યાં તેમનું નામ રાખવા કોલેજ નીકળી. તેમાં સસ્કૃત ભણાવવાની કે History Philosophy ભણાવવાની જગો લેવા માટે મેં લખ્યું. આ બાબતમાં મારા મિત્રો ગોપાળદાસ વિહારીદાસ અને અનંતરાય નાથજી ઘણો શ્રમ કરતા હતા; ને પરિણામે મને સંસ્કૃત પ્રોફેસરની જગો મળી તે ઉભયની મદદથી મળી એમ હું માનું છું. પણ એ જગોનો નિર્ણય થતાં પહેલાં વડોદરાના ડાયરેક્ટર ઓફ વર્નાક્યુલર ઇન્સ્ટ્રક્શનની જગો ખાલી થઈ તે બાબત મેં ગાયકવાડને લખ્યું; તેમણે મને મળવા બોલાવ્યો; હું તેમને મળ્યો ને તેથી મારા મન પર તેમના વિષે, તેમ તેમના મન પર મારા વિષે સારી અસર થઈ. તેમણે મને પત્રથી પુછાવ્યું કે પગાર શો લેશો, કેળવણી સિવાય બીજા ખાતામાં પણ જશો કે નહિ, વગેરે વગેરે. આના જવાબમાં નોકરી તો ગમે ત્યાં કરીશ, પણ પગાર ભાવનગર સાથે જે[74] બંદોબસ્ત ચાલે છે તે ધ્યાનમાં રાખી આપો તો આવીશ એમ લખ્યું. આ પગાર તેમને ભારે લાગવાથી મને જવાબ મળ્યો કે હાલ તમે ભાવનગર જાઓ; જો આગળ જરૂર હશે તો બોલાવીશું. આ ઉપરથી ભાવનગર સાથે મારો ઠરાવ થયો. દર માસે રૂ.

૨૦૦)નો પગાર ઠર્યો, તે દર વર્ષે રૂ. ૨૫ પ્રમાણે ૪૦૦) થતા સુધી વધે એવો ઠરાવ થયો. અંગ્રેજ સરકારની મારફત તેમણે મારી નોકરી લીધી એટલે પેનશીનનો હક સરકારમાં રહ્યો તે સાચવવા દર માસે કાંઈ ભુરવાનું તે મારે સીર રહ્યું. મારા સિવાયના એક પ્રોફેસર સાથે વધારે સારી ગોઠવણ દરબારવાળાએ કરી છે એમ મને ઘણું મોડું માલુમ પડ્યું. પણ અત્રે એટલું જ લખવું છે કે દરબારવાળાઓ આ નિમણુકોના બંદોબસ્તની બાબતમાં ઘણી નાલાયક લુચ્ચાઈથી રમેલા છે.

હું ૧૮૮૫ના જાનેવારીની ૨૦મી તારીખ લગભગ મુંબઈથી નીકળ્યો એમ મને યાદ છે. મારા હાથ નીચેના કેળવણી ખાતાના માસ્તરોએ ફંડ કરી મારો ઘણો સત્કાર કર્યો, માનપત્ર તો સરકારી નિયમ પ્રમાણે અપાય નહિ, પણ એક મોટી સભા ભરી– ગામના ઘણા વિદ્વાન તથા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોને બોલાવી તેમણે મેવો ફલફલાદિ દુધ ચા વગેરેનું ખાણું આપ્યું તથા બીજો આનંદ કર્યો, અને પોતાને માટે મારા Photograph દરેકને એકેક નકલ આવે એટલા પડાવી લીધા. મને સ્ટેશન પર વળાવવા તથા ફુલનો વરસાદ વરસાવવા પણ મોહોટું ટોળું આવ્યું હતું. આ સર્વ વાતનું વૃત્તાંત ફેબ્રુઆરી કે જાનેવારીના મુંબઈ ગેઝેટમાં છે. હું મુંબઈથી નીકળ્યો તે વેળે મારી વૃત્તિ કેવળ શૂન્ય થઈ ગઈ હતી. અરે, આ મુંબઈ મારો જીવ, મારો પ્રાણ, મારા જ્ઞાનનું, મિત્રોનું, કીર્તિનું, મારી અખંડ પ્રિયાનું સ્થાન તે જ તજવું ! એ વૃત્તિમાં હું કોઈ સાથે બોલ્યો નથી, ચાલ્યો નથી, કેવળ મુગે મોઢે ગાડીમાં ચઢી ચાલતો થયો. મારાં માતપિતા સાથે હતાં. મારા પિતાના હાથમાં ખાંડ ભરેલી બરણી હતી, તે જેવા ગાડીમાં બેસવા અમે ઊઠ્યા તેવી જ ફડાક દઈને પડીને ફૂટી ગઈ તથા ખાંડ વેરાઈ ગઈ. આ શકુન યાદ રાખજે વાંચનાર, આગળ કાંઈક સમજાશે. મને તો તેની અસર તે વખતથી મનમાં આવી હતી, પણ મારા સ્વભાવ મુજબ યદભાવિ વગેરે યાદ લાવી વાત વિસરી ગયો. આ સ્થળે મારા વૃત્તાન્તનું ત્રીજું પ્રકરણ પુરૂં થયું ગણાય.

૫. અધ્યાપક

મેં તા. ૨૨ જાનેવારી ૧૮૮૫ ને રોજ ભાવનગર કોલેજમાં ચાર્જ લીધો. અત્રેની વાત હું ૧૮૮૬ના જાનેવારી સુધીની જ લખી જઈશ. ને તે બે વર્ષમાંની બિનાઓના મુંબઈની વાત લખતાં જેવા ભાગ કર્યા છે તેવા કરી દરેક બાબતની આખી વાત આપી જઈશ.

કોલેજમાં પ્રથમ વર્ષનો ફક્ત પ્રીવીઅસ ક્લાસ જ હતો. તેનું કામ એક કલાક દરરોજ કરવાનું આવતું તે ઠીક ચાલતું; પણ મારૂં મન મુંબઈ છોડવાથી ઘણું ઉદ્વિગ્ન હતું, અને મારા પ્રતિપક્ષીઓની એવી ઘણી ગપો ચાલેલી કે મને પ્રોફેસર બનાવ્યો છે પણ મને કાંઈ આવડતું નથી, ને તે જ વિચાર મારા વિદ્યાર્થીઓના મનમાં પણ કાંઈક ઠસેલો એટલે મારે ને તેમને પુરૂં બનતું નહિ. પણ છએક માસમાં ઘણી સારી વ્યવસ્થા થઈ, તેમની મારી વચ્ચે સ્નેહ બંધાયો અને તેમને મારા કામથી પરિપૂર્ણ સંતોષ અને મને મારા કામમાં આનંદ થઈ આવ્યો. એ વર્ષ એમ વીત્યું. તેમાં આખર પરીક્ષામાં પણ મારા વિદ્યાર્થીઓ ૧૮માંથી ૧૨ પાસ થયા તેથી મને સંતોષ થયો. બીજે વર્ષે પ્રથમ બી.એ.નો વર્ગ પણ થયો. એમાં જે કામ કરવાનું હતું તે ઘણા ઉંચા પ્રકારનું હોવાથી મારા મનને અનુકૂલ હતું, ને તે વર્ગ ભણાવતાં આખી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને ને મારે હતો તે સ્નેહ દઢ થયો એટલું જ નહિ પણ સહુની મારા પર મમતા થઈ તથા મારી કીર્તિ સારી વધી. એ વર્ષે આખર પરીક્ષામાં પ્રીવીઅસમાં ૨૩ તથા ફર્સ્ટ બી.એ.માં ૫ તેમાંથી કોઈ સંસ્કૃતમાં નપાસ ન થયું. તેથી મારા સંતોષમાં ને મારી આબરૂમાં તથા ભણાવવાના સામર્થ્યની કીર્તિમાં વધારો થયો અને પરિણામે એમ કહેવાવા લાગ્યું કે એક ગણિતના પ્રોફેસર તથા સંસ્કૃતના પ્રોફેસર એ બે જ આખી કોલેજનું નાક છે.

એ પ્રમાણે મારૂં ઉદર નિમિત્ત જે કર્તવ્ય હતું તેમાં મને યશ મળેલો હતો. હું પણ તે કર્મ કેવલ ઉદર નિમિત્તનું જ માની ચલાવતો નહિ, પણ મને તેમાં નાની વયના વિદ્યાર્થીઓ પર સારી અસર કરવાનો પ્રસંગ મળેલો તેનો હું ઘણા ઉત્સાહથી ઉપયોગ કરતો. આ વાત પરથી હવે આપણે મારા

ખાનગી અભ્યાસ પર આવીએ. ખાનગીમાં મુખ્ય વાત તો કોલેજમાં આપવાનાં ભાષણ માટે તૈયાર થવાના અભ્યાસની રહેતી. [76]તે સિવાયના વખતમાં મેં શાસ્ત્રી ભાનુશંકરને અભ્યાસ વધારવા માટે રાખ્યા હતા તેમની પાસે સિદ્ધાન્તકૌમુદી, પરિભાષેન્દુશેખર, મહાભાષ્ય વગેરેનું અવલોકન કરતો. ક્વચિત્ વેદાન્તના પણ ગ્રંથ વાંચતો: – નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ, અદ્વૈતસિદ્ધિ વગેરે. મારૂં નિત્ય પ્રાતઃકર્મ (ધર્મ સંબંધી) તે તો ચાલુ જ હતું. મુંબઈથી આવતી વખતે મને ડા. પીટર્સને "તર્કકૌમુદી" નામનો ન્યાયગ્રંથ Bombay Skrt Series માટે તૈયાર કરવા આપેલો હતો તેનો પ્રાયશઃ વિચાર ચાલ્યાં જતો તે મેં લખીને તૈયાર કરી તેને મોકલાવ્યો. કાંઈ કાલે તેના તરફથી ઘણો દલગીરીનો તથા મારી પ્રણિપત કરતો પત્ર આવ્યો કે એ ગ્રંથ ખોવાયો છે, ને તે માટે હું જે કહું તે કરવાને તે તૈયાર છે. મેં તેને કહ્યું કે મારે કાંઈ કરવું કે જોયતું નથી. તમે તમારી ફરજ માની જે કૃપા છે તે રાખશો; બાકી ગ્રંથની તો બીજી નકલ છે તે પરથી હું ફરી લખી કહાડીશ. આમ થવાથી મને પણ ઠીક લાભ થયો. કેમ કે એકવાર લખેલું ફરી લખતાં ઘણા સુધારાવધારા થયા. આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ તો છેક ૧૮૮૬ની આખરમાં થયો. મેં તે સંભાવિત વિદ્વાનોને યુરોપ અમેરિકા વગેરેમાં પણ મોકલાવ્યો હતો. તેમાં Viena Oriental Journalના પ્રથમ નંબરમાં તેનાં ઘણાં જ વખાણ પ્રખ્યાત પ્રોફેસર જેકોબીએ લખ્યાં છે તે તથા ડૉ. કીલ્હોર્ને ઈન્ડીઅન એન્ટીક્વરીમાં જે વખાણ કર્યાં છે તે તેમજ બીજા વિદ્વાનોના ખાનગી પત્રો વગેરે જોઈ મને મારા શ્રમની કૃતાર્થતા સમજાવાથી ઘણો સંતોષ થઈ નવો ઉત્સાહ આવ્યો.

જેવું આ કામ ચાલતું તેવું જ બીજું પણ ચાલતું. Logic of Commonsense નામનો નિબંધ લખીને વાંચ્યાની વાત મેં આગળ લખી છે; તેમ वाक्यसुधानुं ભાષાન્તર Theosophistમાં છપાવ્યાનું પણ મેં લખ્યું છે; આ ઉપરાંત अपरोक्षानुभूतिનું ભાષાન્તર મારી પાસે થયેલું હતું તથા આ વખતે વળી वाक्यसुधानुं સટીક પુસ્તક પણ એક મળી આવ્યું. આ સર્વ ઉપરાંત મારા મિત્ર તુકારામ [77]તાત્યાએ ભગવદ્ગીતા છપાવી તેની પ્રસ્તાવના મેં લખી હતી તે સર્વને ઘણી પસંદ પડી, તે પણ મારી પાસે હતી. સર્વે ગ્રંથો ભેગા કરીને એક "રાજયોગ" એ નામનો અંગરેજી ગ્રંથ ૧૮૮૫ની સાલમાં જ છપાવ્યો ને સંભાવિત વિદ્વાનોને હિન્દુસ્તાન તથા યુરપ અમેરિકામાં મોકલ્યો. ગુજરાતનાં છાપખાનાંવાળાને મોકલાવેલો તેમાં કોઈ તે પર "રીવ્યુ" કરી ન શક્યું; પણ "ગુજરાતી"માં ને તે ૧૨ મે ૧૮૮૭માં ઘણો સારો અભિપ્રાય

આવ્યો. મદ્રાસથી પ્રસિદ્ધ થતા Theosophistમાં પણ ઘણો સારો વિચાર જણાવ્યો છે. યુરોપના ને અમેરિકાના વિદ્વાનો તરફથી તો ઘણો સત્કાર મળ્યો. એ જ ગ્રંથ વડે મારી તદ્દેશીય વિદ્વાનોમાં પ્રતિષ્ઠા બંધાઈ અને પ્રસિદ્ધ ડા. બુલરનું મારે સારૂં પીછાન થયું. પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ એડવિન આર્નોલ્ડ હિંદુસ્તાનમાં ફરતાં ભાવનગર આવ્યા હતા; તેમની મારે મુલાકાત થઈ તેમાં તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા અને Londonના Daily Telegraph નામના પત્રમાં તથા પછીથી પોતાના India Revisited નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે

"Nor does Poona or Bombay contain any Shastree, with clearer conclusions on Hindu Theology and Philosophy, better command of lucid language, or ideas more enlightened and profound, than Mr. Manilal Nabhubhai Dvivedi, Professor of Sansksrit in the Samaldas College here (Bhownaggar), whose book just published on the Raja yoga ought to become widely known in Europe and to converse with whom has been a real privilege."

આ જ પુસ્તકે વળી આ ઉપરાંત બીજો મહાન્ લાભ કર્યો; ને વિદ્વાન વર્ગમાં મારી પ્રતિષ્ઠાને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડી. ૧૮૮૬ની આખરે વીએના શહેરમાં Oriental Congress થવાની હતી. ડા. બુલર વગેરે તેના મંત્રી હતા. તેમાં [78]કાઠીઆવાડ તરફથી બીરાજવાને પંડિત ભગવાનલાલને આમંત્રણ થયું હતું; પણ તેમણે કોઈ કારણસર ના કહેવાથી ડા. બુલરે કાઠીઆવાડના પોલીટીકલ એજંટને તેમ જ ભાવનગરના નાયબ દીવાનને લખી જણાવ્યું કે તમારે ત્યાંની કોલેજના પ્રોફેસર મણિલાલને મોકલવા પેરવી થાય તો સારૂં કેમકે શાસ્ત્ર વેદાંત વગેરેની વાત કરનાર જ કોઈ વિદ્વાન્નો અમારે ખપ છે. મને આ ઉપરથી બોલાવીને પુછવામાં આવ્યું અને મેં હા કહી. નાયબ દીવાન મને પોલીટીકલ એજંટને તેના કહેવાથી જ મળવા લઈ ગયા; તેની રીતભાત અને વાતચીત મને ઘણી અપમાનયુક્ત લાગી. તેણે પુછ્યું કે "આ જ મણિલાલ? કેમ એઓને વિલાયત જવું છે ?" મેં કહ્યું "હા." ત્યારે કહે "ઠીક છે. એ બાબત વિચાર કરીશું." આવું સાંભળી મને માઠું લાગ્યું; અને મેં કહ્યું કે "હું એ કામ માટે ઉમેદવાર નથી, આપને જો મોકલવાની ઇચ્છા હોય ને મારા સિવાય બીજો વધારે સારો કોઈ જનાર ન હોય તો હું જવા ખુશી છું."

આટલી વાત થઈ. હું ઘેર આવ્યો, પોલીટીકલ એજંટના મનમાં આવી વાતચીતની અસર પણ સારી થઈ નહિ હોય, ને મારે જવાનું પણ હિંદુધર્મરીવાજ સચવાય તેમ હતું. એટલે મારા ખર્ચનો આંકડો જરા ભારે પણ હતો. છતાં એજંટની મરજી હોત તો બધું થાત. પણ મુંબઈ સરકાર તરફથી જનાર પ્રો. ભંડારકરને ઇંડીયા સરકારે આવા જ અરસામાં ના પાડી. તેને માટે મુંબઈના ગવર્નરના સેક્રેટરીએ એજંટને ખાનગીમાં લખી જણાવ્યું. ભંડારકરને હિંદુ રીતરીવાજ પ્રમાણે જવાની જરૂર ન હતી એટલે તેના ખર્ચનો આંકડો પણ નાનો હતો. આવા યોગમાંથી કાઠીયાવાડ તરફથી તેનું જવાનું બન્યું ને મારૂં ન બન્યું. પણ ન બન્યું એ જ પ્રભુએ ન બનાવ્યું કેમકે જે વખતે Vienaમાં કોન્ગ્રેસ મળવાના દિવસ તે જ વખતે બરાબર બોલી પણ ન શકાય એવો સખ્ત મારો મંદવાડ! જે થયું તે સારૂં જ થયું, ને આવું આમંત્રણ મળવાથી પ્રાપ્ત થતું માન તો મને મળી ચુક્યું જ.

આ પુસ્તક ઉપરાંત વળી બીજા બે ઉદ્યોગ આદર્યા હતા. 'નારી પ્રતિષ્ઠા'ને નામે જે આર્ટિકલો "ગુજરાતી"માં આવ્યા હતા, તેનો સંગ્રહ કરી, [79]સુધારોવધારો કરી જુદા પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યા. આ પ્રસંગે જ તે છપાવી દેવાનું કારણ મી. મલબારીએ બાળલગ્ન સામે તથા વિધવાવિવાહ તરફ ઉઠાવેલી ગરબડ હતી. તેના જેવાને પણ આ પુસ્તક વિષે તો કબુલ કરવું પડ્યું હતું કે "એમાં લખ્યા પ્રમાણે થવા માંડે તો હું મારી તમામ તકરા[ર] મુકી દઉં."

એ સિવાય નવી સ્ત્રીકેળવણી બાબત મારા મનમાં જે ધુન ભરાઈ હતી ને જે મુંબઈમાં સફળ થવાની અણી પર છતાં વીખરાઈ ગઈ હતી તેની પ્રેરણા વળી ફરી થઈ આવી. ભાવનગરમાં તે વિષે કાંઈ બને એમ ન હતું. હવે શું કરવું? એમ નિશ્ચય થયો કે એક ઘણું સસ્તું માસિક કાઢવું, ને તેમાં સ્ત્રીઓ સંબંધી તો ખરૂં, પણ પ્રાયશઃ એવી રીતિનું ને એવા વિષયોનું લખાણ કરવું કે જે સ્ત્રીઓ પણ વાંચે અર્થાત્ સ્ત્રીઓને વાંચવા લાયક ન હોય તેવા વિષય એમાં ન આવે. માત્ર વર્ષનો રૂા. ૧) કીમત રાખી 'પ્રિયંવદા' નામનું માસિક ૧૮૮૫ના આગસ્ટથી મેં શુરૂ કર્યું.[૪૪] તે અદ્યાપિ ચાલુ છે ને એનો નફો આવે તે કદાપિ મારે પંડે વાપરી ન ખાવો પણ લોકહિતાર્થ વાપરવો એવી મારી પ્રતિજ્ઞા છે. હાલ તેને બે વર્ષ થવા આવ્યાં છે, પણ તે મુદ્દતમાં તો તેની વાચક વર્ગમાં અતિશય પ્રિયતા છતાં રૂ. ૧૦૦)નો ટોટો ગયેલો છે.

આ સિવાય કાંઈ 'ફીલોસોફી' વગેરે વાંચવામાં તથા મુખ્યત્વે

વેદાન્તાધ્યયનમાં કાલ જતો. મારૂં ઘર ઘણું કરી ધર્મવિષયક વાદવિવાદ ને વિચારનું સ્થાન થઈ પડ્યું હતું અને ગામમાંથી તેવા જીજ્ઞાસુ લોક વારંવાર ત્યાં મળતા. "એડવોકેટ ઓફ ઇન્ડિયા" નામનું અંગ્રેજી દૈનિક પત્ર ચાલુ થયા પછી ૧૮૮૯ના માર્ચ એપ્રિલમાં મેં ત્રણ આર્ટિકલ તેમાં લખેલા છે. બે દેશસુધારણાના નિયમ સંબંધી અને એક રૂક્મિબાઈના પ્રખ્યાત કેસ સંબંધી. હું ઘણું કરીને સહી "Univesality" આવી કરતો. એવામાં વળી Theosophistમાં પણ વિચારસાગર વિષે એક નાનો આર્ટિકલ લખેલો [80]છે. વળી Spectatorમાં પણ એકાદ આર્ટિકલ લખવાની જરૂર પડી હતી. રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ જેના અભિપ્રાય પ્રમાણે કેળવણી ખાતામાં પુસ્તકો લેવાય છે તેના વિચારોથી હું ઘણી રીતે વિરુદ્ધ હતો. તેથી ગ્રંથની ચુંટણી બાબતમાં તેની રીતભાત મને પુરી ઇનસાફ ભરેલી લાગતી નહિ. આખા ગુજરાતમાં વિદ્યાનો શોખ ઝાઝો મળે નહિ તેથી લખનારાઓની કદર થતી નહિ, પણ કેળવણી ખાતાવાળા જો તેવી કદર કરે તો લખનારનો શ્રમ સફલ થઈ, તેના ઉત્સાહમાં ઉમેરો થઈ લોકોમાં સદ્વિચાર અને સદ્વિદ્યાનો પ્રચાર થાય તેવો સંભવ હતો, પણ આમ થવા દેવા ન થવા દેવામાં આવા કામ પર નિમેલા માણસની વિદ્વત્તા, વિચાર અને ન્યાયબુદ્ધિ ઉપર ઘણો આધાર રહે છે. આમાંનું એકે આ મહીપતરામનામાં ન હતું એમ મને દૃઢ નિશ્ચય હોવાથી હું વારંવાર કેળવણી ખાતાની પુસ્તકો લેવા સંબંધી વ્યવસ્થા સામે બોલતો લખતો. "કરણઘેલો" એ ઉત્તમ પુસ્તક બાતલ કરી, મહીપતરામનો કેવલ નકામો 'વનરાજ ચાવડો' દાખલ કર્યો હતો. એ 'વનરાજ' પર કોઈએ Spectatorમાં ટીકા કરી હતી; Spectatorવાળે કોઈ 'હિંદુ'ને મહીપતરામ તરફ બોલવા નોતર્યો હતો. મેં "હીંદુ" એવી સહી કરી તેમની વિરુદ્ધ તથા તેમના ગ્રંથ વિરુદ્ધ જે જે કહેવું હોય તે લખેલું છે. સન ૧૮૮૯ની આખરમાં મી. મલબારીને ને મારે ખરી લડાઈ થઈ. આજ પર્યંત તેને મારે કાંઈ ઓળખાણ હતું, પણ તેણે વિધવા વગેરે બાબતમાં સરકારને કાયદો કરાવવા વિનવવા માંડી ત્યારથી મારે ને તેને વિરોધ પેદા થયો. આ સંબંધે અક્ટોબર, નવમ્બરના "એડવોકેટ ઓફ ઇન્ડીયા"માં તથા તે જ અરસાનાં "Spectator"માં ઘણી તકરારો થયેલી છે; ને એમાંનો "પુનર્વિવાહ" સંબંધીનો મારો છેલો પત્ર તા. ૨૦ ડીસંમ્બર ૧૮૮૯ના Indian Echo નામના કલકત્તાના પેપરમાં પણ ઉતારેલો [81]છે. મલબારી તરફથી મને વિરુદ્ધ થયા બાબત કાંઈ ધમકી પણ બતાવવામાં આવી હતી. ભાવનગર દરબારનો માનીતો તથા ઘણો

વસીલાવાળો મુંબઈનો પારસી વકીલ એમ બોલેલો કે "મણિલાલ સમજતા નથી, મલબારી કોણ છે તે જાણતા નથી, જો સાહેબ લોકોને રાજી રાખવા હોય તો તે આમ ન રહે" વગેરે, એવું મને કહેવામાં આવ્યું હતું. મેં કહેનારને જવાબ આપ્યો હતો કે "સાહેબ લોકને ખુશી કરવા કે ગમે તેને ખુશી કરવો એ મારૂં કામ નથી, પારસીઓનું હોય તો ભલે હોય. મારે તો જે સત્ય હોય તે બોલવું એ મારી ફરજ છે, પછી તેમાં કોણ ખુશી કે નાખુશી થાય છે તેની મને દરકાર નથી."[૪૫]

આવી રીતે મારો કાલ ચાલ્યો જતો. તેવામાં ૧૮૮૬ની પ્રીવીયસ, ફર્સ્ટ બી.એ. તથા બી.એ.ની પરીક્ષામાં હું Sanskrit વિષયમાં પરીક્ષક પણ નિમાયો હતો. ગુજરાતીઓમાંથી મેટ્રીક્યુલેશન સિવાયની બીજી કોઈ પરીક્ષામાં યુનિવર્સિટીએ આજ સુધી પરીક્ષક નિમેલો ન હતો, ને મેટ્રીક્યુલેશનમાં નિમે તે પણ 'ગુજરાતી' વિષયમાં જ. મારી નિમણોક આવી રીતે ઉપરની પરીક્ષાઓમાં થઈ, ને તે પણ જે વિષયમાં દક્ષણીઓએ કોઈને ન જ પેસવા દેવાનો નિર્ણય કરેલો તેવા વિષય ઉપર, તેથી મને પરમ સંતોષ થયો તેમજ આખા ગુજરાતના વિદ્વાન્ વર્ગને પણ આનંદ થયો. આમાં ડા. પીટર્સનની મને મદદ મળેલી ને આમ થયેલું એવું મારૂં માનવું છે; બાકી મને વિનાવસીલાના ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં કોઈ પેસવા દેત એવું સંભવતું નથી. ૧૮૮૬ની સાલની આખર· ભાવનગરમાં એક club સ્થાપ્યું હતું, તે એવા ઉદ્દેશથી કે તેમાં નાની લાઈબ્રેરી રહે ને ભાષણો, વાતચીત વગેરે થાય. આનો સ્થાપનાર હું ન હતો, પણ તેનો મેંબર હતો. યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભાષા દાખલ કરાવવા માટે આ club તરફથી મુંબઈ ઈલાકામાં લાગતીવળગતી મંડળી વગેરેને લખવામાં આવ્યું હતું. તેમાં મારો મુખ્ય હાથ હતો. મુંબઈની [82]ગ્રેજ્યુએટસ એસોસીએશનનો પણ હું મેંબર હતો. ત્યાંથી પણ એ બાબત મને પુછવામાં આવ્યું હતું ને મેં યથાશક્તિ સલાહ આપી હતી.

ભાવનગરમાં હું ગયો તે વખતથી એક નવી જ દુનીયાંમાં પેઠો હોઉં એવું મને લાગવા માંડ્યું. પ્રથમ ચારપાંચ માસ તો મેં મોહોટા માનસિક કષ્ટમાં ગાળ્યા. કોઈનું પણ ઓળખાણ નહિ, લોકોમાં નાગર જેનો ઘણો પરિચય થવાનો સંભવ, તે તો મદોન્મત્ત, બેપરવાવાળા અને છકેલા! કોને મળવું, ક્યાં જવું – એક અનંતરાય ને હું બાકી કોઈ ન મળે. મારા અનુભવથી મને જણાયું કે એ દેશમાં ને ઘણું કરી તમામ દેશી રાજ્યોમાં "પ્રેમ" એ શબ્દનો વ્યવહાર જ નથી. લોકો હેયાના તદ્દન લુખા હોય છે, ને ગરજ પડે

ત્યાં સુધી ઘણો સ્નેહ બતાવે છે. વિદ્યાનો પ્રચાર પણ એ દેશમાં ઘણો કમતી છે તેથી તે સંબંધી ગુણગ્રાહકતા પણ ત્યાં ક્યાંથી હોય! આ પ્રમાણે કેવલ પ્રેમ, કે ગુણથી તો પાકો સ્નેહ બંધાવાની આશા નહિ, પણ જેના હાથમાં કાંઈ સત્તા હોય તેના ભયથી લોક તેનો સ્નેહ કરે અર્થાત્ તે સત્તા રહેતા સુધી બતાવે ખરા. મારે ઓળખાણ પીછાન ધીમે ધીમે થયાં, પણ તેમાં કોઈની સાથે મારે પ્રીતિ થઈ એમ હું કહી શકતો નથી. છતાં કારભારી મંડલમાં તેમ જ ગામના સાધારણ લોકોમાં મારા પર સર્વની મમતા સારી હતી અને સર્વે મારી મરજી રાખવા પ્રીતિ બતાવતા. મેં પણ એવો દઢ નિયમ રાખ્યો કે કોલેજના કામ વિના બીજા કામ તરફ ઊંચી નજરે જોવું પણ નહિ, ફક્ત મારા જ ઘરમાં બેસી રહેવું ને કામ પ્રસંગે કોઈ બોલાવે તો તેટલી જ વાર જઈને પાછા આવવું. આમ થવાથી સર્વનો મારા પર સ્નેહ વધ્યો અને સર્વે લોકો મારા તરફ માનમર્યાદાથી જ વર્તવા લાગ્યા. આવી રીતે મારો કાલ તો સારા આનંદમાં જતો, ને મારે કાંઈક સારો પરિચય મુખ્ય દીવાનના ભાઈ લલુભાઈ સાથે થયો હતો. આખા કારભારી મંડળમાં કાંઈક વિદ્યા, ગુણગ્રાહિતા ને હોશીઆરી આ માણસમાં જણાતી હતી. પણ તે સ્વભાવે ઊંડો હતો અને તેનામાં મુખ્ય ખામી moral courageની હતી. એ સિવાય મારી કોલેજના પ્રોફેસરમાં જમસેદજી તથા ફરદૂનજીની પણ સારી મુલાકાત હતી. ધીમે ધીમે નાગર વર્ગમાં સાકરલાલ [83]સવાઈલાલ મને સાદો તથા ઉપકારી માણસ જણાવાથી તેનો પણ મને સ્નેહ હતો ને (એક બ્રાહ્મણ) એ બે મારા સ્નેહી હોઈ નિરંતર મારે ઘેર બેસવાવાળા તથા વેદાંત વગેરે ગંમત કરનારામાં હતા. મારા ઉપર સર્વેની સારી મમતા હતી એની ખાત્રી મને ૧૮૮૭ના જાનેવારીના મહામંદવાડ વખતે થઈ. ગામના સર્વ લોક ને નાગરો વિશેષે કરી મારી ઘણી કાળજી રાખતા, ને મેં જે મારા ઓળખીતાનાં નામ ગણાવ્યાં તેમણે તો મારે માટે સગા ભાઈ કરતાં પણ વિશેષ શ્રમ ઉઠાવેલો છે. – કેશવરામે તો તેમાં હદ કરી હતી. મને છેક નડીયાદ પહોંચાડી ગયા, ને સ્કુલમાં રજા પડતાં, ભાવનગરથી ઘરનાં માણસોને સુરત રવાના કરી મુંબઈમાં ૨૦ દિવસ આવી મારી સેવામાં હાજર રહ્યા. આ સર્વનો ઉપકાર મારા પર મોહોટો થયો હતો. આવી રીતિના સંબંધ સિવાય બીજા કોઈ સંબંધ ભાવનગરમાં થયા નથી.

બહારગામ મારા જે જે મિત્રો હતા તેમની પરીક્ષાઓ થવાના પ્રસંગ મારા મંદવાડને લીધે ઘણા આવતા. હું એકવાર મુંબઈ ગયો ત્યારે માંદો હતો તે, મોહનલાલ ત્યાં છે એમ સમજી ગયેલો છતાં મોહનલાલ જુજ જેવા

કારણ માટે મને મુકી નડીયાદ આવતો રહ્યો. આ પરથી તેને ને મારે મૈત્રીના સ્વરૂપ બાબત તકરાર પડી હતી ને પરિણામ એ આવ્યો કે તે વ્યવહારપક્ષે પોતાને જો જરા પણ આંચ ન આવે તેવું હોય તો, મારા તરફ કાંઈ ચુક કરતો નહિ. એ વખતની તથા તે પછીના ઘણા પ્રસંગોની વાતનો વિચાર કરતાં મારો એના વિષે નિશ્ચય થઈ ચુક્યો હતો કે એ સ્વાર્થી માણસ છે – તે એટલે સુધી કે પોતાનું નજીવામાં નજીવું પણ કામ ચુકીને મિત્રનું કામ સાચવવાનો નહિ. તથાપિ એટલું ખરૂં કે એ એવો સ્વાર્થી ન હતો કે સ્વાર્થ માટે કોઈનું ખરાબ કરે, અથવા પોતાનો નજીવો પણ સ્વાર્થ વચમાં ન આવતો હોય તો પારકાનું કામ કર્યા વિના રહે. ટુંકામાં sacrificeનો ગુણ એનામાં લેશ પણ ન જણાવાથી મારી ને તેની મૈત્રીની વાત તો માંડી વળાઈ ને સારા ઉત્તમ પ્રકારનો કરવા-કરાવવાનો (સ્વાર્થ આડે ન હોય ત્યાં સુધીનો) વ્યવહાર બંધાયો. મારે ને તેને એકવાર વાત થતાં આવી જાતની સ્વાર્થ સંબંધી વાત તેણે માન્ય પણ કરી હતી એ બતાવે છે કે મારી ગણના અવાસ્તવિક નથી. એ જ રીતે સાંકળચંદ મગનલાલ એનું પણ બન્યું. એકવાર મારા ખરા મંદવાડમાં મેં તેને ભાવનગર બોલાવ્યો તો ઉત્તર આપ્યો કે "હું મ્યુનીસીપાલેટીમાં હમણાં જ મેંબર થયો છું. માટે તેમાં એકાદ વાર બેસી પંદરેક દિવસે આવીશ." તે માણસ પ્રેમ શોધતો હતો એટલે તેનામાં સ્વાત્માર્પણ(sacrifice)નો કાંઈક [84]ગુણ હશે એમ હું માનતો, પણ તે છોકરવાદ તથા ફુલણીયો હોઈ નજીવી વાતો પછવાડે દોડવામાં માન માનનારો મૂર્ખ છે એવું ધારી તેની નાની મોહોટી ખામીઓ સહન કરતો. આ વેળે આવો જવાબ જોઈ મારા મનને માઠું લાગ્યું, પણ વળી તે વાત વિસરી ગયો. મારો ખરો અનુભવ લીધેલા મારા એક બાલસ્નેહીનો એક પ્રસંગે ઘણો તિરસ્કાર કર્યો તે તેને કોઈએ સંભારી આપી મારાથી જુદા થવા ઉપદેશ કર્યો, તેના જવાબમાં તેણે કહ્યું કે "મણિલાલનો સ્વભાવ એને ખરી વાત લાગે તે પર ચીડાઈ જવાનો ભલે હો, પણ એનું દીલ એવું ઉદાર છે કે એ વાત બીજે દિવસે એના મનમાં પણ રહેવાની નહિ – એટલા માટે જ એ માણસ પ્રીતિને પાત્ર છે." આવા મારા સ્વભાવ પ્રમાણે હું મારા મિત્રોની વાત વારંવાર માફ કર્યાં કરતો, પણ જ્યારે ઉપરાઉપરી તેમનું તેમ બન્યાં કરે ત્યારે કંટાળી જતો. એ વાત તો દૂર રહી પણ ૧૮૮૭ના આરંભમાં સર્વેએ મારી આશા મુકેલી એવા મંદવાડમાં હું નડીયાદ થઈ મુંબઈ જતો હતો ને સાથે માણસ ન હતું તે વખતે પણ આ વાણીયાથી મારી સાથે અવાયું નહિ. આ જોઈ

મને ઘણો જ ખેદ થયો કે અરે! મારૂં કોઈ નથી; તો મારે શા માટે કોઈની પાછળ તણાવું ? આ ઉપરાંત વળી તે વાણીયાએ મારા બીજા સ્નેહીઓ જેની એને ગરજ હોય તેમનો પૂર્ણ પ્યાર પોતાના પર સ્થપાવવા ને મને દૂર કરવા જેવી નાની નાની યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરવા માંડી, તથા તેના મનમાં એમ અભિમાન પણ જણાવા માંડ્યું કે બસ હવે હું મ્યુનીસીપલ કમીશનર તથા ગામમાં જાણીતો થયો એટલે મારે કોની દરકાર છે ? આ સર્વ કારણોને લીધે તેનો મને અભાવ થઈ ગયો, છતાં તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન મેં ઘણો કર્યો. પણ પરિણામે એને તો ઉલટા મારા દોષ જણાવા માંડ્યા ત્યારે અમારો સ્નેહબંધ શિથિલ થઈ ગયો અને વ્યાવહારિક ઓળખાણને રૂપે પરિણામે પામ્યો.

ચતુરભાઈ જે મારા ત્રણ ખરા મિત્રમાંના એક તેમના વિષે પણ કાંઈક આવું જ બન્યું. જેમ મોહનલાલની સ્વાર્થબુદ્ધિ, સાંકળચંદની મૂર્ખાઈ, લુચ્ચાઈ અને સ્વાર્થબુદ્ધિ જણાયાં તેમ ચતુરભાઈનામાં કેવળ અવ્યવસ્થા લબાડપણું અને સ્વાર્થ પ્રકટ થયાં. તેમણે નોકરી મુકી છાપખાનું કાઢ્યું હતું તેમાં મારૂં કામ ચાલતું તે સંબંધની મને આબરૂમાં પૈસામાં સર્વથા હાનિ કરે તેવી તેમની વર્તણુંકથી મને કંટાળો આવ્યો હતો. પૈસા લેવાદેવામાં એ એટલો લબાડ માણસ જણાયો કે અમારા આખા મિત્રમંડલમાં આજે પણ તેનો વિશ્વાસ કોઈને નથી. તેનામાં સ્વાર્થબુદ્ધિ વેપારને અંગે જણાવા લાગી. ૧૮૮૭ના મહાભારત મંદવાડમાં મને આંખો આગળ રીબાતો જોઈને તથા માણસ વિના એકલો[85] મુંબઈ જતો જોઈને પણ તેનાથી મારી સાથે અવાયું નહિ. મારી ખબરઅંતર લેવા કાગળપત્ર લખે તેની તો વાત પણ ક્યાં ? આવાં કારણોથી તેનો મને ઘણો અણગમો થયો હતો. પણ વળી મારા સ્વભાવ પ્રમાણે તેને તેની ભુલ સમજાવી ને હું તેની સાથે તો મૂલ જેવો સંબંધ રાખતો રહ્યો. તેને મારા પર કાંઈક શ્રદ્ધા હોય એમ મને લાગતું, ને મેં આ સંબંધે તેનો ગમે તેટલો તિરસ્કાર કર્યો હશે તે વેઠીને પણ તે મારાથી રીસાયો નહિ. દીલ જરા ભોળું હતું તથા સ્વાત્માર્પણનો પણ કાંઈક અંશ તેનામાં હતો એટલે તેનો ને મારો સંબંધ યદ્યપિ મોહનલાલની સાથે હતો તેવો વ્યાવહારિક છતાં પણ જરા પ્રેમાંશને વળગતો રહ્યો હતો. આ મારા ત્રણે મિત્રોની વાત અત્રે લખવાની જરૂર ન હતી. કેમકે તેમનો ને મારો સંબંધ દુનીયાંની નજરમાં તો હતો તેવો ને તેવો છે એટલે અત્રે કશો ખુલાસો કરવાની જરૂર ન હતી, પણ મારાં આ મુખ્ય પ્રેમસ્થાન તેમાંના ફેરફાર જણાવવાની જરૂર એટલા માટે છે કે મારા દીલની હવે થનારી અવસ્થા વાંચનારના સમજવામાં આવે.

આ સંબંધે તો આવા ફેરફાર સહિત કાયમ રહ્યા, પણ એક સંબંધ વળી તદ્દન માંડી વળાયો. મુંબઈમાં ત્રિભુવનદાસ ગજ્જરના સંબંધની વાત મેં લખી છે. તેણે મારી વ્યભિચારી ચાલ વિષે મને ભાવનગર ગયા પછી તરત લખ્યું તે બાબત ખુલાસા થતાં પણ અમારાં ઉભયનાં દીલ કાંઈક ઉંચાં રહ્યાં. એકવાર હું મુંબઈ ગયો ત્યારે તેમણે મને આગ્રહથી પોતાને ઘેર ઉતાર્યો, અને પોતે સુરત ગયા એટલું જ નહિ પણ ઘરમાં ખાવાની સામગ્રિ લાવવાના પૈસા પણ મારે આપી મંગાવી ખાવું પડ્યું !! આમ છતાં પણ તેણે લખેલી મારા પરના સ્નેહની વાતો વાંચીએ તો તો મન તેના પરથી પાછું ફરે જ નહિ. આ ઉપરાંત એમના મનમાં એમ ભરાવા લાગ્યું હતું હતું કે હું જ ડાહ્યો, સમજુ, વિદ્વાન્, નીતિમાન્ છું તે હવે જરા વધવા માંડ્યું હતું ને તેથી તેમની વાતચીતનો આકાર આજ સુધી મશ્કરીરૂપ હતો તે બદલાઈ પોતાનું અહંપદ અને સામાનો તિરસ્કાર એવા રૂપનો થયો હતો. વળી બીજીવાર હું ૧૮૮૬માં માંદો હતો તેમ જ પરીક્ષક નીમાયલો હતો એટલે મુંબઈ જનાર હતો, ને બેત્રણ માસ રહેનાર હતો. આટલા માટે હું જુદું ઘર શોધાવતો હતો, પણ આ મારા મિત્રે અતિશય આગ્રહ કરી મને પોતાને ઘેર રાખ્યો. ત્યાં વ્યવહારમાં, ખાવામાં, પીવામાં, વાતમાં, ચીતમાં ડહાપણમાં એ માણસે જે મારો તિરસ્કાર કર્યો છે તે વિચારી આજ પણ મારૂં દીલ એમ પોકાર્યા વિના રહેતું નથી કે જાત વિના ભાત ન જ પડે – સુથાર તે સુથાર જ! તેવામાં [86]હું કેવળ મુંગે મહોડે સહન કરી પડી રહેતો, સુડી વચ્ચે સોપારી થયેલું – ઉપાય શો ? એમને સુરત જવાનું આવ્યું, હું ગહન તાવમાં પીડાતો હતો, છતાં પોતે ચાલી ગયા; ને મારો પણ છુટકો થયો કે મન પણ મારી મનગમતી જગોએ મુંબઈમાં જવાનું મળ્યું. આપણે પણ તે દિવસથી લાંબા થઈ નમસ્કાર કર્યા તે હવે મળીશું. આમ થવાનાં કારણ ઘણાં હતાં. જ્ઞાનમાં અમે બન્ને ઘણા આગળ ગયેલા હતા, પણ સુધારા વિષે, દુનીયાંના વ્યવહાર વિષે, ધર્મ વિષે, કાવ્ય વાચન વગેરે વિષે મારા ને તેના અભિપ્રાય કેવળ સામસામા હતા. હું તેની સાથે માથું ફોડતો નહિ, પણ તે તો મને મારી વાત મુકાવી પોતાની પકડાવવાને ગાળો સુધી દેતો તે પણ હું સહન કરતો પણ તેનામાં મારી વાત સાંભળી તોલન કરવાની શક્તિ જ ન મળે, એટલે પોતાનો કક્કો કર્યા કરે, ને એ મને મૂર્ખ માને ને હું એને મૂર્ખ માનું એ પ્રથમ અણબનાવનું કારણ. બીજું એને સ્ત્રીઓમાંની મારી એક-બે ગરબડ જાણવામાં આવી તેથી એણે મને ઠપકો દેવા માંડ્યો; મેં પણ મારો વાંક કબુલ કરી એને મારી

અવસ્થા સમજાવી તથા તેવો વ્યવહાર મુકવા હું પ્રયત્ન કરૂં છું ને પરિણામે બીલકુલ મુકી દઈશ એમ સમજાવવા મેહેનત કરી. આ વાત તેણે માની પણ ધીમે ધીમે તેને એવો અવિશ્વાસ પેદા થયો કે તેણે એ સંબંધી મારી વાત જ માનવા ન માંડી અને ઉલટી મારે મોહોડે મારા તિરસ્કારની વાતો કર્યાં કરવા માંડી. મારા પર આવા ખોટા આરોપ ચડાવવાની તેની વાત સામે મેં બેચાર વાર કહ્યું પણ તેણે ન માન્યું ને એમ જ કર્યાં કર્યું તેથી મને જે કંટાળો થયો એ બીજું અણબનતનું કારણ. આ મહાપંડિત મને કહેતા શું ? વ્યભિચાર કરવો હોય તો કરો, પણ કોઈ જાણે નહિ તેમ કરો ! ! પણ હું વારંવાર કહેતો કે હું તું ધારે છે તેમ કરતો નથી. ને જે સહજ હશે તે સમૂળું મેલીશ, મારે તો લોક જાણે ન જાણે તેની વાત નથી મારા દીલની શુદ્ધતાની વાત છે, પણ કાજી થયા તે કોઈનું માને ? અધુરામાં પુરૂં વળી મારા શરીર પર વ્યાધીનું જોર થઈ આવ્યું ને તે ફિરંગ (Syphiles tertiary) એમ વૈદ્યો માનતા. જેણે આ વૃત્તાંત જોયું છે તે સમજશે કે ૧૮૮૭માં દુઃખ થવાનું કારણ જો માનીએ તો ફક્ત ૧૮૭૮માં બન્યું હતું બાકી કદાપિ પણ નહિ, પણ આ અમારા કાજી તો જેમ જેમ એવું થયું તેમ તેમ વધારે ઉપડતા ગયા ને મારો સંબંધ રાખતાં પણ જાણે શરમાવા લાગ્યા! અરે તેની આખરની નીચતા તો કહી પણ જતી નથી. મારી ખાધેલી થાળીમાં (તે ધોવાયા પછી પણ) જમાશે તો રોગ ચઢશે, મારૂં વાપરેલું કાંઈ વાપરશે તો તેમ થશે [87]એમ, મારા મિત્રો સગાં વગેરેને વારંવાર મારૂં ખાધેલું ખાવા છતાં પણ અનામય જોવા છતાં, આ નીચ સુતારે ધારવા માંડ્યું ને આગ્રહ કરી પોતાના ઘરમાં રાખી આવો મારો તિરસ્કાર કરવા માંડ્યો! વળી આથી પણ અધિક નીચતા કરવા માંડી. પોતે જ ખરો નીતિમાન્ ને ભક્તિ કરવા યોગ્ય છે એમ બતાવવાને મારી પાસે આવનાર મારા ભક્તમિત્રોને એમ કહેવા માંડ્યું કે તેઓ મારા દલાલ છે, તેમનો મિત્ર (હું) ખરાબ, બેવકુફ, અનીતિમાન છે વગેરે વગેરે, પણ તેમાં એને ફતેહ મળી નહિ. છતાં કેવી જાત! કેટલી નીચતા! આ અમારી અણબનતનું ત્રીજું અને છેલ્લું કારણ.

છોટુ નામના એક છોકરાના સ્નેહનું મેં આગળ લખ્યું છે. તે બરાબર ભણતો નહિ તેથી તેના પિતાએ એકવાર તેને મારી સાથે રાખી રસ્તે પાડવા કહ્યું. આ ઉપરથી હું તેને ત્રણેક માસ સુધી ભાવનગર લઈ ગયો હતો. ત્યાં તે કાંઈ ભણ્યો તો નહિ પણ ભણવામાં લાભ છે અને વિનાકારણ ભાઈબંધ દોસ્તદારોમાં ફરી ભણવાનો અમુલ્ય વખત ગુમાવવામાં માલ નથી એ તેના

ધ્યાનમાં આવ્યું ખરૂં. એનું વય ૨૦–૨૧ વર્ષનું હતું. એટલે તેને મારા પર ઘણો પ્રેમ છતાં, હું તે સ્વતંત્ર થયા પછી કેવો પ્રેમ રાખે છે તે જોયા વિના, એને મારો મિત્ર માનતો નહિ. પણ એના ને મારા સંબંધને દઢ કરનાર એક પ્રસંગ અત્રે નોંધી રાખ્યો છે; બાકી એ છોકરો મને વારંવાર પુછતો કે તમે મને આમને આમ ચહાશો તો પણ મેં એ જ જવાબ આપ્યાં કર્યો છે કે "તું સ્વતંત્ર થયા પછી તારી જેવી શ્રદ્ધા હશે તે પ્રમાણે બનશે." આનાં શ્રદ્ધા ને પ્રેમ અનન્ય હતાં; પણ જેમ સર્વની વાત ૧૮૮૭ સુધી લંબાવીને કહી છે તેમ એની પણ કહીએ તો ૧૮૮૭ના મે મહીનામાં એનામાં પણ કોણ જાણે શા કારણથી ઘણી શિથિલતા ને બેદરકારી જણાવા માંડી. આથી મેં મારૂં [?]* નીવારી [?] તેની સાથે ઉપરઉપરનો સંબંધ ઠરાવ્યો.

આ સિવાય મારૂં બાકીનું મિત્રમંડળ હતું તેમ જ હતું. મારાં ઓળખાણોમાં જે હતાં તે તેમનાં તેમ જ હતાં. બલ્કે બીજાં હજારો ઉમેરાયાં હતાં. મારા મુરબી રા. મનઃસુખરામભાઈને ને મારો કાંઈક ગેરસમજ થયાની વાત મારા જાણવામાં આવી હતી તેનો ખુલાસો થતાં તેમની મમતા જેવી હતી તેવી ને તેવી જ મારા પર કાયમ રહી.

હવે મારા કુટુંબની વ્યવસ્થા વિષે બોલીએ. પ્રથમ મારી સ્ત્રી વિષે. તેને હું ભાવનગર ગયા પછી એકબે વાર ભાવનગર લઈ ગયો હતો. પણ તેનો તેના બાપને ઘેર જ રહેવાનો નિર્ણય નરમ પડ્યો ન હતો. જેમ વારં (? વારંવાર)[88] કરતી તેમ તેણે એકવાર હું નડીયાદ આવ્યો કે તરત નાસી જવું ધાર્યું ને બીજે ત્રીજે જ દિવસે છાની નાસી ગઈ. આવું વારંવાર બનવાથી એ સ્ત્રી હવે રાખવી નહિ એવો નિર્ણય કર્યો હતો, પણ મારા કેટલાક મિત્રોના વચ્ચે પડવાથી વળી મેં તેને ભાવનગર આવવા દીધી. ત્યાં આવી તેણે પુરો એક માસ અમને હેરાન હેરાન કર્યાં અને જો મેં સાવચેતી ન વાપરી હોત તો આખા ગામમાં પણ અમને ફજેત ફજેત કરી બારૂ [? આબરૂ]માં ધૂળ મેળવત. તેણે ભાવનગર એક માસ પર્યંત મારા ઘરમાં ભૂત છે એવું સાબીત થાય તેવા રોટલા સંતાડવા, કપડાં ફાડવાં, બગાડવું, અકસ્માત દીવા કરવા ને નરકની ડગલીઓ [? ઢગલીઓ] કરવા સુધીના ચમત્કારો કર્યાં કર્યાં. મારૂં મન આ સર્વથી ડગ્યું નહિ ને મેં પરિણામે એ વાતમાંનો એકાદ બનાવ બનાવતાં તેને હાથોહાથ પકડી આપી. અમે તો કેવળ કંટાળો ખાઈ તેને ન ઠપકો દીધો કે ન મારી કે કાંઈ કર્યું નહિ. પણ વાત ખાઈ ગયાં. નડીઆદ આવી જાતરાએ

* મૂળ લખાણ અસ્પષ્ટ છે. –સં.

જઈ આવ્યાં, ને હું એકલો પાછો ગયો. મારા ગયા પહેલાંનાએ સ્ત્રીનાં માબાપ કાશીએ ગયાં હતાં, ને ઘેર એનો એકલો વહી ગયેલો ભાઈ હતો. આ પ્રસંગે તેને ઘેર ભવાઈઆઓની મંડળી આવેલી તેમાં એકબે આ સ્ત્રીના યાર હતા એવું મને પછીથી સમજાયું છે. છાનો લાગ સાધી મારી સ્ત્રી નાઠી. મારાં માતુશ્રી તેને તેડવા ગયાં, પણ તેના ભાઈએ કહ્યું કે નહિ મોકલું. મારા માતુશ્રીએ કહ્યું જોજે ભાઈ મણિલાલ જાણશે તો સમાધાન થવું મુશ્કેલ પડશે, તો તેણે જવાબ આપ્યો કે ભલે જીવતા સુધી પાળીશ. આ દિવસે મારી પરણેલી સ્થિતિનો છેડો આવ્યો હું ગણું છું. હું પાછો નડીયાદ આવ્યો, એ સ્ત્રીનાં માબાપ કાશીએથી આવ્યાં, પણ મેં તેને પાછી બોલાવી નહિ તેમ તેનાં માબાપે મોકલી નહિ. આ અરસામાં તેનો વ્યભિચાર વગેરે સાફ*... થવા લાગ્યો ને તેની ચાલનાં કારણ પણ સમજાતાં ગયાં. મેં નિર્ણય કર્યો કે હવે કદાપિ એ સ્ત્રીને બોલાવવી નહિ. પણ નાસી ગઈ ત્યારે એ સ્ત્રી ગર્ભિણી હતી તેથી તેને બીજો પુત્ર થયો તેથી મારાં માતુશ્રી વારંવાર મારા આગળ રડી રડીને કહેતાં કે તું એ સ્ત્રીને લાવવા દે પણ મેં દૃઢ નિશ્ચય એ પાપમાંથી મુક્ત થવા આદર્યો હતો.

મારાં માબાપ સાથેનો સંબંધ તો હતો તેવો જ હતો. મારો ભાઈ ભણવા લાગ્યો હતો ને મારા પર ઘણી મમતા રાખતો. મારો મોહોટો છોકરો નિરંતર મારે ઘેર જ રહેતો. મારાં માતુશ્રીનો સ્વભાવ આકળો ને તેથી ગમે તેમ બોલે તેવો હતો એ મેં વારંવાર લખ્યું છે. મારા પિતાનો સ્વભાવ [૪૭]અતિશય લોભિષ્ઠ હોવાથી તેને અમારી ખાવાપીવા સુધીની વાત પણ રૂચતી નહિ. આ કારણથી વારંવાર કંકાસ થયાં જતો. મારાં માતુશ્રીએ વળી ભાવનગરમાં હું મારા ભાઈને ભણાવતો હતો તેવામાં કાંઈ કુવચન મુંબઈમાં કહેલાં હતાં તેવાં જ કહ્યાં. એથી મને એટલો વિરાગ થયો કે તે જ વખત હું નીકળી જવાના વિચાર પર આવ્યો, પણ વળી મન શમાવીને રહ્યો. ૧૮૮૭ના મંદવાડમાં હું મુંબઈ ગયો. ત્યાં પણ મારી સાથે મારાં માતુશ્રી હતાં, ત્યાં વળી એવો જ કાંઈ બનાવ બનતાં એટલો કંટાળો આવ્યો કે હું બહુ દુ:ખી થયો. "અમે વૈરાગી વૈરાગી જનમના વૈરાગી વૈરાગી" એ પદ તે જ વખતે બનાવેલું છે.[૪૬] મારા પિતાના લોભની પણ સીમા ન રહી. મારો ૧૮૮૭નો દુ:સહ મંદવાડ તેની તેને ખબર કરીને અમે ભાવનગરથી નીકળ્યાં. તે અમદાવાદ હતા ત્યાં અમને મળવા આવ્યા પણ સાથે નડીયાદ ન આવ્યા!

* મૂળ લખાણ અહીં અસ્પષ્ટ છે. –સં.

મૂળે એક અમારા પડોશી સાથે જમીનની તકરાર હતી તેના પર કાયદેસર અરજી કરવાનું મેં કહ્યા છતાં, પોતાથી કાંઈ ન બને તેમ છતાં, ને બીજો ઉપાય ન છતાં, તેમણે ખર્ચના લોભથી અર્જી ન કરેલી ને જમીન ગુમાવેલી એ બાબત મને તેમનો ઘણો તિરસ્કાર થયો હતો ને આ રાક્ષસી વર્તન જોઈને તો મારૂં કાળજું છેક ચુરેચુરા થઈ ગયું. નડીયાદથી હું મુંબઈ ગયો ત્યાં પણ એવા કાગળ લખે કે પૈસા ઘણા મળ્યા તો ઘણા ઉરાડ્યા એમ વહી ગયા વગેરે પણ મારા શરીરનો હિસાબ ન લે ! ! મારી માબાપ પર પરમ આસ્તા હતી, ને હું ક્યારનો સંસાર તજી ગયો હોત, પણ તેમને લીધે જ હું બેશી રહ્યો હતો. આ બનાવો બન્યા પછી મારા મનને સંસાર સાથે સંબંધ રાખવાનું એક પણ આલંબન રહ્યું નહિ. મારા બાપની આવી બુદ્ધિ જોઈ તથા મારી માના મનમાંના કુતર્ક જોઈ મેં નિર્ણય કર્યો કે મારે હવે દ્રવ્ય ઘરમાં દેવું નહિ. મેં આજ સુધી પાઈ પણ ભેગી કરી ન હતી. તેમ તમામ મારા પિતાને આપેલું[૪૭] તે ક્યાં ગયું તે પણ હું જાણતો ન હતો. આ વર્ષથી મેં જુદા રૂપિયા રાખવા માંડ્યા ને મારી પાસે આશરે ૧૦૦૦–૧૫૦૦ની [રકમ] જમા થઈ. મારા ભાઈનું વય ૧૧ વર્ષનું હતું તેથી હવે તેને ૨૦–૨૫ વર્ષ થવાની વાટ જોવી રહી.

હવે સ્ત્રીસમાજમાંના મારા સંબંધોની વાત કહું. પણ તેમાંથીએ મારા હૃદયને સંસારમાંથી વિરક્ત કરવા કરતાં બીજું પરિણામ આવ્યું જણાશે નહિ. વાંચનાર ! એમ ન સમજતો કે મેં વિષયવૃત્તિ ડબાવવા કદાપિ વિચાર જ નહિ કર્યો હોય. વારંવાર તેનો તે જ વિચાર ચાલુ રહેતો, પણ પ્રસંગ મળે તો ઘણા દિવસની અકળામણ પર કબજો રહી ન શકતો. તેમ જ એક વારના બંધાયેલા સંબંધ સંબંધીનો સ્નેહ હોય ત્યાં સુધી તુટવા પણ મુશ્કેલ જ. ભાવનગરમાં તો [90]એવો દૃઢ નિર્ણય કર્યો હતો કે એ ગામમાં કોઈ પણ સ્ત્રીના સામું સરખું જોવું નહિ; અને આ નિયમ મેં અદ્યાપિ અવિચ્છિન્ન પાળ્યો છે. મુંબઈમાં ...ની વહુનો જે સંબંધ હતો તે તો મનમાંથી ખસતો નહિ; તે સ્ત્રીનું કોઈક વાર પત્ર ન આવ્યું તેમાં ઘેલા થઈ જઈ " આવી ન આજ તક પતીયાં એ યારની"[૪૮] એ કવિતા લખી મોકલેલી. પછી તો પત્રો આવતાં જતાં ને મઝો ચાલતી. તેના પર કેવળ નિમગ્ન થઈ ગયાના આવેશમાં "દગ રસભર મોરે દીલ છાઈ રહી"[૪૯] એ પણ રચાયેલું. રજા પડતાં હું વારંવાર મુંબઈ જતો તે ઘણું કરી એને જ માટે; પણ ભાવનગર ગયા પછી જે પહેલી રજા પડી અર્થાત્ ૧૮૮૫ના મે માસની તેમાં જ મારો ને તેનો હીસાબ માંડી વળાયો. હું મુંબઈ ગયો;

ને આ સ્ત્રીને મળ્યો. તેનો પ્રેમ હતો તેવો અનન્ય હતો, પણ પેલા બે ગૃહસ્થોની પણ તેવી જ અભિરૂચિ જણાતી હતી. તે સિવાય વળી જે વાતની મારે ને તે સ્ત્રીને તકરાર હતી તેમાં તો તે કેવળ હઠ જ પકડી રહી; તે છેક મેં તેને કહ્યું કે હું તને મુકી જઈશ તો પણ ન માન્યું આટલું જ નહિ પણ તેણે એક દિવસ મને કહ્યું કે "આવતી કાલથી પરસોતમ માસ બેસે છે માટે હું મારા શરીરને પણ અડવા નહિ દઉં માટે આજનો દિવસ ગંમત કરી લો." આ સાંભળી મને અતિશય તર્કવિતર્ક થયા. મને વિચાર આવ્યો કે પ્રેમ ને તેમાં પણ આખર સંબંધ ન થાય એટલો નિયમ! પ્રેમ અને તે એક પર હોઈ બીજા બે પર પણ તેવો જ હોય! ધિક્કાર પડો એ પ્રેમમાં ને એ સંબંધમાં તથા મારી ગાંડાઈમાં; એક છીનાળ રાંડ પરસોતમ મહીનામાં ધર્મ પાળનાર છે તેથી અમુક વાત નહિ કરે, પણ હું ભણ્યોગણ્યો બ્રાહ્મણ થઈ તેની પાછળ કુતરાની માફક બારે માસ ભમું છું ? ! આ વિચાર આવવાથી મેં તેની વાત મુકી દેવા નિશ્ચય કર્યો, ને તેને આમાંની કાંઈક વાત કહી પણ એ ઉપરથી એણે તો પરસોતમ મહીનો દૂર કરી આખર સંબંધ વિનાનો જે સંબંધ રાખતી હતી તે રાખવા માંડ્યો, પણ મારૂં મન તેના પરથી દિનપ્રતિદિન ઉઠી જવા લાગ્યું ને એ જ વખતે મેં તેનો સંબંધ તદ્દન માંડી વાળ્યો. હું તેને પછી ઘણી વાર મળ્યો હોઈશ, મેં વાત કરી હશે, વખતે તેનો સ્પર્શ કર્યો હશે. પણ તેના પરની આસક્તિ અથવા તેને ઘેર તે એકલી હોય ત્યારે જઈ બેસવું કે તેને માટે મુંબઈ જવું કે કાંઈ પણ કરવું કે કાગળ [91]લખવો કે તેનો વિચાર પણ આણવો એ વાત તો માંડી જ વળાઈ. મેં મારી વિષયવાસનાના બળમાં તેના પર સહજમાં બળાત્કાર કર્યો હોત, પણ તે વાત જો તેનો પતિ જાણે તો વિરોધ થાય તે કરવાની મારી મરજી ન હતી કેમકે તેના પતિને ને મારે આ સંબંધ થયા પછી સારો સ્નેહ બંધાયો હતો તે અદ્યાપિ છે. આ સ્ત્રીના સંબંધમાં તિરસ્કારમાં જ "પ્રેમમાં નેમ ધર્યો"[૫૦] અને "આંખ ભર્યે શું થાય હઠીલી આંખ ભર્યે શું થાય"[૫૧] એ કવિતા રચેલી છે. આ વાત થયા પછી વળી બીજી વિલક્ષણ વાત બની. મુંબઈની કન્યાશાળામાં દીવાળીબાઈ નામની વિસનગરા નાગરની સ્ત્રી મહેતાજીની જગો પર મેં જ રાખેલી હતી. તે ઠીક ભણેલી હતી, ને કવિતા વગેરે પણ રચતી ને સમજતી. મને તેણે કવિતા વગેરે વંચાવેલી પણ ખરી. સાધારણ કે હાલમાંની ભણેલી સ્ત્રીમાં ન હોય તેવા ગુણ આ સ્ત્રીનાં કાવ્યમાં જણાતા પણ તે કૃતિ એ સ્ત્રીની જ હશે એમ હું માનતો નહિ. મને આ સ્ત્રી વિષે કાંઈ વિશેષ વિચાર પણ ન હતો, તેવામાં તેણે મારા ભાવનગર ગયા

પછી સામાન્ય વ્યાવહારિક પત્રો લખવાં શરૂ કર્યાં. પણ ૧૮૮૫ના જુન પછી તેનાં પત્રનો આકાર બદલાયો. એ સ્ત્રીની પત્રોમાં જણાવેલી ચતુરાઈ તથા તેની સમજશક્તિ, તેનો પ્રેમ અને તેની ભક્તિ જોઈ યોગીનું પણ મન ડગી જાય એવું થયું. મારે અત્રે વિશેષ લખવાની જરૂર નથી, પણ તેનાં પત્રો મારી પાસે છે તે જે જુવે તેને આપોઆપ સમજ પડે તેમ છે. મને નિર્ણય થયો કે આ બાઈ જાતે વિદ્વત્તાવાળી તે તો નક્કી; પણ મારા મનમાં એમ નિર્ણય સાથે જ થયો કે આવી સ્ત્રીને નીતિથી ચળાવવી ને તેની સાથે મારે પણ એક સ્ત્રીથી છુટી બીજીના બ્રહ્મસંકટમાં પડવું એ ઠીક નહિ. વિશેષમાં વળી મારાં નિત્ય ધર્મકર્મમાં કાંઈક યોગનો ભાગ મિશ્રિત હતો તે વધારવા તરફ મારું લક્ષ લાગ્યું હતું એટલે પણ મને આ વિક્ષેપ ઈષ્ટ ન હતો. તેને મેં ઘણી ઘણી રીતે નીતિમાં રહેવા સમજાવ્યું, ને આખરે તેણે ન માન્યું ત્યારે વિષયવાસના વિનાની પ્રીતિ રાખવા મેં કબુલ કર્યું, પણ તેણે છેવટ મને લખ્યું કે મારે વિષયવાસનાની દરકાર નથી પણ તમારા જેવા મારા પ્રેમનો પુરો બદલો નહિ વાળે તો તેનું ફરી મોં જોવા કરતાં દેહત્યાગ કરીશ. આ વાંચી મને માઠું લાગ્યું ને મેં તેને દિલાસો આપ્યો, પણ તેથી એ સંતુષ્ટ ન થઈ. આઠદશ માસ વીતતાં અરે દૈવ! મને ખબર મળી કે તેણે ક્ષયના આજારથી પ્રાણત્યાગ કર્યો!! મારી દલગીરીની સીમા ન રહી. મને એમ તિરસ્કાર મારી જાત ને અક્કલ પર આવ્યો કે હે બેવકુફ તેં જે પ્રેમની શોધમાં વગોણું અને દુ:ખ વેઠ્યું તે જ [૧૨]પ્રેમ તને ઘેર બેઠે મળ્યો પણ ભોગવાયો નહિ! ખેર, ખરા પ્રેમ એવા રંગના ચટકા જેવા જ હોય, પણ આ જખમ એવો થયો ને તેની અસર એવી થઈ કે અતઃપર કોઈ સ્ત્રી સાથે સ્નેહ ન બાંધવો એટલો તો આ બાઈના પ્રેમ પાછળ નિશ્ચય કરી સંકલ્પ કર્યો.[૫૨] આ વાત બન્યા પછી મુંબઈમાં એકાદ વાર પેલી પારસણ સાથે હું મલ્યો હોઈશ, નડીયાદમાં મારી માશીજીને પણ એકબે વાર મલ્યો હોઈશ, પણ એ ન ચાલતાની વ્યવસ્થા હતી. કોઈ સ્ત્રીનો પ્રેમ શોધવાની જે વાત મનમાં ઠસી હતી તે ઉડી ગઈ! વળી ૧૮૮૬ની આખરમાં ને ૧૮૮૭માં મારો મંદવાડ મટવા આવ્યો હતો તેવામાં બાળાશંકરની સ્ત્રી પણ મળી હતી. એ બાઈ કાંઈક વિલક્ષણ સ્વભાવની જણાઈ. તે ૧૮૭૬માં આવેલી. વળી ડુબકી ખાઈ ગઈ ને ૧૮૮૨ લગભગ જણાઈ, વળી ગેબ થઈ ગઈ તે પાછી સ્વતઃ જ ૧૮૮૬માં આવી! તેની સાથે અમથી વાતચીત ગંમત થતી પણ બીજું કાંઈ નહિ. પણ આ વેળે તેની ઇચ્છા તીવ્ર હતી. એકબે વાર રાતનો સમય સાધી તે છેવટના હેતુથી આવેલી, પણ

દૈવયોગે કાંઈ બન્યું નથી. વળી તે ન જણાવા લાગી તો આપણે પણ ક્યાં દરકાર હતી! આમ થઈ ગયું, મન ઘણી રીતે મુકામ પર આવી ગયું. પણ હવે કેવળ વિષયવાસના તૃપ્ત કરવા માટે કદાપિ કદાપિ મન આકુલ થતું. તેનો પણ ઈશ્વર કબજે કરવાનો વખત આણશે.

આ બધા વખતમાં શરીરે હું બહુ હેરાન હતો. મુંબઈ મુકી ભાવનગર ગયા પછી ત્રણ માસની અંદર નાકમાં છોડ બાઝવાનો વ્યાધિ શરૂ થયો તે કાયમ જ રહ્યો ને મુંબઈના દાક્તરો તથા બીજા નવાનગર સુધીના પ્રખ્યાત વૈદ્યોના ઉપાય કરતાં પણ શમ્યો નહિ. પરિણામ એ થયું કે ૧૮૮૬ના મે, જુન માસમાં નાકની વચ્ચેનો પડદો ખવાઈને ચોખો થઈ ગયો તથા, નાક વચમાંથી બેશી ગયું. અહીંયાં પણ વળી એક ચમત્કારિક વાત કહું. મારી પાસે બે દોરાચીઠ્ઠીનાં માદળીયાં હતાં. બન્ને મારા શરીરરક્ષણ તથા ઉન્નતિ માટેનાં હતાં ને તેના કરનારાઓએ વગર માગ્યે [93]ઉમંગમાં કરેલાં હતાં ને તેના કહ્યા મુજબ આજ સુધી બન્યું હતું. આમાંનું એક જે જુનું હતું તે એક વાર કદાપિ હાથ ન આવે તેમ ખોવાયું છતાં જડ્યું હતું. આ વખતે રેલવેની ગાડીમાં ભાવનગર જતાં તે બન્ને જુન મહીનામાં ખોવાયાં ને ભાવનગર પહોંચતાં મને તે વાત માલુમ પડી. આ બનાવ પછી મારું નાક બેશી ગયું; તે પછી વળી અક્ટોબર ડીસેંબરમાં એમ થયું કે નાકમાંનાં વ્રણ ગળામાં ઉતર્યાં ને બોલાતું બંધ થયું. ઔષધોપચારમાં તે જરા નરમ થતાં હું ૧૮૮૭ના જાનેવારીમાં ભાવનગર ગયો. પણ આ વખતે ગળામાં કેવળ ખદખદાટ જ થઈ આવ્યો. વચમાંનો કાકડો તુટી પડ્યો ને તેની પાસેનો તાળવાનો થોડો ભાગ પણ ખવાઈ ગયો. ખવાય પણ નહિ, ને બોલાય પણ નહિ. લગભગ દસ દિવસના અપવાસ થયા. તાવ પર તાવ લાગુ થયો. સર્વેએ આશા મુકી કેવળ આખર ઘડી માટે મને મારા સ્વદેશ નડીયાદમાં પહોચાડ્યો. ભાવનગરના લોકોએ તથા ત્યાંના મારા મિત્રો અનંતરાય, લલ્લુભાઈ, સાકરલાલ, દુલેરાય, કેશવરામ વગેરેએ મારી બરદાસ્ત ઘણી અચ્છી કર્યાનું મેં આગળ લખ્યું છે જ. કેશવરામ મને નડીયાદ પહોંચાડી ગયા. મારાં માતુશ્રી સાથે હતાં. તેમની તો આંખ પણ સુકાતી નહિ. આટલું છતાં મેં કદાપિ અરે કે ઉં કર્યું નથી, ને જાતે હીમત રાખી સર્વને હીમત આપવામાં પાછો પડ્યો નથી. નડીયાદ આવી વળી હીમત પકડીને મારાં માતુશ્રી તથા ભાઈને લઈ મુંબઈ ગયો. આ વેળે નડીયાદના મારા મિત્રોની વર્તણુંક પણ મેં આગળ આપેલી છે. મુંબઈમાં મારાં માતુશ્રી, મોહનલાલ તથા પરોપકારી દલાભાઈ ને પાછળથી કેશવરામ ૨૦ દિવસ રહેવા આવી પહોચ્યા તે મારી ચાકરી કરતાં ને એટલાં

જો ના હોત તો મારી શી અવસ્થા થાત તે હું જાણતો નથી. દાક્તરો વગેરેની દવા કરતાં ૬-૭ દિવસે જરા ખીચડી ખવાતી થઈ, પણ એક માસ ગાળ્યા છતાં સારો આરામ ન થયો. વળી નડીયાદ તરફ એક વૈદની ભાળ લાગતાં હું નડીયાદ ગયો ને ત્યાં માર્ચ મહીનામાં મને આરામ પડ્યો; પણ નાકમાં જરા છોડ બાજતું રહ્યું, તથા બોલવાની વાત ઘણી બગડી ગઈ. આ અરસામાં મારા મિત્ર ગોપાળદાસની મદદ ઘણી અમુલ્ય હતી. તે ઘણો પરાધીન હોવાથી યથેચ્છ આવી જઈ શકતો નહિ પણ તેણે મને જે દીલાસો ને મદદ આપી તે અમુલ્ય હતી. તેણે મારો મંદવાડ સાંભળતાં જ ઘણી ધીરજ આપી તથા મારાં માતુશ્રી વગેરેને ધીરજ આપવા મારા ને તેના જે સમાન મિત્ર હતા તેમને લખ્યું. મારામાં તો કાંઈક અલૌકિક ધીરજ આવ્યું હતું ને હું કશાથી ડરતો ન હતો; મને ગોપાળદાસે પુછ્યું કે તને દલગીરી થાય છે તેનો મેં એ જ જવાબ આપ્યો કે "અરે જો હું જીવ્યો તો બરાબર બોલાય નહિ તેવી અવસ્થામાં પ્રોફેસરની[94] નોકરી કરી શકવાનો નહિ, ને મારે જેની પાસે ન માગવું એવો ટેક હતો તેની પાસે માગવા જવું પડવાનું. મુવો તો અરે, મારો નાનો ભાઈ, મારાં માબાપ જેની સર્વ આશા મારા પર છે તે શું કરશે ! પણ હરિ ઇચ્છા." તેમણે આના ઉત્તરમાં મારાં માબાપને કદાપિ દુઃખી ન થવા દેવા વચન આપ્યું, અને મારે માટે તરત જ રા. મનઃસુખરામભાઈ તરફ કચ્છમાં ઈન્સ્પેક્ટરની જગો ખાલી હતી, તેમાં ઝાઝું બોલવાની જરૂર ન હતી તે ન પુરવાની ભલામણ કરી. રા. મનઃસુખરામભાઈએ પણ તેમનું મુરબીપણું બજાવી મને વારંવાર દીલાસો આપવામાં, વૈદ્ય વગેરે શોધી લાવવામાં, તથા હું મુંબઈ ગયો ત્યારે જાતે મારી નોકરીમાં અડચણ નહિ થાય વગેરે દીલાસો આપવામાં કાંઈ કસર રાખી નથી. મને આ અરસામાં લગભગ રૂ. ૫૦૦) ખર્ચ થઈ ગયો, ને આ મંદવાડ પેટે મૂળથી ગણું તો લગભગ ૨૦૦૦) રૂપૈયા નીકળી ગયા હશે. બોલો વાંચનાર ! ભાવનગર આવતાં ખાંડ ભરેલી બરણી ફુટી ગઈ તે શકુનનો કાંઈ ભાવ થયો ? માદળીયાં ખોવાયાનું કાંઈ સમજાયું ? મારી સ્ત્રી પક્ષે પણ પેલા સર્પદર્શનનો કાંઈ નિર્ણય થયો ? આ વાત એટલા માટે યાદ દેવરાવું છું કે મારી જન્મકુંડલીમાં પણ ૨૨ વર્ષ શુક્રની દશા હતી તે બાવીશમેં વર્ષે નોકરી આપવતા સુધી આનંદ કરાવી ગઈ. પછી સૂર્યની ૭ વર્ષની હતી તે પૈસે લાભ કરી ખર્ચાવનારી તથા મહાવિકટ ને શરીરને કષ્ટ કરાવનારી હતી તેમાં છેલા વર્ષમાં એટલે ૧૯૪૩ના જેઠ સુધીમાં તો મારું મૃત્યુ થવા જેવો મદંવાડ થાય તેવો યોગ હતો એ બધાનો પણ કાંઈ ભાવ ભજવાયો ![૫૩]

મૂલમાં મારી આ ભાવનગર તરફની ઉન્નતિ પછી મારા દ્વેષી ઘણા થયા હતા, ને ...ની વહુ સાથેના વ્યવહારની વાત ફેલાવાથી મારી નિંદા તે લોકો પેટ ભરીને કરતા. આવા પ્રસંગમાં આ પ્રકારનો વ્યાધિ થયો એટલે તેવા દ્વેષી લોકને અતિહર્ષ થઈ મને પાયમાલ થયેલો જોવા સર્વ તૈયાર હતું. મારા કુટુંબમાં, મિત્રમંડલમાં કે કોઈ સ્થલે એવું કોઈ ન હતું કે જેના પર મારી શ્રદ્ધા બંધાઈ રહે. આવા વખતમાં મને મારૂં વેદાન્ત અને બ્રહ્મ જેવાં કામ આવ્યાં છે એવું બીજું કાંઈ આવ્યું નથી. ટુંકામાં મેં આપઘાત ન કર્યો કે હું છેક કંટાળીને ઝુરી ન મુઓ એ મારા પરમ જ્ઞાનથી પેદા થયેલા વિશ્વાસ અને હીમતનું જ ફલ છે. આવા કષ્ટદાયક પ્રસંગે શરીર તો સારૂં થયું, પણ બોલવામાં ખામી રહી ને તેને પકડી પાડી મારા ઉપરી સાહેબે મને સતાવવા માંડ્યો. તેણે પ્રથમ મને રજા લેવા સલાહ આપી. પણ મારે તેની જરૂર ન હતી. એટલે મેં ના કહી અને જણાવ્યું કે મારા બોલવામાં સહજ ખામી છે ખરી, પણ તે મારા કામમાં અડચણરૂપ નથી. નાના નાના વર્ગને તો હું મોઢેથી જ વાત કરી શકીશ, પણ એક જે મોહોટો વર્ગ છે [95]તેને વંચાવીશ વગેરે તો હંમેશની પેઠે કરાવીશ, પણ મારો અભિપ્રાય માત્ર લખાવીશ અને છતાં કોઈને પુછવાનું રહેશે તો મુખથી સમજાવીશ. આ વાત તેણે કોણ જાણે શા રૂપે સમજી લીધી. તેથી તેણે તો મેનેજીંગ બોર્ડના પ્રમુખ મુખ્ય દીવાન વિઠ્ઠલભાઈ તરફ મારી વિરૂદ્ધ લખાણ કર્યું, તે જાણી મેં મારો બચાવ કર્યો, તેના જવાબમાં તેના ભાઈ લલ્લુભાઈએ લખ્યું કે તમારી વાત વાજબી છે ને મેં સાહેબને ફરી વિચાર કરવા લખ્યું છે. આ પરથી મેં તેને લખ્યું કે જો કે હું મારી દરખાસ્તમાં કશી નવાઈ જોતો નથી ને તેથી તે માટે રજા લેવા રાજી નથી પણ તમને રાજી રાખવા ખાતર રજા લેવી હોય તો લઉં. આથી તેણે જરા મિજાજ કરી જવાબ આપ્યો કે તમારે એકદમ તમારી એવી દરખાસ્ત બાબત બોર્ડની રજા લેવાનો રીપોર્ટ મારી મારફત મોકલવો; મેં પણ લાચારીથી આવા પત્રનું ઉત્તર એ જ આપ્યું કે જે વાત મારા હકની બહાર નથી તેવી વાત માટે હું રજા માગવા શી બાબત નીકળું? માટે હું રીપોર્ટ કરતો નથી. આનું પરિણામ જે આવનાર હોય તે આવો. પણ આવી ગરબડ થયેલી જોઈ મારા મનમાં બે વિચાર આવ્યાઃ દરબારી લોકો સાહેબને દેખીને ડરવાના ને આ વખતે ઈનસાફ આપતાં પાછા હઠવાના : મારી તરફેણમાં વાજબી ઈનસાફ આપવાની તે લોક હીમત કરે તો પણ જેને ને મારે અણબનત થઈ તેના હાથ નીચે રહેવામાં માલ નહિ. આ ઉપરથી મેં રા. મુ. મનઃસુખરામભાઈને જણાવ્યું કે કચ્છના એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટરની જગો જે

મારી માંદગી થતાં જ સમયસૂચકતા વાપરી આપે ખાલી રખાવી છે તે માટે મારો બંદોબસ્ત કરવા કૃપા કરવી. તેમણે આ વાત સ્વીકારી ત્યાંના મુખ્ય દીવાન તરફ લખેલું છે તેમાં પણ જે બને તે હરિ ઇચ્છા.

આ પ્રમાણે મેં મૂળ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પર્યંત આ હેવાલ આણ્યો છે ને આજે તા. ૧લી જુન ૧૮૮૭ને રોજ તે બંધ કરૂં છું; તે દિવસ સુધીની બીના ઉપરના હેવાલમાં આવી ગઈ છે. આજ પછી હંમેશાં એક નોંધની ચોપડી રાખી તેમાં મુખ્ય વાતો લખવામાં આવશે. ધર્મનાં નિત્યકર્મ, દેહકર્મ, તથા નોકરીચાકરીનાં ને ખાનગી અભ્યાસનાં નિત્યકર્મની વાત સર્વ કોઈ કલ્પી શકે તેવી છે ને તેમાં નોંધવા જેવું કાંઈ નથી તેથી તે નોંધવામાં આવશે નહિ, પણ જે તારીખે જે કાંઈ સાધારણ વાત કરતાં વિશેષ નવાઈવાળો કે જાણવા જેવો બનાવ બનશે તે નોંધી રાખવામાં આવશે. મારી રીતભાત, ચાલચલગત, વાતવિચાર, કે સ્વભાવ વિષે મારે લખવાનું કાંઈ નથી, જે જે વાતો છે તે અત્રે લખી છે, જેને જે ફાવે તે વિચાર બાંધો, પણ આ લખવાનો મુખ્ય હેતુ મારા મનમાં તો સ્વાત્મ-નિરીક્ષણ વિના બીજો નથી – એમ નિરીક્ષા કરતાં હું ઘણે દરજ્જે આગળ આવ્યો છું એમ મને જણાય છે; ને તેના પ્રથમ ફલ તરીકે થોડા વખતથી મનમાં ઠસેલો ઠરાવ આજે જ નક્કી કરી અને અત્રે લખી રાખું છું: મારે કોઈ પ્રેમાશ્રય નથી એ[96] હું એક કરતાં વધારે વાર કહી ગયો છું. તેવું શોધવાની પણ ઇચ્છા નકામી છે કેમકે મળવાનું નથી. વિષયવાસના માત્રની વાત ત્યારે રહી. તે તૃપ્ત કરવાને પણ મારી સ્ત્રી હું રાખી શકતો નથી. ઈતર સ્ત્રીઓ ખોળવાથી મળે તેમ નથી. આટલું છતાં, હજારો રીતે જ્ઞાનથી વિચાર્યા છતાં મારે હવે એક નાનો સરખો મનોનિગ્રહ, માત્ર એટલો જ કે સ્ત્રીનો **વિચાર** પણ ન આવવા દેવો એટલો કાં ન બનાવવો? નહિ કે અશક્તિમાન્ ભવેત્ સાધુ તેવી વાત છે. એ જ ...ની વહુ જેવી છે તેવી મને પસંદ હોય તો તે મારે માટે અદ્યાપિ રડ્યાં કરે છે, મુંબઈમાં એ વિના પૂર્વે સંબંધ થયેલો તે પારસણ હંમેશાં બોલાવે છે, અત્રે મારી માસીજી તૈયાર જ છે. બાળાશંકરની વહુ પણ મળે તેમ છે, તેમ પ્રયત્ન કરતાં બીજી કોઈ સ્ત્રી પણ અત્રે સહજ પ્રાપ્ત થાય તેવાં સાધન છે. પણ મુખ્ય વાતે પ્રેમ છે, વિષયવાસના ગૌણ છે. મુખ્ય વાત ન મળે તો ગૌણ વાત મળે. જખ મારવાનું બીલકુલ મન નથી. માટે આ નિશ્ચય ઠરાવ્યો છે. આવા નિશ્ચય આગળ ઘણી વાર કરેલા છે, પણ પળ્યા નથી છતાં આ વખતના નિશ્ચયનું શું થાય છે તે હવે જણાશે.

વિભાગ ૨
ડાયરી

૧. કૃત્રિમ તાલુની વ્યવસ્થા

નડીયાદ
તા. ૧૭–૭–૮૭

[96]તા. ૧ જુનથી તા. ૧૭ જુલાઈ સુધી

નોકરી સંબંધી ગરબડ સાહેબ સાથે ચાલતી હતી તેવામાં મુંબઈમાં કોઈ દંતવૈદ્ય મારા ગાળામાં કૃત્રિમ વ્યવસ્થાથી બોલવાની હરકત ટાળશે એમ ધારી હું મુંબઈ ગયો. ત્યાં એક તેવા વૈદ્યને મળ્યો ને તેણે ખુશીથી તેમ કરવા કબુલાત આપી તથા તેમ થશે એવું સર્ટિફીકેટ પણ લખી આપ્યું. મુંબઈમાં મારી કોલેજના પ્રોફેસર ફરદુનજી મને મળ્યા તેમણે મને તથા સાહેબ(તે વખતે મુંબઈમાં હતા)ને મેળવી સમાધાન કરવા કહ્યું. મેં મળવાની હા કહી, પણ તે પેહેલાં સાહેબ તરફથી મને દીવાનના હુકમની નકલ મળી તેની મતલબ એ હતી કે સાહેબે મણિલાલને બદલે માણસ રાખવો નહિ, કેમકે મણિલાલ આવ્યા વિના અમે કાંઈ કરી શકતા નથી. દરબારીઓએ સારી હીમત વાપરી એમ મને નિશ્ચય થયો ને મારે સાહેબને હવે મળવાની જરૂર ન હતી છતાં, તેઓ મળવા ઇચ્છે છે જાણી ગયો. મળ્યા. ત્યાં ઘણી સલાહશાંતિથી વાત થઈ ને મેં સાહેબને કહ્યું કે મારે અમુક દંતવૈદ્ય સાથે વાત થઈ તે પરથી મારે હવે રજા લેવાનું મન છે. તેણે કહ્યું ભલે ભાવનગર આવીને લેજો ને નવો માણસ આવે ત્યારે જજો. આ ઉપરાંત રા. મનઃસુખરામભાઈ સાથે પણ કચ્છ સંબંધી વાત થતાં વધારે વિશ્વાસ મળ્યો, તથા મારા મિત્ર નાનાસાહેબ વિલાયત જવા મુંબઈ ગયેલા તે ન જતાં ત્યાં જ રહેલા તેમને મળાયું. પછી નડીયાદ આવી ભાવનગર ગયો. ત્યાં રજા બાબત અરજી લખતી વેળે મેં મારૂં જે ખરૂં કારણ દંતવૈદ્યની વાતનું – જે હતું તે જણાવી રજા માગી. સાહેબ તો ભાવનગરમાં મને [97]વિલક્ષણ રૂપે જણાયા. દીવાન સાહેબનો જે હુકમ તેમની વિરૂદ્ધ ને મારી તરફેણમાં થયેલો તે તેમને આડો ને અવળો સાલતો

હતો, તેનું દુઃખ તેમણે મારા પર જેટલો ગુસ્સો કરાય તેટલો કરવામાં ને હેરાન કરવામાં કાઢ્યું. ભીખારી જેવી સ્થિતિમાંથી એકદમ હુકુમત પર આવી બેસનારા પોતાની સત્તા વિષે કેવા વિચારો ધરાવે છે, ને કેવી રીતે વાપરે છે તેનો મને આબેહુબ દાખલો જણાયો – બાકી હુકુમત તો મેં પણ ચાર વર્ષ લગી આશરે ૧૦૦-૨૦૦ માણસો પર સ્વતંત્ર રીતે ચલાવેલી હતી. સાહેબે મને ઘણા અપમાનભરેલા શબ્દોથી તથા મને ધમકી આપીને મારી અરજીનું રૂપ બદલવા કહ્યું, તથા દીવાન સાહેબને મેં શા માટે પત્ર લખ્યો તે વાત વારંવાર મારા તરફ સૂચવ્યાં કરી. તેની ઈચ્છા અરજીમાં એટલું જ લખવાની હતી કે "હું માંદો છું માટે રજા આપો." મારે તો એકબે માસનું જ કામ હતું છતાં, સાહેબે કહ્યું કે સારો માણસ એટલી મુદત માટે ન આવે ત્યારે મેં તેના કહ્યા પ્રમાણે પાંચ માસ સીકની રજા માગી. અરજીનું રૂપ બદલવા જેમ તેણે ઘણો આગ્રહ કરવા માંડ્યો ને બળાત્કાર તથા અપમાન વાપરવા માંડ્યું ને દીવાન સાહેબના હુકમને સંભારવા માંડ્યો તેમ મને નિશ્ચય થયો કે એની ઇચ્છા મારી અરજી પર એવો સેરો કરવાની છે કે "આ માણસ માંદો જ છે, એના લખવાથી તમે મને માણસ લાવવાની ના કહી પણ તે વાત ગેરવાજબી છે. એ જુઠો માણસ છે." ને તે સેરો મારી અરજીના હાલના રૂપને લીધે બની શકે તેમ નથી. આ બાબત બહુ જ તકરાર થઈ, મેં મારો મિજાજ જરા પણ ખોયો નહિ છતાં તેના કહેવા મુજબ કાંઈ કરી ન આપ્યું. પરિણામે બોર્ડ સમક્ષ મારે અરજી કરવી પડી – રજા માટે, અપમાન માટે, સર્વ માટે, કેમકે સાહેબે મારી રજાની અરજી મોકલી આપવા ના પાડી. બોર્ડના સેક્રેટરી મને મળ્યા, સાહેબને મળ્યા, તથા જેમ તેમ કરી સમાધાન આણ્યું. મેં અરજી એવી લખી કે સાથે રજુ કરેલા (દંતવૈદ્યવાળા) સર્ટિફિકેટને આધારે મારે પાંચ માસ રજા અર્ધે પગારે જોઈએ છીએ – પણ આવું લખતાં મારી શરત હતી કે સાહેબે નીચે કાંઈ ન લખવું. ફક્ત એટલું જ કે, 'forwarded for consideration' તે પ્રમાણે લખવું. મારા અપમાન બાબત મેં અરજી પાછી ખેંચવા ના પાડી ત્યારે સેક્રેટરીએ આગ્રહથી પાછી આપી અને મારી રૂબરૂ સાહેબને ઘણું કહ્યું. તેણે એવી મતલબનું કહ્યું "Mr. Gunion, you mut know Mr. Manilal was much insulted by you or he wd [=would] not have a word against you. He is an honest man, above all tricks. He is respected by all students, the whole town & he is a very good scholar in our Gujarat."

સાહેબે એવી મતલબનું કહ્યું કે "I know he is a great scholar & an honest man but he must know he has a superior" – જેના જવાબમાં સેક્રેટરીએ કહ્યું હતું કે he knows you are his superior, but you must regard your subordinates as your friends. આવી રીતે સમાધાન થયું. રજા મળી. સાહેબ અને હું બોલતા ચાલતા પણ મન કેવળ જુદાં થઈ ગયાં અને અન્યોન્યને માટે ઘણા હલકા વિચાર બંધાયા.[૧] માણસ આવતાં વાર થવાથી દિ. ૧૧ મારે કામ કરવું પડ્યું તે દરમીઆન છોકરાઓ મારી વાત બરોબર સમજતા. અને મારે જવાની વાતથી ઘણા દલગીર હતા. જે માણસ આવ્યો છે[૨] તે સારો હશે, પણ મારા છોકરાઓ એમ કહે છે કે મણિલાલ પાસે ભણેલાને બીજા કોઈથી સંતોષ થવાનો નથી એમ સાંભળું છું.[૩]

નડીયાદ આવી મેં મારાં નિત્ય-ધર્મકર્મમાં વૃદ્ધિ કરી. ગાયત્રી ૧૦૦૦ તથા ગીતા આખીનો પાઠ એવો નિયમ લીધો. બધો દિવસ વાંચવા અને લખવામાં જ ગાળવા માંડ્યો. મારા મંદવાડ પછી કાંઈક વખત થયાં મને વાંચવાકરવાની શક્તિ આવી હતી પણ હવે જે પૂર્વવત્ આનંદ પડવા લાગ્યો તેથી હું સંતુષ્ટ થયો. પ્રેમજીવન નામનું પુસ્તક મે મહીનામાં લખ્યું હતું તે છપાવવા માંડ્યું. વીએના oriental journal માટે અદ્વૈત સંબંધી એક આર્ટીકલ લખ્યો. કાવ્યપદ્ધતિ વિષે તથા બ્રહ્મસૂત્રની ટિપ્પણી રૂપે ગ્રંથો લખવાના વિચારો ચાલુ હતા. તબીઅત સારી ચાલ્યાં જતી હતી, સારી એટલે ખરાબ નહિ કેમકે મારા જેવા તદ્દન ભાગેલા માણસને સારી તબીઅત એ શબ્દ સાથે ઓળખાણ જ ભાગ્યે થાય! છતાં મારા મનનો ઉત્સાહ તથા નિશ્ચય અતુલ હતાં. મને દુઃખનો લેશ પણ મનમાં ન આવતો. સંસાર, શરીર સર્વે બગડ્યાં હતાં, સ્નેહીઓ પણ ઠીક ઠીક હતા છતાં જે પરમાનંદ મને છે તે કોઈને પણ આવી અવસ્થામાં નહિ મળ્યો હોય. મારી વાચનલેખનની મેહેનત અતુલ ચાલતી, એવી કે સારામાં સારી તંદુરસ્તીવાળા માણસોમાંના પણ કોઈક જ કરતા હોય. આ બધાનું કારણ મારી બ્રહ્મનિષ્ઠા હતી, તથા તે તરફનો [૯૯]મારો નિશ્ચય કેવળ વિરાગ રૂપે પરિણામ પામી, નિરપેક્ષ મન કરાવી વાચન–લેખન–મનન ને બને તો શુભ કર્મનો ઉદ્યોગ તેમાં જ મનને રોકી રાખતો. Smiles' Character વાંચતાં Prof. George Wilsonની શરીરસ્થિતિ તથા મનની અતુલ ચાલાકી ને ઉત્સાહપૂર્વક શ્રમ અને વિરાગ જોઈ મને મારી સ્થિતિનું ભાન થઈ આવ્યું, અને મારા જેવા પણ થઈ ગયા

છે, ને મારી પેઠે જ વર્ત્યા છે એમ જોઈ મને મારા આચારમાં દુઃખ છતાં – પણ ઘણો આગ્રહ વધ્યો.

મારા સ્નેહી નાનાસાહેબ મુંબઈમાં રહેવા ગયા હતા. તેમણે પત્ર લખ્યું કે દંતવૈદ્યની વ્યવસ્થા માટે હવે આવવું તેથી આજરોજ જાઉં છું.

૨. નડિયાદના મિત્રો

તા. ૨૬-૧-૮૮ ભાવનગર

હું મુંબઈ જઈ મારા મિત્ર નાનાસાહેબના ઘરમાં લગભગ ત્રણ માસ રહ્યો અને દાક્તરે રૂ. ૪૦૦ લઈ મને કૃત્રિમ તાલુ બનાવી આપ્યું જેથી મારા બોલવાના વ્યવહારની અડચણ દૂર થઈ. આ વ્યવસ્થા થયા પછી હું એક માસ નડીયાદ ગયો. અને યુનિવર્સિટીની પ્રીવીઅસ, ફર્સ્ટ બી.એ. અને બી. એ. માં સંસ્કૃત પરીક્ષક ઠરેલો હોવાથી પાછો મુંબઈ જઈ એક માસ એ જ મિત્રને ઘેર રહ્યો. આ કામથી ઘેર આવ્યા પછી મેં મારી નાણાં સંબંધી સ્થિતિ તપાસી. તેમ કરવામાં પ્રયોજન એ હતું કે મારે સ્વતંત્ર નામે કોઈ રકમ જમા થઈ ન હતી એ હું બધું મારા બાપને આપ્યાં જતો હતો તે કાંઈ તારણ બતાવતા નહિ. મને નોકરી કરતાં સાડા છ વર્ષ થયાં તે દરમીઆન મેં રૂ. ૫૦૦૦) રોકડા મારા પિતાને આપેલા હતા, તેમાંથી નવું ઘર બંધાયલું છે તથા જુનાને અગાશી વગેરે થયાં છે. તે સિવાય રૂ. ૬૦૦નો દસ્તાવેજ ડભાણના કણબીનો ગયે વર્ષે જ મેં મારા નામનો રૂપીઆ આપી લખાવ્યો છે. વળી રૂ. ૩૭૫)નાં [100]સોનાનાં સાંકળાં મારા છોકરા ઓછવને માટે મેં કરાવી આણ્યાં. આ બધા રૂપીઆ કંપની જાણવા. હાલ જે સીલક મારી પાસે આ સિવાય પરીક્ષા વગેરેથી ભેગી થયેલી તે મેળવી થોડા રૂપીઆ મારા મિત્ર સાંકળચંદ પાસેથી ઉછીના લઈ કેરીઆવીવાળા સાંકળાભાઈને મેં મારા નામનો દસ્તાવેજ કરી રૂ. ૪૦૦૦) બાબાશાહી સાડા સાત આનાને વ્યાજે જમીન લખાવી લઈ ધીર્યા. આમ વિચાર કરતાં મેં લગભગ રૂ. ૯૦૦૦) આજ સુધીમાં બચાવ્યા એ જોઈ મને સંતોષ થયો.

મારી પ્રકૃતિ સામાન્ય રહેતી. મોં અણાવવાનો વિચાર હતો, પણ અનુકૂળતા આવી નહિ. તે વિચારથી માસ ૧ રજા વધારાવી હતી તે પણ નડીયાદમાં ગાળી. મારા કુટુંબવ્યવહારમાં મારી સ્ત્રી નાસી ગઈ હતી એ મેં

આગળ કહેલું છે. તેને બીજો પુત્ર થયો હતો તે હાલ વર્ષ ૧નો થયો. તેનાં માબાપ મૂલ તો તેને રાખવા બહુ રાજી હતાં, પણ હાલ હવે અમારે ઘેર મોકલવા તૈયાર થયાં. મને એ સ્ત્રી વિષે મૂલથી અનાદર થયા જેવી તેની ચાલ વારંવાર મેં જણાવેલી છે. પણ હાલ મારા સમજવામાં તેના વ્યભિચારની વાતો આવી હતી તેથી મારૂં મન તેના ઉપરથી તદ્દન પાછું હઠી ગયેલું હતું. તેનાં માબાપ તેને મુકવા આવતાં પણ તેને પોતાને ઉંડી મરજી હોય એમ લાગતું નહિ તેમ તેનામાં જરા પણ સુધારો જણાયો નહિ તેથી મને એના પર એવો અવિશ્વાસ થયો હતો કે રખેને ઘરમાં દાખલ થઈ કોઈ યુક્તિપ્રયુક્તિથી જીવ લે કે કાંઈ સંકટ ઉભું કરે. તેનાં અપલક્ષણ લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં હતાં એટલે મારી માને માથે જે વાંક લાવવા તે પ્રયત્ન કરતી તે જેને ઘટે તેને માથે જ વાજબી રીતે સ્થિર થયો હતો. તાત્પર્ય કે મારી સ્ત્રીને મારે ઘેર મુકવા આવ્યાં પણ મેં ન રાખી તેનાં કારણ આ કહ્યાં તે જ, પણ મારાં સાસુ, સસરો, સાળો વગેરેનો ગ્રામ્ય વ્યવહાર તે પણ એક કારણ જેવો ગણાય.

[101]મારા મિત્રમંડલમાં નાનાસાહેબની મારા ઉપર પુરી ભક્તિ મેં કહી છે જ. તેણે મારા ઉપર બહુ સારો સ્નેહ રાખ્યો છે. સર્વદા તે મારી તરફ દૃષ્ટિ રાખે જ છે. મારી નિંદા થાય છે, મને કોઈ લોક કાંઈ કાંઈ કારણથી નિંદે છે, પણ તે મારા સંબંધમાં દૃઢ છે. ચતુરભાઈ સાહેબને માટે તો મેં આગળ જે અંકુર વર્ણવ્યા છે તે હાલ વૃક્ષરૂપ થયા જણાય છે. તેઓ એક સ્વાર્થનું પુતળું જ છે. દુનીયાંમાં સ્વાર્થ સર્વને છે, પણ આ માણસની સ્વાર્થવૃત્તિ કેવલ અધમ છે. તેનો બાપ તેના મોંમાં થુંકે તેવો છે. એ બાપદીકરો જ્યાં સુધી ચતુર મારી પાસે નોકર હતો ત્યાં સુધી દિવસમાં દશ દશ ધક્કા મારે ઘેર ખાતા. તે સંબંધ મટ્યા પછી દશને બદલે બેત્રણ થયા હતા, પણ તેનો બાપ સ્પષ્ટ કહેતો કે શા માટે મણિલાલને ઘેર જઈ જઈને બેશી રહે છે, એમાં શું મળવાનું છે. આમાં પણ હું કહીંક નોકરી અપાવું એ આકાંક્ષા હતી, પણ તે સફળ થવાનો સંભવ જ્યારે આ સ્વાર્થી જોડાને ન લાગ્યો ત્યારે તેમણે મને હાલ તદ્દન મુકી દીધો. નોકરી અપાવી શકાય કે રૂપીઆ આપીઅપાવી શકાય તો જ અમુક માણસ મિત્ર થાય એ કરતાં મિત્ર ન હોય એ લાખ દરજ્જે સારૂં છે. ચતુરભાઈએ હવે સાંકળચંદને ઘેર તેવા જ ધક્કા દેવા માંડ્યા કેમકે તેમના બાપે તેમ ફરજ પાડી હશે. સાંકળચંદે તેના બાપને રૂ. ૮૦૦૦) આઠ આને ધીરી દશ આનામાં નંખાવી આપ્યા હતા એ તેનું મુખ્ય કારણ

હતું, બાકી બાપદીકરાની નિંદાનો વિષય બીચારો સાંકળચંદ એકદમ તેમની ગુલામગીરીને લાયક ક્યાંથી થઈ જાય? [102]નાનાસાહેબની સાથે પણ ચતુરભાઈને મૂલથી મારે લીધે સંબંધ હતો જ. તે પણ હાલમાં ઠીક કેળવવા માંડ્યો છે. કેમકે તેમાંથી છાપખાનાને માટે કામ મળે છે, ગામમાં આબરૂ મળે છે અને વખતે નોકરી-ચાકરીનો પ્રસંગ સંભવિત છે. તેમના પિતા આમાં પણ રાજી છે. અરે ઈશ્વર! મારે ઘેર જ એવું દ્રવ્ય નથી આપ્યું કે બધા ચતુરભાઈ ભેગા થાય!! ભલે કદાપિ એવું દ્રવ્ય પણ ન આપીશ ને તેવા ચતુરભાઈ પણ ન આપીશ. મને છે તેથી જ સંતોષ છે. સાંકળચંદ શેઠ અલબત્ત સ્વભાવે વિલક્ષણ, તથા તેનો કલ્પિત સ્વાર્થ જે જુઠી મોહોટાઈને મેં બગાડવામાં કાંઈ મદદ કરી નહિ હોય તો તે સાધવામાં તો મદદ નથી જ કરી એમ માની મારા પર જરા ગુસ્સે હતો, તે તેમ જ ચાલતો, પણ તેનું હૃદય એકંદર સારૂં છે એમ જે મારો નિશ્ચય છે તે કાયમ છે. છોટુએ આ પ્રસંગમાં નાંદોદ તરફ નોકરી લઈ લીધી. ત્રીભુવનદાસ ગજ્જર જોડે ગરબડ થયાનું મેં કહેલું છે. તે મને મુંબઈમાં મળ્યો ને તેણે માફી માગી તથા બીજી રીતે વાતચીત કરી. એમ સમાધાન થયું, પણ મને તરત જ નડીયાદથી જણાયું કે એણે મારી પાછળ નીંદા કરવામાં ને તે જ્યાં ફાવે તે સ્થળે અને જુઠી બાકી મુકી નથી. આ ઉપરથી મેં તેને લખી વાળ્યું કે આવો ખરાબ રીતિનો સંબંધ આપણે ચાલશે નહિ. તે પરથી વળી તેણે સમાધાન કરવા તેના મિત્રને મોકલ્યો પણ તેને અમે કહ્યું કે એ માણસની નીચતા ઘણી છે તે તેણે બંધ પાડવી જોઈએ ને તેમ નહિ થાય ત્યાં સુધી અમારે ને તેને સંબંધ નહિ બને. [103]રજા પુરી થઈ. એટલે તા. ૩જી જાનેવારી ૧૮૮૮ ને રોજ ભાવનગર આવી મેં મારા કામનો ચાર્જ લીધો. હાલ ત્યાં રહીને જ આ લખું છું.

૩. માંદગીને કારણે નોકરીમાં મુશ્કેલી

તા. ૧૯–૫–૮૮ મુંબઈ

[103]ભાવનગરમાં સારી રીતે ચાલતું હતું. વડોદરાના ડાયરેક્ટર હરગોવનદાસે પુછાવ્યું કે ગોરક્ષશતક વગેરે કેટલાંક સંસ્કૃત પુસ્તક ગાયકવાડ સ્ટેટ માટે તરજુમો કરી આપશો, ને તે બદલ શું લેશો ? લેવાની વાતનું ઠીક હતું પણ તેની બીજી કેટલીક શરતો ન બનતી આવવાથી મેં ના પાડી. એમ જ હું આગળ મુંબંઈ નોકર હતો ત્યારે રા. મનઃસુખરામભાઈએ ઈડર તરફથી સર્વ ધર્મને સરખાવી વેદાંત શ્રેષ્ઠ બતાવવાનો નિબંધ લખવા બહુ આગ્રહ કરેલો પણ આપવાના ફક્ત રૂ. ૨૦૦) તથા એવો મહાવિષય ગુજરાતીમાં લખવાથી ગુણગ્રાહકને અભાવે પ્રતિષ્ઠા કાંઈ નહિ એમ સમજી ના કહેલી. ગ્રંથોમાં બે નવિન ગ્રંથ લખવા વિચાર કર્યો. એક સાહિત્યનો લક્ષણ ગ્રંથ– કાવ્યમયૂખ– એ નામથી; ને બીજો 'સુધારા'ના કરતાં આર્યધર્મની મહત્તા સમજાવવાનો જેનું નામ નિયત કર્યું ન હતું. પ્રથમનો આરંભ કર્યો ને બે પ્રભા, કાવ્યના લક્ષણ વિષે ને શબ્દશક્તિ વિષે લખી. બીજો આરંભ્યો નથી. બને તો ગીતાનું ભાષ્ય જે હું કરતો હતો તે પણ સંપૂર્ણ કરી છપાવી દેવું, તથા સ્માઈલ્સ કેરેક્ટર પરથી જે 'સદ્વૃત્તિ' લખાતી હતી તે પણ પુરી છપાવી દેવી એવો સંકલ્પ થયો હતો.

પણ મારા નિત્યના શત્રુએ મને આ નીરાંત એક માસ પણ પુરી ભોગવવા દીધી નહિ. મારા નાકમાં જરા વ્રણ રહેલું હતું તે માટે મેં મુંબઈમાંથી શુક્લ જેશંકરની ગોળીઓ ખાવા માંડી હતી એ કહેલું છે. [104]હાલ તે ગોળી ખાવા માંડતાં મોં આવી ગયું તે તો ૧૦–૧૨ દિવસે વળ્યું પણ કાંઈ મટ્યું નહિ ને ઉલટો કંઠ બેસી ગયો તથા ગળામાં ઉંડાં વ્રણ પડ્યાં તે પીડા કરવા લાગ્યાં. હવે બધી તરફથી વિષમતા શુરૂ થઈ. કોલેજમાં કામ કરતાં મહાશ્રમ પડવા લાગ્યો, બોલવામાં બહુ દુઃખ થવા માંડ્યું ને શ્રોતાને સમજતાં પણ

કાંઈક મુસીબત થવા માંડી. અન્નપાન પણ ગળાની અડચણને લીધે પુરૂં લેવાય નહિ તેથી નબળાઈ વધતી ચાલી. આજ મટે કાલ મટે, આ ઉપાય પેલો ઉપાય, શુક્લને પુછીને ઉપાય, એમ કરતાં એપ્રિલની પંદરમી આવી. ટર્મ પુરૂં થયું. કાંઈ મટ્યું નહિ. દરમીઆન પ્રિન્સીપાલ સાહેબ તો મારા ઉપર કૃપાવંત જ હતા એટલે ગાજી ઉઠ્યા કે એકદમ નોકરીનું રાજીનામું આપવું. મેં મને મંદવાડ ઉપડતાં જ કહ્યું હતું કે સીકલીવ આપો. પણ તે નહિ, રાજીનામું જોઈએ. એ તે કેમ બને? સાત વર્ષ નોકરી થએલી, બીજાં ત્રણ થાય તો નિર્વાહ જોગ પેન્શન મળે ત્યારે વચમાં રાજીનામું આપી તુટ કેમ પડાય? પણ તે મૂર્ખ શીદ સમજે? દરબારીઓની મારા પર ઠીક પ્રીતિ હતી ને તેમાં રા. લલુભાઈએ સારી ધીરજ આપી કે ચિંતા ન કરવી. વખત છે ગોરી ચામડી આગળ કોઈનું ન ફાવે એમ ધારી મેં મારા મિત્ર ગોપાળદાસને તથા પરમહિતૈષી રા. મનઃસુખરામજીને લખી દીધું કે મને બીજે કહીં ગોઠવો. – [105]ભાવનગરમાં આ પ્રમાણે મનની ને તનની પીડા લગભગ બે માસ ભોગવી તેમાં બધો વખત કેશવરામ સારી રીતે સારવાર પાસે રહી કરતા હતા.

ટર્મ પુરૂં થયું કે બધી આધિ વ્યાધિ ઉચકીને નડીયાદ આવ્યા. નડીયાદમાં મહાદુર્દશા થઈ. આવ્યા પછી બેએક દિવસે ગળામાં એવી પીડા થઈ ગઈ કે પાણી પણ ન ઉતરવા લાગ્યું, તો અન્નની કે દુધની વાત ક્યાં? એમ અન્નપાણી વિના પુરા દસ દિવસ પડી રહ્યો તે પછી દુધમાં બરફ નાખીને દુધ જરા જરા જવા લાગ્યું. જે નવટાંક પાશેર જાય તે ઉપર રહેવાનું. ઘણાં દવાદારૂ ચાલ્યાં પણ આરામ ન થયો. મુંબઈ જવું જોઈએ; પણ સાથે આવનાર કોઈ સ્નેહી નહિ. માતુશ્રીને લેવાનાં નહિ, કેમકે છોકરાંને બહુ દુઃખ પડે. મેં મારા મિત્ર ચતુરભાઈને મોઢે ચઢી કહ્યું કે મને મુંબઈ પોહોચાડી જાઓ પણ તેમણે સાફ ના કહી કે મારો બાપ રજા ન આપે. મોહનલાલ મુંબઈ હતો તેને લખ્યું કે રહેજે ને હું આવીશ. તો તેણે લખ્યું કે મારા ભાઈની વહુને ઘરેણાં કરાવવાં છે માટે નહિ રહેવાય, અરે ઈશ્વર! મારૂં કોઈ નહિ, ખેર મારો હરિ ને મારી હીમત એ નિરંતર મારાં જ છે. આવા સંકટમાં વળી બીજું ઉભું થયું. મારો બાપ તો મારી પાસે પણ આવતો નહિ ને કોણ જાણે ક્યાં રખડ્યાં કરતો તથા રૂપીઆની માગણી કર્યાં કરતો કે લાવો. એ દુષ્ટ વિષે શું કહું? કેવલ પૈસાનો જ સગો!! મારી મા મારી સેવા એક [106]નિષ્ઠાથી ને બહુ દુઃખ વેઠી કરતી. આ પ્રસંગે મારા સસરા વગેરેએ બહુ કાલાવાલા કરી મારી સ્ત્રીને મારી પાસે મારે ઘેર રખાવી. તેનાથી મારી માને કાંઈ મદદ

થતી નહિ કેમકે તેનો કોઈને વિશ્વાસ નહિ. મેં પણ એમ છતાં એ બાઈને રાખી તે એમ જાણીને કે બે છોકરાં છે તે એની માને આખરે પણ વળગવા જાય, ને હું ન હોઉં તે દિવસ મારા ભાઈ વગેરેના બુરા હાલ થાય માટે બધું જંપી જાય તો ઠીક જ છે. ભાઈ એક આંકડો ભણતો નહિ, ને મેહેનત કરવાના સોગન. પૈસા ખરચેલા તે નકામા જાય. તે પણ મારી સેવા કર્યાં કરતો. મારી માનો સ્વભાવ ચઢાઉં તથા ખુશામત વહાલી એવો છે તે મેં કહેલું છે, તેથી વારે વારે કહ્યાં કરે કે અમે મેહેનત કરીએ તેનો તને હીસાબ નથી ને મનમાં અકળાયાં કરે. આ બોલ મને બાણ જેવા લાગતાં. ને હું બહુ દુઃખ પામતો. હીસાબ તે શો થાય? કાંઈ શાલ પામરી આપવાની છે? માબાપ પાળે તેના આપણે દાસના દાસ થઈ ગયેલા છીએ જ એ હીસાબ. એવામાં મારા ભાઈને મેં સહજ કાંઈ કહેતાં તેનું નિમિત્ત લઈ મારી સાથે ખુબ કંકાસ કર્યો. હું મરવા જેવો પડી રહેલો, બોલાય નહિ, તેના ઉપર કુટ્યું, ગમે તેવા ખોટા આરોપ કહ્યા, ને સાંગો[૪] મરે તો ઠીક એમ હું ચાહું છું એ પાછું આગળ આણ્યું. એ કકળાટ બેત્રણ દિવસ ચાલ્યો. મારૂં હૈયું ફાટી જવા લાગ્યું. ને એકલો હોઉં ત્યારે પોકે પોક રોવા લાગ્યો. મને મુંબઈ પણ ન જવા દેવો કેમકે રૂપૈયા બગડે એવી મારી માની પણ દાનત [107]થઈ. મારી કમાણી હું વાપરૂં તે મને ન વાપરવા દેવી ને હું ગમે તો મરી જાઉં પણ તે મારાં માબાપને જ સ્વાધીન કરવી – આ તે કેવી દુષ્ટ ઇચ્છા! હું ક્યાં જાઉં? ઉભા પણ ન થવાય ત્યાં ક્યાં જાઉં? એવામાં મુંબઈથી દલાભાઈ આવ્યા તેણે મુંબઈ પાછા ફરવા હા કહી એટલે તેને તથા મારા મિત્ર સાંકળચંદને લઈ મુંબઈ આવ્યો. દવાદારૂ ચાલે છે, પણ હજુ આરામ નથી. અન્ન લેવાતું નથી તેથી જીંદગી અલબત ભયમાં છે. દુધ પણ પેટ ભરી લેવાતું નથી. શરીર હઠતું જાય છે. મુંબઈ આવ્યા પછી છએક દિવસે સાંકળચંદ તો જનાર હતા તે ગયા. પણ તેના જવાને જ દિવસે દલાભાઈ પણ કાંઈ ગરબડ સરબડ સમજાવી જતા રહ્યા. અહો વિશ્વાસઘાત! વળી અમે તો પરમેશ્વરને આધીન થઈ પડ્યા! પણ મોતીરામ વગેરેએ કામ માથે લીધું.

આ મંદવાડના ખરા અરસામાં Viena Oriental Journalમાં મોકલેલા વેદાન્તના આર્ટિકલનાં પ્રુફ આવ્યાં તે સુધારી મોકલ્યાં. બાકી લખવા વાંચવાનું બંધ કરવું પડ્યું હતું. વખત ગાળવા માટે વાંચી શકાય તેટલી વખત 'નોવેલ્સ' વાંચતો.

મારી માની વર્તણુંક ઉપર મને બહુ વિચાર થયાં કરતો. વધારે નવાઈ

એ લાગતી કે મારા ભાઈ ઉપર મારો પ્રત્યક્ષ ને સ્વાભાવિક પ્રેમ છતાં, ઘણાએકે મારો પ્રેમ હદપાર છે એવો ઠપકો દીધેલો તેવો પ્રેમ છતાં 'હું તેને મુવો ઇચ્છું છું' આ વજ્રપાત જેવું વચન પાંચસાત વર્ષના અરસામાં ચોથીપાંચમી વાર કેમ નીકળ્યું? અનુસંધાન મેળવીએ ત્યારે જણાય છે કે જ્યારે જ્યારે આ વિચાર મારી માના મનમાં ઉઠેલો ત્યારે ત્યારે મારી વહુ મારે ઘેર રહેતી. જ્યારે તેને કાઢી મુકેલી હોય તેવા પ્રસંગમાં કદી આવો અંશ પ્રકટતો નહિ. મારી માએ મારે મોઢે બેચાર વાર કહેલું કે હું ને તારો બાપ ન હોઈએ તો આ છોકરાની શી વલે? મેં જાતે તથા બીજી રીતે પણ ખાતરી કરેલી કરાવેલી કે મારા દીકરાથી વિશેષ એને જીવતા સુધી પાળીશ, ને હું હોઉં ત્યારે પણ દુ:ખી ન થાય એવો બંદોબસ્ત કરીશ. આ હાલનો મંદવાડ વધ્યો તેવામાં પણ એ જ વાત થઈ હતી. છતાં એ જ વિચાર! હાલમાં પાંચછ દિવસથી મારી વહુને રાખી હતી એટલે વળી વિચાર તાજો થયો કે પોતાના બે છોકરા મુકીને મારા છોકરા પર ધ્યાન નહિ આપે. કેવળ મારે તાબે જ રહે તો ઠીક, એ વખતે હવે નહિ બને. આ વિચાર થયા હોવા જ જોઈએ ને જે કહી ગયો તે લડાઈ રૂપે જણાઈ આવ્યા!

મારી સ્ત્રીને ને મારે કદાપિ બન્યું નથી ને બનવાનો સંભવ નથી કેમકે તે જાતે જ ખરાબ છે. પણ મારી મા શું આ પ્રકારની બાજી રમે છે? મારા મનને બહુ ખેદ થયો. ને હવેથી બહુ સંભાળી ચાલવાનો મેં નિર્ણય કર્યો.

૪. મુંબઈમાં સારવાર

[109]૧૪-૬-૮૮

પેલા વિશ્વાસઘાતી[૫] દલાભાઈના મુંબઈમાં મને મુકી જતા રહ્યાથી હું છેક નિરાધાર થઈ પડ્યો. પણ મોતીરામ તથા હરકીસને મને જરા પણ અડચણ પડવા દીધી નહિ. પાંચછએક દિવસમાં ભાવનગરથી જેશંકર આવ્યો તેણે મને મારાં સર્વ સગાંની ગરજ લગભગ એક માસ લગી સારી. પછી હું સારી હવા માટે વાલકેશ્વર રહેવા ગયો, ત્યાં વિચાર કરતાં મારી માને મારે માઠું ન લગાડવું એમ લાગવાથી તેમને બોલાવી લીધાં. જેશંકરને આજે જરૂરસર જવું પડ્યું તેને બદલે દેશમાંથી જગન્નાથ મુંબઈ આવ્યો હતો તે આવી મારી પાસે રહ્યો. આજે મને જરા ઠીક છે. સહજ ગળે ઉતરવા લાગ્યું છે.

૫. મુદ્રાલેખ

૭–૭–૮૮

જગન્નાથ જુન મહિનાની આખરે પાછા ગયા. તે પછી આજ સુધી પરચુરણ માણસોથી કામ ચાલ્યાં કરતું હતું. "વીએના જર્નલ"માં આવનાર આર્ટીકલ આવી ગયો. તે ઉપરથી નિશ્ચય એવો થયો કે અદ્વૈત બાબત હજી થોડું લખી તેને પુરી કરવી ને પાશ્ચાત્ય રીતિએ લખાયેલી હોવાથી મારા હાલના કેળવાયેલા બંધુઓ જે નાસ્તિકવત્ છ તમને ઝટ ગળે ઉતરે તેવી થવાની, તેથી જલદી તેમ કરી એક નાનો ગ્રંથ છપાવવો. દેશના ઐક્યમાં ધર્મનું ઐક્ય અને ધર્માધીનતા એ પણ મુખ્ય સાધન છે, ને તે માટે જરૂર મથવું. ટાડ રાજસ્થાન તથા વેદાન્તના એકબે સંસ્કૃત ગ્રંથ વગેરે વાંચીને વખત ગાળ્યો.

ભાવનગર કોલેજમાંથી છ માસ અર્ધપગારે રજા લેવા અરજી કરેલી, તેમાં સાહેબની પ્રતિકૂલતા તો મૂલથી હતી જ એટલે જવાબ એવો મળ્યો કે નોકરી મુકી દો તો છ માસનો પગાર તરત આપીએ, ને રજા લો તો વરસ દિવસ વગર પગારે લો. આ બાબત વળી મેં બોર્ડને ફરીથી લખતાં છ માસની અર્ધપગારે રજા મંજુર થઈ. શરીરસ્થિતિ જોતાં, તેમ ત્યાં એટલે ભાવનગર કોલેજના અધિકારીઓ મને જાઓ એમ વિના કારણ કહે, તેથી હવે ભાવનગર ન જવું એવો નિર્ણય કર્યો. હવાપાણી પણ ત્યાં અતિશય પ્રતિકૂલ જ. રા. મુ. મનઃસુખરામભાઈને એ નિર્ણય જણાવેલો જ હતો. પણ હાલ ફરીથી કહેતાં તેમણે ભરોસો આપ્યો અને [110]કચ્છમાં મારી વ્યવસ્થા કરવા સબળ પ્રયત્ન આરંભ્યો.

શરીરથી, સંબંધીઓથી, પૈસેથી, જીવિકાનાં સાધનથી જે વેળે હું છેક બેજાર થઈ કેવલ પરમાત્મા પર શ્રદ્ધા કરી નિભાવ કરતો હતો તે વેળે મેં એક "રબર સ્ટામ્પ" કરાવ્યો, તે મારી માનસિક સ્થિતિ જણાવવા પુરો છે માટે તેનું અત્રે વિવેચન કરૂં. કુંડાળું છે તે સૂર્ય છે. મતલબે સૂર્યોપાસક બ્રાહ્મણ

છું. તે પછી નામ ને અટક. પછી મધ્યે પુસ્તક છે એ મારો નિરંતરનો અભ્યાસ અને સરસ્વતીસેવા એ જ કર્મ એમ સૂચવે છે, પુસ્તકમાં કલમ છે તે લખવાનો ધંધો કથે છે. ઑં એ શબ્દ સર્વ વેદના સારરૂપ પરમાત્માના પ્રતીકરૂપ પ્રણવ છે. પુસ્તકો વાંચી, કલમથી લખી, અને તત્ત્વ એ જ કલ્પ્યું છે કે ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या માટે એ મારા અદ્વૈતમાર્ગનું સૂચક છે. તે માર્ગે ચાલતાં ચાર સિદ્ધાન્ત ઠરાવ્યા છે. પ્રથમ પ્રેમ જે મેં મારાં લખાણોમાં બહુ રૂપે વારે વારે વર્ણવ્યો છે અર્થાત્ બ્રહ્મભાવ–સમાનતા-અભેદ. એમ કશામાં દુઃખ ન માનતાં પ્રેમ–અભેદ–રૂપ આનંદમાં રહી, સર્વદા ગમે તે દુઃખમાં નિરાશ ન થતાં સારાની આશા ગ્રહણ કરી પ્રયત્નપરાયણ રહેવું અને જે પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ માની ધૈર્ય તજવું નહિ, અને આ બધું થવા માટે સર્વદા શાસ્ત્ર, સુવિચાર અને તજ્જન્ય પરમ જ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધા રાખ્યાં જવી. આ સર્વ કહ્યા પછી સર્વદા હારી ન જતાં આનંદથી જ રહેવાનું મારા અનુભવે જે સબલ કારણ બતાવ્યું છે તે કહ્યું છે કે પુરૂષને હાથ કાંઈ નથી, હરિ, પ્રારબ્ધ (કરે) છે તે જ થાય છે માટે શોકનો સર્વથા અવકાશ નથી માટે જ સદા બ્રહ્માનંદ–આનંદ! અહો એ, જો મને ન મળ્યો હોત તો આજ આ લખનાર કોઈ ન હોત!!

શરીરસ્થિતિ કાંઈક સુધરી છે. એમ લાગે છે કે મોતના પંજામાં સખત ઝલાયો હતો તેમાંથી ધીમે ધીમે છૂટું છું. પછી તો પ્રારબ્ધની વાત કોણ જાણે છે! અહીં હવા ઠંડી પડી જવાથી તબીઅતમાં જરા ગરબડ થાય છે, તેમ દવાનો ક્રમ પણ હવે નિશ્ચિત થયો છે એટલે આજરોજ નડીયાદ જઈએ છીએ.

૬. ગૃહકલેશ : ચાર હજારનો દસ્તાવેજ

૨-૮-૮૮

મુંબઈથી આવ્યાને એક માસ તો થયો નથી તેટલામાં બે તકરારો તો ઘરમાં થઈ ચુકી. અરે ચાર હજારના દસ્તાવેજ! તું શું કરશે! મારો પ્રાણ માત્ર લેવો જ તારે હાથ નથી, બાકી [111]ત્યાં સુધી લાવી તો મુક્યું છે. મુંબઈથી આવ્યા પછી આશરે ૧૦-૧૫ દિવસ થયા હતા. મને ત્રીજે ત્રીજે દિવસ તાવ આવતો હતો. એક વાર તે તાવ આવ્યો હતો ને હું સાંજે પડી રહ્યો હતો. અમારાં માતુશ્રીએ[૬] ખાવાનું કર્યું ને તેમને નાતમાં જમવા જવું હતું એટલે ચાકરને કહેવા મોકલ્યો કે જમવા ચાલો. મેં કહ્યું કે તાવ આવ્યો છે તેથી વાર છે. ચાકરે કહ્યું કે ન કહ્યું તે રામ જાણે. પણ મા તો,રાતાંપીળાં થતાં આવ્યાં ને બોલ્યાં કેટલીક વાર છે, અમારાથી આવા. દાદર ચડઉતર થતા નથી, પહેલેથી કહ્યું હોત તો નાતમાં જમી આવત ને પછી રસોઈ બનાવત. મેં કહ્યું કે મારી પાસે કોઈ આવ્યું નહિ એટલે હું કોની સાથે તાવની ખબર કહેવરાવું ? હાલ ચાકર આવ્યો ત્યારે કહી. આટલા પરથી ખુબ બબડતાં ને મીજાજ કરતાં ચાલી ગયાં. મને બહુ જ માઠું લાગ્યું ને મનમાં એમ ઓછું આવ્યું કે અરે દૈવ, મારે આવો ઓશીઆળો રોટલો ખાવો રહ્યો! ને તે પણ મારા આપતાં મુકતાં છતાં! વળી મારા બાપે પણ હું મુંબઈથી આવ્યો કે તરત સતામણી આરંભી હતી. દૂધ લાવવા ના પાડી હતી તેથી દરરોજ બધાં ઘરનાંને તથા મારે જોઈતું દૂધ લગભગ ૨-૨॥ આનાનું હું મારી પાસેથી મગાવતો. આ બધી વાત મનમાં આવી. હૈયું ભરાઈ ગયું. એટલામાં તો મા જમીને આવ્યાં, ને કહે ખાવા ચાલ. મેં ખાવાની ના પાડી, તે પરથી તેણે જેટલા બોલવાના હતા તેટલા બોલ કહ્યા; છેવટમાં કહે કે 'હજુ પણ ક્યાં સુધી દુઃખ દઈશ, આજે બબે વર્ષથી હેરાન કરે છે, હવે તો નીકાલ કર'. મેં કહ્યું કે 'એ વાત ઈશ્વરને હાથ છે, પણ મારાથી જે થશે તે કરીશ.' તો

કહે કે, 'તારે ફાવે તે કર, એમાં શું ખાસડું ફાટી જવાનું છે' કહી ચાલતાં થયાં. સાંકળચંદ શેઠ આ બધી વખત હાજર હતા. મારાથી તો હવે રહેવાયું નહિ. શેઠના આગળ વધારે ઓછું જે આવડ્યું તે બોલ્યો, [112]અને તેને મેં કહ્યું કે 'જે માણસ મને મુંવો ચહાય છે, તેના ભેગો હું કાલથી જમીશ નહિ, માટે તમે તમારો એક માણસ મોકલજો કે મને જોયતો સામાન લાવી આપી રસોઈની ગોઠવણ આ જુદા ઘરમાં કરી આપી જાય! શેઠે તો ઉલટો મારો વાંક કાઢવા માંડ્યો અને મારી સાથે કાંઈ લડ્યા જેવું કરી ઘેર ગયા. જતે જતે મારા બીજા ઘરમાં માતુશ્રીને મળી તેમના કાન પણ ફૂંકતા ગયા. અમે તો બારીબારણાં બંધ કરી, રાતની રાત ભુખ્યા ને તરસ્યા, પડી રહ્યા. આખી રાત ઊંઘ આવી નહિ, રોયાં કર્યું, અને કેમ કરવું તેના વિવિધ તર્કવિતર્ક કરતાં મારા મિત્ર ગોપાળદાસ પાસે જુનાગઢ જવું એવો છેવટ નિર્ણય કર્યો. રાતે આપણને ખાવાપીવાને પણ કોઈ બોલાવવા ફરી જણાયું નહિ. હરિ! હરિ!

સવાર થઈ. ખાવા જોઈશું [?શે] પણ ઘર માત્ર કબજામાં છે. વાસણ, કુસણ કશી સામગ્રિ નથી. ચાકર દુધના પૈસા લેવા આવ્યો, તેની પાસે દુધ મગાવીને તેટલું કબજે રાખ્યું કે તે પીને જ દિવસ કાઢીશું. ચહા પણ ક્યાંથી મળે? શેઠનું માણસ આવે તો બે વાસણ વેચાતાં મગાવી એકાદ રસોઈઆને બોલાવી ખીચડી ઓરાવી ખાઉં. આ વિચારમાં ૭–૭ાા વાગ્યા, પણ કોણ આવે? એવામાં અકસ્માત્ ચતુરભાઈ આવ્યા, તેને બધી વાત મેં જણાવી, તેણે બહુ શોક કર્યો અને પોતાનાં ઘણાં અગત્યનાં કામ હતાં તે માંડી વાળી તરત જ બંદોબસ્ત કરવા ગયા. આઠ વાગ્યા, નવ વાગ્યા, માતુશ્રી આવ્યાં, ખાવા શું કરું એમ પુછ્યું. મેં ખાવાની ના પાડી. ત્યારે જરાતરા આગ્રહ કરી ચાલી ગયાં. હવે અમારી નિરાશા પાકી થઈ. નવ વાગે પેટમાં તડામાર થવા લાગી, એક શેર દુધ ઉનું કર્યા વિનાનું જેમનું તેમ પી લીધું. ચતુરભાઈ ફરી આવ્યા ને કહે રસોઈ કરનારનો બંદોબસ્ત કર્યો છે, તે આવ્યો કે કેમ? પણ કોઈ મળે નહિ. ચતુરભાઈની મરજી એમ હતી કે હાલ તુરત તો સમાધાન કરવું ઠીક પડશે કેમકે તબીઅત સારી નથી, તેથી હું પણ તેમના વિચારને મળતો થયો. તેઓ મારી મા પાસે ગયા અને તેમને સારી પેઠે ઠપકો દીધો. તેણે પણ પોતાના ઉભરા કાઢતાં ચાર હજારનો દસ્તાવેજ શા માટે કર્યો એ કહી દીધું ને છેવટે સમાધાન થયું. બારેક વાગે ખીચડી ખાવા પામ્યા. તે વખતે પણ ચતુરભાઈ વળી ત્રીજી વાર આવી જોઈ ગયા કે કેમ બરાબર

થયું કે નહિ. આ બધી ગરબડમાં મારો બાપ મારી નજર આગળ પણ આવ્યો નથી કે પેલો શેઠ જે મારી સ્થિતિ તથા બધી તકરાર જોઈને ગયેલો તે મારા મુવાજીવ્યાની ખબર કાઢવા બીજે દિવસ ન આવ્યો કે માણસ પણ ન મોકલ્યું એટલું જ નહિ, પણ ત્યાર પછી ત્રણચાર દિવસ ન આવ્યો અને હાલ પણ નથી જ આવતો, ખેર!

વળી પાંચપંદર દિવસ ઠીક ચાલ્યા. દરમીઆન કોઈ વાર વાતો ચીતો થાય તેમાં મારી માએ મારે મોઢે પણ કહ્યું કે તેં ચાર હજારનો દસ્તાવેજ તારે નામે કર્યો તેથી અમને ખોટું લાગ્યું છે. શો ઈન્સાફ! મારી કમાણીની મેં વ્યવસ્થા કરી ને આ લોકોને આપી ના દીધી તેમાં એમને ખોટું લાગ્યું! હું ને મારાં છોકરાં ભીખ માગીએ, ને માબાપ તથા નાનાભાઈ મારે પૈસે ચેનબાજી કરે! વાહ! રે વાહ! મારી આંખેથી બધો પડદો ધીમે ધીમે સાફ ખસી ગયો, ને મારાં માબાપના પ્રપંચ હવે ખુલ્લા પડવા લાગ્યા. વળી મારા બાપે કાંઈક તરકટ ઉઠાવ્યું. ઘરમાં ઘી નથી, ઘઉં નથી, તે હું લાવનાર નથી, મારે આવો ખરચ ચાલે નહિ, તમારે પરવડે તો લાવો ને ખાઓ આવી વાતો તેણે કરવા માંડી. મારી પાસે આ નિમિત્તે પૈસા માગવા માંડ્યા. એક દિવસ તેણે ઘીને માટે રૂ. ૪ માગ્યા અને કહે કે આપે તો ઘી આવશે, નહિ તો ઘી વિના ખાવું પડશે. મેં કહ્યું કે રૂપીઆ જરૂર હોય તો લો, પણ આ તે વીશી જેવો વ્યવહાર કેવો? હાલ રૂપીઆ નહિ આપું, ભલે ઘી વિનાનું જમાડશો તો તેમ જમીશું. આ ઉપરથી વળી [114]સળગ્યું. લાંબી બોલાચાલી તો થઈ નહિ, પણ ભાગ વેહેંચી લો, જુદુ કરો ઈત્યાદિ વાતો જોરબંધ થવા લાગી. મારે તો તે વાત ઈષ્ટ હતી એટલે મેં હા પાડી, કે ભલે અત્યારે ભાગ વેહેંચી આપો. પણ સાંજ પડતામાં વાત ટાઢી પડી ગઈ. ઘી એની મેળે આવીને હાજર થયું અને કોઈ મારા માણસ આગળ મા તથા બાપે કહ્યું કે 'ભાગબાગમાં કાંઈ છે નહિ, એમાં કાંઈ મળે તેમ નથી, આ મંદવાડમાંથી મરી ગયો હોત તો આ વેળા આવત જ નહિ, માટે શા માટે ગરબડ કરે છે. હજી તો નાના દીકરાને પરણાવવો છે. તે પછી વાત.' ધન્ય છે! મને પણ સંસારમાં કોઈ પર તો નહિ પણ આટલાં માબાપ પર આસક્તિ ભરાઈ રહી હતી કે બીચારાં શું કરશે, તે આવી પ્રપંચવિદ્યા ન જાણી હોત તો ક્યારે તુટત! 'ભલું થયું ભાગી જંજાળ.' ઘરમાં સર્વે ભેગાં છીએ, પણ બધાંના મનની અવસ્થા હાલમાં આ પ્રમાણે છે.

લખવાવાંચવાનો ક્રમ ચાલે જ છે, તે વિના આનંદનું ઠામ મારે માટે

ક્યાં છે ? મેસ્મેરીઝમ વિષે ગુજરાતીમાં એક નાનું પુસ્તક લખવાનો આજે આરંભ કર્યો છે. કચ્છમાં નોકરી અપાવવા સંબંધી રા. મનઃસુખરામભાઈનો પ્રયત્ન જારી છે. તે લખે છે કે બંદોબસ્ત થશે.

આજે આ લખી રહ્યા પછી બીજો ખેલ થયો. મારી માએ રસોઈ કરવાનો સામાન વાસણ સીધું વગેરે લાવી નવા ઘરના રસોડામાં મુકી રસોઈ આરંભી ને કહે કે વરસાદના દિવસમાં જુના ઘરના રસોડામાં અંધારૂં પડે છે માટે હવે અહીં જ રાંધીશું. બપોરે હું જમવા બેઠો ત્યારે તેણે મારા બાપને તિરસ્કાર કરવા માંડ્યા ને બબડવા માંડ્યું. કહે કે મને પ્રથમથી કહ્યું હોત તો હું શીદ મેહેનત કરત, હવે કહે છે તમે તમારૂં સીધું સામાન ત્યાં લાવી ખાજો – [115]ને હું મારે અહીં (જુના ઘરમાં) જુદુ [? દો] રહીશ. હું કાંઈ બોલ્યો નહિ. મેં જોયું કે આ પેચ પાકો રચાયો છે. ડોસા અહીં આવતા નથી એમ સબબ કાઢી મારી મા એકબે દિવસમાં જતી રહેશે, ને મને આ ઘરમાં જુદો કાઢી મુકશે. મેં પણ મારા બાપને કહેવરાવ્યું કે કકળાટ ના કરો, મારે નામે ખર્ચ થાય છે તે માટે મારે કાંઈ આપવું જોઈએ તે હું આપીશ, માટે જમવા ચાલો. તેણે કહ્યું કે 'મારે રૂપીઆ કાંઈ જોઈતા નથી, એને ખાવા જે જોઈએ તે લાવી આપવાની મેં ના પાડી નથી, પણ એની માને તો બધાંને (અર્થાત્ આ બધી તકરારના કારણભૂત મારા નાના ભાઈને) તેવું ખવરાવવું તે મને કેમ પહોચાય ? આ વાતની ગમે તેમ વાત બનાવી એની મા આડાંઅવળાં ભરવીને અમને લડાવે છે. હું ખાવા, રૂપીઆ માટે નથી આવતો એમ નથી, પણ મારે માથે કકળાટ એની મા કરે છે માટે નહિ આવું – છતાં આટલું કહો છો તો આવીશ.' ડોસા આવીને જમ્યા. મેં ડોસાના કહેવાની મતલબ મારી માને કહી તો તેનો કાંઈ સંતોષકારક જવાબ તેણે અપાયો નહિ, તે પરથી મને લાગ્યું કે ઝાંઝો વાંક ડોસાનો નહિ પણ મારી માનો જ હોવો જોઈએ. તેને ડોસાને તથા મને લડાવી, મારી સ્ત્રીને ને મને જુદાં પાડી પોતે સર્વની ઉપરી રહી પોતાનો ને પોતાના નાના દીકરાનો સ્વાર્થ સાધવો આ ચોખું સમજાયું. મેં રૂપીઆ આપવા કહ્યા તે [116]જાણ્યું એટલે મારી માએ જોયું કે હવે એ રૂપીઆ હાથ કરી બધા પર કબજો રાખવો ને તેથી તેણે તરત જ સાંજે જુના ઘરમાં રસોઈ હતી તેમ કરવા માંડી.

૭. પંદર રૂપિયે કંકાસ ગયો

૩–૮–૮૮

આજરોજ મેં રૂ. ૧૫) મારી માને આપ્યા. ને દર માસે તેટલા આપવા કહ્યું. એ રૂપીઆ લીધા પછી તેનો હર્ષ તથા આનંદ અવર્ણ્ય થયો અને મારો પંદર રૂપીએ કંકાસ ગયો, દર મહીને તેમ આપવા મેં નિર્ણય કર્યો.

૮. પ્રાણવિનિમય અને સિદ્ધાન્તસાર

૨૪–૯–૮૮

આજ મારો જન્મદિવસ છે. પ્રાતઃકાળમાં ચાહા પીને બેઠો હતો તેવો જ અકસ્માત્ કોઈ માળી આવી કેવડાનું એક ભારે બંડલ, તથા કેટલાંક ફુલ મૂકી ગયો. તેને યોગ્ય પારિતોષિક આપી મારૂં મન પ્રસન્ન થયું. ટપાલ આવી તેમાં ખબર મળી કે ભાવનગર કોલેજનો પ્રિન્સીપાલ જે મારા શત્રુ જેવો છે, તેણે હાલમાં વળી બીજા એક પ્રોફેસર સાથે લડત ચલાવી છે ને તેની સામા થતાં મારે માટે એવા મતલબનું લખાણ કર્યું છે કે એ માણસનો પગાર વધારવો is just eclipsing Mr. Manilal of continental fame. પુષ્પપ્રાપ્તિથી તથા આ શત્રુવત્ માણસે પણ મારા પર ભાવ જણાવ્યાની ખબર મળવાથી મને સંતોષ થયો કે આ વર્ષારંભ બહુ ઠીક થયો. આખું વર્ષ સારૂં જ જશે એમ આશા બંધાઈ, અને આખો દિવસ પણ, મારૂં

ઘર જ્યાં ઘડી પણ કંકાસ વિના ગુજરતી નથી, ત્યાં આનંદમાં ગયો. ઈશ્વરેચ્છાએ હવે જેમ નીપજે તેમ ખરૂં.

પ્રકૃતિ જરા ઠીક છે. દવા સંબંધે બેવાર અમદાવાદ જઈ આવ્યો; એકવાર ચાંણોદ જઈ આવ્યો; ને નગર[૭] તરફ જવાનો વિચાર ચાલે છે. ચાંણોદવાળાની [117]લગભગ ૧ માસ થયાં ચાલી છે, તેથી જરા ઠીક છે. પણ તદન મટતું નથી.

નોકરીની તો રજા હજુ અર્ધપગારે ચાલે છે. કચ્છ તરફ નવો બંદોબસ્ત થવાનો તેની આશા દઢ રીતે થઈ છે, પણ કાંઈ નિશ્ચય જણાયો નથી. રા. રા. મુ. મનઃસુખરામભાઈ તથા રા. નાનાસાહેબ એ સંબંધે પ્રયત્નપરાયણ જ છે. યુનિવર્સિટીમાં પરીક્ષક થવા અરજી કરી હતી. પણ તે મોડી પહોચવાથી, કે ગમે તે કારણથી આ વર્ષ મારી નિમણોક થઈ શકી નહિ.

લખવાવાંચવાનો ક્રમ સારો ચાલે છે એથી મને બહુ આનંદ છે. સંબંધી મિત્રો વગેરે અહોનિશ પાસે ક્યાંથી હોય, એટલે પુસ્તક એ જ મારાં ખરાં સુખસ્થાન છે. આગસ્ટની ત્રીજીચોથી તારીખથી એક પુસ્તક લખવા માંડ્યું હતું તે સપ્ટંબરની ૭મીએ પુરૂં કર્યું. હાલ છપાય છે. 'સુધારા'ની સામે કાંઈ લેખ રચવો એ કલ્પના થયેલી મેં આગળ કહી છે, તે જ સંકલ્પે એવું રૂપ લીધું કે બે પુસ્તક રચવાં; એક આર્યધર્મના આચારભાગનો ખુલાસો થઈ જાય ને બીજું આર્યધર્મના વિચારભાગનો ખુલાસો થાય તેવું. 'મેસ્મેરીઝમ'ને ઉદ્દેશીને પ્રથમ પુસ્તક 'પ્રાણવિનિમય' નામે લખી, છપાવા માંડ્યું છે. વિચારભાગ વિષે બધી દુનીયાંના ધર્મનું અવલોકન કરી પછી તે સર્વને સરખાવી, આર્યધર્મ વિષે ખુલાસો કરવો ને અદ્વૈત સિદ્ધાંત બતાવવો એ ઉદ્દેશ રાખ્યો છે, ને 'સિદ્ધાંતસાર' નામે ગ્રંથ રચવાનો સંકલ્પ છે. આ સંબંધે કેટલુંક વાચન હાલ ચાલે છે; પણ ૫–૭ દિવસમાં હવે એ ગ્રંથ લખવાનો આરંભ કરીશ.

૯. ધર્મવિચારનો પ્રભાવ

[118]૪–૧૧–૮૮

આજ નવું વર્ષ, છે. કાર્તિક સુદ ૧ રવિવાર. પ્રથમ શરીરસ્થિતિ. ગમે તે કારણોથી – કદાપિ લખવાવાંચવાથી વિચારમાં નિમગ્ન રહેવાય તેથી– વાયુ ઉપડી ગયો છે, વચમાં તો ઉલટી, તાવ ખૂબ થયાં ને બેહાલ થવાયું. હાલ તે મટ્યાં છે. પણ શક્તિ જરા આવી હતી તે તદ્દન ગઈ છે, અને ગળામાં તાળવા તરફ પણ બોચીની ભીંતે મોહોટું વ્રણ જણાઈ આવ્યું છે તેથી ઘણી ધાસ્તી ને ગભરાટ ઉઠ્યાં છે. ચાંણોદવાળાની દવા ફાયદો ન જણાવાથી માસ ૧–૧ા અજમાવી મુકી દીધી છે. ઇંદોરથી આવી પડેલો એક સાધુ દવા કરે છે તેને આજ ૧૫–૨૦ દિવસ થયા છે છતાં અવસ્થા તો આવી ચાલ્યાં ગઈ છે, એટલે હવે તેને માંડી વાળવાનો વિચાર થયો છે. જામનગર જવા વિચાર હતો, તે હવે મુંબઈ જવા વિચાર કર્યો છે કેમકે જે વૈદ્ય પાસે જામનગર જવું હતું તે મુંબઈ ગયા છે.

શરીરની આ અવસ્થા છે. સંબંધોમાં જોઈએ તો સર્વે સ્નેહીસંબંધીનો પ્રેમભાવ દિનપ્રતિદિન મારી તબીઅત પર વધારે વધારે ખેંચાતો જાય છે ને બધાં મારે માટે પોતાનો પ્રાણ પાથરે છે. નોકરીની આવકમાં અર્ધો પગાર આવે છે, પણ તે હવે ડીસંબર સુધી જ આવી શકે તેમ છે. પછી પા પગાર આવે તેમ છે. વધારે રજા માટે અરજી મોકલેલી છે પણ હજુ ઉત્તર નથી તે જો મળશે તો પા પગાર પણ મળે. નવી નોકરી શોધવા માટે રા. રા. મનઃસુખરામજી જે મહાપ્રયત્ન ચલાવતા હતા તેમાં હવે કાંઈક આશા બંધાઈ છે. કચ્છના દરબારે નોકરી આપવા કબુલ કર્યું છે તે સરકાર મારફત લેવડાવવાની હવે ગોઠવણ કરવાની છે.

લખવાવાંચવાનું માસ ૨–૩ તો સારૂં ચાલ્યું. ૧૦–૧૫ દિવસથી કેવળ નિરુત્સાહ થઈ જવાયું છે એટલે તેમાં પણ બહુ મંદતા પેસી ગઈ છે. સુધારાની

સામે બે પુસ્તકનો વિચાર કરેલો તેમાંનું એક મેસ્મેરીઝમ બાબતનું **પ્રાણવિનિમય** એ નામથી છપાઈ કરી તૈયાર થયું છે. લખતાં તો એક માસ જ લાગ્યો, પણ છપાતાં બંધાતાં ૩ લાગ્યા! હજુ બહાર પડ્યું નથી. બીજું, ધર્મવિચાર સંબંધી તેનું નામ **સિદ્ધાંતસાર** રાખી લખવા માંડ્યું છે. નવરાત્રીની દ્વિતીઆને દિવસ આરંભ્યું હતું તે એકદમ ૫–૭ દિવસમાં ૨ પ્રકરણ લખ્યાં; પણ પછી બંધ રાખવું પડ્યું છે. એ ગ્રંથો બાબતના વિચારમાં મન એવું ગુંચવાયું છે કે જાણે એક ભૂત વળગ્યું હોય તેમ રાતે પણ સ્વપ્નાં એનાં જ આવે છે ને એની જ ગોઠવણો થાય છે. શરીરના વ્યાધિ જેવો આ બીજો મનનો આધિ ઊભો થયો છે પણ તે પુસ્તક લખાઈ [119]પુરૂં થઈ છપાઈ રહે ત્યારે જ હવે તો મટે! શરીરમાં શક્તિ નથી. બાકી એ લખી કાઢવું તે કામ તો ૧ માસ કરતાં વધારે વખતનું નથી. ઈશ્વરેચ્છા! પ્રિયંવદાને, તબીઅતને લીધે, ૨ માસ બંધ રાખ્યું હતું તે પાછું ચલાવ્યું છે, એ પણ એક વધારામાં છે. હશે, મારો દેહ પડો, મને ગમે તે થાઓ, પણ મેં જે ભગીરથ પ્રયત્ન મારા આર્યધર્મના ઉદ્ધારાર્થે આદર્યો છે તે કાંઈ પણ બીજ રૂપે જમીનમાં ચોટે તો કૃતાર્થતા છે. ચિહ્નો પણ સારાં જણાય છે. પુનેથી કોઈ દક્ષણી મારો ભક્ત જ થઈ મને મળી ગયો. એક વડોદરાનો દક્ષણી પ્રેમજીવન વાંચી આનંદમાં આવી મારૂં જ સ્મરણ કરે છે. કોઈ વૃદ્ધ ધર્મિષ્ઠો ગામ ગામથી પત્ર લખે છે કે મળવા આવવા કહે છે. સુધારાવાળામાંના પણ જીજ્ઞાસુ હોય તે મને પુછે છે કે મારાં પુસ્તક વાંચે છે. એ બધાં સંતોષકારક ચિહ્ન છે. ગુજરાતમાં તો સારી પેઠે, બધા હિંદુસ્તાનમાં પણ ઠીક રીતે, અને છેક યુરોપ અમેરિકામાં પણ આશાજનક રીતે આ સંબંધમાં મારૂં નામ જાણમાં આવેલું છે. અસ્તુ.

૧૦. ધર્મોન્નતિ માટે પ્રયત્નો

તા. ૩-૧-૮૯

લગભગ બે મહીના થઈ ગયા. તેમાં શું થયું? શરીરની વાત પ્રથમ કહું. શરીર તદ્દન પાયમાલ થવા બેઠું. ઉલટી, તાવ, ગળે ન ઉતરવું, અશક્તિ અને ગળામાંનું નવું વ્રણ તે સર્વથી બહુ ગરબડ ચાલી. હવે જામનગરવાળા વૈદ પાસે મુંબઈ જવું જ જોઈએ એમ સમજી તરત મુંબઈ આવ્યો. હાલ ત્યાં જ છું. લગભગ દોઢ પોણાબે માસથી તેની દવા કરું [છું] – તેથી મને ઘણો સારો આરામ છે, ને મટવાની હવે આશા સંપૂર્ણ રીતે બંધાઈ છે.

રજા સંબંધી અરજી કરેલી તેનું ઉત્તર એમ આવ્યું છે કે વર્ષ ૧ વગર પગારે રજા લો કે રાજીનામું આપો ને કાંઈ રકમ લો. મેં લખ્યું છે કે મારો હક ૧/૪ પગારથી રજા મળે તેવો છે, છતાં વગર પગારે આપવા ધારો તો ભલે તે કબુલ છે, પણ રાજીનામું આપી [120]શકાય તેમ નથી. નવી નોકરીનો બંદોબસ્ત થાય તે વિના રાજીનામું કેમ અપાય? નવી વ્યવસ્થા સંબંધે કચ્છથી રા. મનઃસુખરામભાઈ પર પત્ર આવ્યું છે કે નોકરી તૈયાર છે, પણ પોલી. એજન્ટ ગુજરાતનાં માણસ લાવવાની વિરુદ્ધ છે. તેથી સરકાર મારફત માંગતાં અડચણ નડે છે. તેનું શું થાય છે તે બાબત પ્રયત્ન ચાલે છે. દરમીઆન વડોદરેથી રા.રા. મણિભાઈ સાહેબ રા. મનઃસુખરામભાઈ પાસે આવેલા, ત્યાં વાત થતાં, તેમણે મને વડોદરે લઈ જવા વચન આપ્યું છે, ને ગાયકવાડ સરકાર મારફત તો ન લે, પણ સરકારમાં ભરેલાં વર્ષ પોતાની નોકરીમાં ગણી પેન્શન આપે એવી વ્યવસ્થા કરવા કહ્યું છે. શું થાય છે તે હવે જોવાનું છે. ગુજરાન તો પગારના પૈસા ભેગા કરી રાખ્યા છે તેમાંથી ચાલે છે. વળી ભાવનગર જુના શોધ ખાતાના લેખ તપાસવાનું કામ ઘણો વખત થયાં મારા હાથમાં છે ને તે દ્વારા મને ઠીક પ્રાપ્તિ થાય છે. આજ સુધી લગભગ રૂ. ૫૦૦) ને સુમારે તેમાંથી મળ્યા છે, તેમ હાલ પણ ૫૦-૧૦૦ દર મહીને

મળે તેટલું કામ આવે છે. નોકરી પરની આવક તે તો તા. ૧૧ ડીસંબરથી બંધ છે. રજા વિષે જે નીકાલ આવે તે ઉપર આધાર રાખે છે.

લખવાવાંચવા સંબંધે મુંબઈમાં આવ્યા પછી બહુ સારો ક્રમ ચાલ્યો છે. ઘણાં પુસ્તકો વગેરેની અપેક્ષા હતી તે પણ મળી આવ્યાં છે. પ્રાણવિનિમય બહાર પડી ચુક્યું છે, તે લોકોમાં બહુ શ્રદ્ધા પેદા કરે છે. સિદ્ધાંતસાર છપાવા માંડ્યો છે, ને લખાય પણ છે. હાલમાં પ્રકરણ ૪થું છપાય છે ને ૬ઠ્ઠું લખાય છે. આ કામ ચાલતું હતું તેની વચમાં જ અદ્વૈતવેદાંતને અંગરેજી સાયંસને મુકાબલે નાંખી ગ્રંથ રચવાનો વિચાર સ્ફુર્યો. રાજયોગ ફરી છપાવવાની ઇચ્છા હતી. પણ તેમાં બહુ ફેરફારોની અપેક્ષા જણાઈ હતી; તેથી તેને છપાવવો પડતો મુકી આ નવું પુસ્તક બનાવવાનો સંકલ્પ દૃઢ થયો. આશરે પંદરેક [121]દિવસની અંદર લગભગ ૧૦૦ અર્ધા શીટનું એ પુસ્તક લખી નાખ્યું છે. તેનું નામ Monism or Advaitism? એવું છે, ને હાલમાં છપાય છે. આ બે પુસ્તક ઉપરાંત પ્રિયંવદા માટે, ગીતા, ગુલાબસિંહ, સદ્વૃત્તિ, રિવ્યુ, વગેરે તથા કોઈ આર્ટીકલો પણ એ લખવાનું તો ચાલુ જ છે. આ બધો પ્રયત્ન લોકોને બહુ રુચિકર થઈ પડ્યો છે, ને સર્વ તરફથી બહુ પ્રશંસાભરેલા તથા ધર્મ સ્થાપનાર તરીકે જ મને માનનારના પૂજ્યભાવથી ભરેલાં પત્રો મળ્યાં કરે છે. મેં આ બધો શ્રમ આર્ય ધર્મની ઉન્નતિ માટે ઉઠાવેલો છે, તેને સફલ થવાનાં આવાં ચિહ્ન જોઈ મને સંતોષ થાય છે. પ્રાણવિનિયમ થયો, સિદ્ધાંતસાર થાય છે ને પછી ગીતા પુરી કરી નાંખીશ, ને પછી એક નાનું પુસ્તક ધર્માચારના નિયમો કેવા પાળવા તે જણાવવા એ ત્રણેને આધારે તથા આપણાં તંત્રમંત્રાદિ શાસ્ત્રના આધારે, હાલની સાયંસ સાથે સરખાવીને ટુંકામાં લખીશ. ગુજરાતી વર્ગને આવી રીતે પ્રેરીશ, પણ આખા હિન્દુસ્તાનને તથા યુરોપ અમેરિકાને પણ મારા વિચાર દર્શાવવા સમર્થ થઈશ – Monism or Advaitism એ ગ્રંથ દ્વારા. આ બધું થયા પછી ગુજરાતમાં ધર્મવ્યવસ્થા માટે મંડલીઓ સ્થાપવા મથીશ ને તે પછી – એટલે આજથી લગભગ ૫-૧૦ વર્ષે – નોકરી ચાકરી મૂકી દઈ, એક આશ્રમ સ્થાપવાની વ્યવસ્થાને માટે દ્રવ્ય ભેગું કરવા મથીશ. તે આશ્રમમાં એક લાઈબ્રેરી તમામ પ્રકારનાં પુસ્તકની રાખવી, તેમાં જેને રહેવું હોય તે નિરંતર રહે પણ શરત એટલી કે દાખલ થતી વેળે કાંઈ દ્રવ્ય આપે, સંસારમાં ફરી જાય નહિ, ને આત્મોન્નતિ સાધતાં, ધર્માદિ સંબંધે ગ્રંથો રચવા પણ બંધાય. એ લોક તે કહેલી ધર્મસભાના પ્રથમ વર્ગમાં ગણાય. એથી બીજા જે બેત્રણ માસ આશ્રમમાં રહે ને બીજો

વખત સંસારમાં રહે તથા ઉપદેશાદિ કામ કરે તે બીજા વર્ગમાં; ને માત્ર ઉપદેશાદિ ગ્રહણ કરી કેવલ સંસારી રહી મંડળમાં ભાગ લે તે ત્રીજા વર્ગમાં. મારા મનમાં જે વિચાર છે, તે આવો છે; એને સફલ કરનાર તો ઈશ્વર છે!! મારા મંદવાડને લીધે આ એક ચકર મારા મગજને આવેલું એમ વાંચનારને કદાપિ લાગશે, પણ તેમ ન સમજવું. મારી બુદ્ધિ ને મારું મગજ બન્ને ઠેકાણે છે, બલ્કે વધારે પ્રદીપ્ત છે. લોકમાં પણ એ જ આશ્ચર્યકારક થઈ પડ્યું છે, કે અન્નપાણી વિના પડી રહે છે, ઉભા થવા જેટલી પણ શક્તિ નથી, રોગ છેક તાળવામાં છે, છતાં માથું ચોખું છે ને લખવાનું કામ કરી પોતે જીવ્યાં કરે છે એ શું! આ પ્રશ્નનું ઉત્તર કાંઈક આપું. મારામાં ધર્મવાસના થયેલી છે, તેણે મને બહુ ભણાવ્યું છે.[૯] પરબ્રહ્મરૂપ અનાદિ વિશ્વ ઉપર મારી દઢ આસ્તા છે, હું તેરૂપ જ છું, અનંત શ્રેણીનો એક અંકોડો છું, ને મને મારા સહજરૂપે જે થનાર હશે તે થશે એમાં મારે કષ્ટ પામવાની જરૂર નથી એવો મને નિશ્ચય થયો છે; વળી કાંઈક યોગાભ્યાસે પણ મને મદદ કરી છે. શરીરમાં સૂર્યચંદ્રની ગતિને યથાર્થ નિયમવા પર મારો શ્રમ છે, ને તે બહુ રીતે સફલ છે; કેમકે મારૂં મન ઠેકાણે છે, એટલે પ્રાણ યથાર્થ જ પ્રવર્તે છે – હાલ મરણ દૂર છે એમ તે ઉપરથી હું સમજી શકું છું, ને પ્રવૃત્તિમાં નિમગ્ન થઈ શકું છું, આનંદ પામું છું. વળી રોગથી સ્થૂલ દેહ નરમ પડી ગયો છે, ભોજનમાં પણ કેવલ દુધનો જ આહાર છે. આ બે કારણથી લિંગદેહ – બુદ્ધિ આત્મા – વધારે કે બહુ જ તીક્ષ્ણ રીતે જાગ્રત છે. આ ત્રણે કારણોથી મને મારા રોગનું ભાન રહેતું નથી, કેવલ મારાં મનોરાજ્યને તે સાધવા માટે વાચન તથા લેખન તેમાં જ નિમગ્ન રહેવાય છે. મને વ્યાધિ છે એ વાત જ મને યાદ આવતી નથી. [123]જો કે લોકો તો મારો રોગ જોઈને જ પ્રત્યક્ષ રોઈ પડે છે, ને બહુ ખેદિત થાય છે. હું જીવું છું એ જ એક ચમત્કાર છે. પણ મારે મન તેમ નથી. ઇચ્છા, ઇચ્છા ને ઇચ્છા. તથા તત્ત્વનિર્ણયરૂપ જ્ઞાનથી થયેલો દઢ સંકલ્પ એ જ સર્વનું નિદાન છે!

૧૧. લેખનવાચનનો વિશેષ ક્રમ

તા. ૧–૪–૮૯ નડીયાદ

આજે ચૈત્ર શુક્લ પ્રતિપદ્ છે – ગોડી પડવો, નવું વર્ષ. નાડી પણ પ્રાતઃકાલે સૂર્ય છે, વર્ષમાં કાર્યસદ્ધિનું ચિહ્ન છે. અસ્તુ. શરીર આજે લગભગ બે માસ થયાં સુધારે વળેલું છે. ફેબ્રુઆરીના આરંભથી જ ગળે અન્ન ઉતરવા લાગેલું છે, ને તેથી જ તે વખતે મુંબઈના મિત્રમંડળને ખુશાલી ખાતર ભોજન આપી અત્રે આવેલો છું. મુંબઈમાં ત્રણ માસમાં રૂ. ૩૫૦ ને આશરે ખર્ચ થયો છે. ગળામાં બધું સાફ મટી ગયું છે. કાને જરા બધિરતા અને શબ્દ છૂટવામાં હજુ જરા કચાશ એમ બે અડચણો છે. દવા ચાલે છે જ. જામનગરવાળા વૈદ્ય બાવાભાઈ જ યશ લઈ ગયા છે; અત્રે આવ્યા હતા, યથાશક્તિ રૂ. ૧૦૧) મેં આપ્યા છે, વળી પરિપૂર્ણ આરામ થતાં વિશેષ આપીશ, જો કે તે પોતે તો કાંઈ જ લેવા બહુ બહુ રીતે ના પાડે છે. બેત્રણ દિવસમાં હવે માથે પાણી ઘાલવાની ક્રિયા[૧૦] પણ થનાર છે, એટલે તે પછી પૂજાસંધ્યાનો ક્રમ પણ પૂર્વવત્ ચાલશે.

ઉપાર્જન સંબંધે તો જાનેવારીના આરંભથી જ પગાર બંધ થયો, તેમ લેખનું કામ પણ કાંઈ આવ્યું નથી; ઈશ્વર નિભાવ કરે છે. હજુ રજાનો નીવેડો આવતો નથી. મેં જે અર્જી કરેલી કે ૧/૪ પગારે રજા આપો, વા તેમ નહિ તો વર્ષ ૧ વગર પગારે કબુલ છો તેનું ઉત્તર એવું વિલક્ષણ આવ્યું કે "તરત જ તમે તમારો સંબંધ છોડો." આનું ઉત્તમ મેં વિસ્તારથી ભાવનગર લખ્યું છે કે "ભલે, હું પાછો બ્રીટીશમાં જવા તૈયાર છું પણ મને સાજો થાઉં ત્યાં સુધીની રજા આપો ઇત્યાદિ." આનું ઉત્તર જણાયું નથી; દરમીઆન એ લોકોએ આવો મારા ઉપર અન્યાય ચલાવવા માંડ્યો છે તેની વાત મેં ડાઇરેક્ટર ઑફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શનને લખી, તો તેણે ઉત્તર આપ્યું કે રજા વિષે ગમે તેમ કરી લો; પણ જો બ્રીટીશમાં પાછા આવવું હોય તો પોલીટીકલ એજન્ટ

મારફત ગવર્મેન્ટમાં લખો. આ બધી વાત ચાલે છે તેવામાં રા. રા. મુ. મનઃસુખરામભાઈ જેને મારી પરમ ચિંતા છે તેમણે એકદમ નડીયાદ આવી રા. રા. મુ. હરિદાસભાઈને મળી એવો બંદોબસ્ત કર્યો કે રા. હરિદાસભાઈ મારી માગણી કરે. એ મુજબ માગણી તા. ૨–૩–૮૯ને રોજ જૂનાગઢથી થઈ ચુકી છે, ને પોલીટીકલે ભાવનગરવાળાને પુછાવ્યું છે કે તમારે મણિલાલને જૂનાગઢ જવા દેવામાં કાંઈ વાંધો છે કે નહિ. આ વાત વચમાં બનવાથી ભાવનગરવાળા આગળ ઈશ્વરે મારી ખરી આબરૂ રાખી છે; ને હવે તેઓ રજા આપો કે ન આપો, તેથી મને કાંઈ હરકત નથી. વળી કચ્છમાં લગ્ન પ્રસંગે રા. રા. મુ. મનઃસુખરામભાઈ ગયેલા છે, તેમની મુખ્ય મતલબ ત્યાં જઈ મારે માટે બંદોબસ્ત કરવાની જ છે. તેઓ હજી પાછા આવ્યા નથી. વડોદરેથી રા. રા. મણિભાઈ સાહેબે પણ લખ્યું છે કે યોગ્ય પ્રસંગે હું તમને તુરત બોલાવીશ.

લેખનવાચન સંબંધે ક્રમ ચાલતો જ છે. વિવિધ વાચન ચાલે છે. મોનીઝમ ઓર અદ્વૈતીઝમ એ ગ્રંથ છપાઈ તૈયાર થઈ ગયો છે – સિદ્ધાંતસાર[૧૧] પણ ગઈ કાલે પૂર્ણ લખાઈ રહ્યો. પ્રસ્તાવના વગેરે જ બાકી છે. એનાં પણ ૨૧ ફાર્મ છપાયાં છે. પ્રિયંવદા તો ચાલે જ છે. બેએક દિવસ ઉપર વડોદરાના ડાયરેક્ટર ઓફ વર્નાક્યુલર ઈન્સ્ટ્રક્શન તરફથી [124]કન્યાશાળા માટે પુસ્તકો રચવાનું નિમંત્રણ મળેલું છે તેનું ઉત્તર આજે લખ્યું છે. જોઈએ શું થાય છે. નવદશ વર્ષથી જે વિચારો, ધર્મ તથા સંસાર પરત્વે મારા મનમાં રમી રહ્યા છે તે અમલમાં મુકવાનો વખત તો હરિએ આપ્યો છે. હવે જોવાનું છે કે શું નીપજે છે. આ વખત સ્વીડનમાં આઠમી ઓરિએન્ટલ કોંગ્રેસ ભરાવાની છે. ત્યાંનું નિમંત્રણ આવ્યું છે. જવાનું તો છે જ નહિ. દ્રવ્ય નથી, શરીર સારૂં નથી; પણ Monism or advaitism અને સિદ્ધાંતસાર બે ગ્રંથ અને એકાદ નિબંધ 'પુરાણાર્થપ્રકાશ' સંબંધી મોકલવા ધારૂં છું. 'વિયેના જર્નલ' માટે જૈન સ્યાદ્વાદનું કાંઈ લખાણ ડા. બુલર માગે છે, તે પણ તૈયાર કરવા ધારૂં છું. રા. તુકારામ તાત્યાએ થિયોસોફીકલ સોસાઈટી તરફથી પાતંજલ યોગસૂત્રનું ભાષાંતર સુધારવા સોંપ્યું છે તે પણ હવે હાથ લઉં છું. મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીનું 'સીક્રેટ ડોક્ટ્રીન' પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે – અહા! શો જ્ઞાનનો ને રહસ્યનો ભંડાર છે! પાતંજલ સૂત્રને ગુજરાતીમાં પણ ગોઠવી દેવાની ઇચ્છા છે.

૧૨. ઉપાર્જનના પ્રબંધ

તા. ૧-૬-૮૯ નડીયાદ

શરીર તો બહુ સારૂં ચાલે છે. કર્ણની બધિરતા પણ હવે નિર્મૂલ થઈ ગઈ છે; માત્ર શબ્દ ખોખરો ને ધીમો આવે છે. લેખનવાચનક્રમ બહુ સારો ચાલે છે. પ્રિયંવદાર્થે જે લેખ કરવા પડે છે તે ઉપરાંત સિદ્ધાંતસાર પૂર્ણ કર્યો છે. કોંગ્રેસ માટે લેખ તૈયાર થયો છે, પુરાણાર્થ સંબંધી. સ્યાદ્વાદ હવે લખવા માંડીશ. યોગસૂત્રનું કાર્ય આજે જ આરંભી શકાયું છે. અવાંતરે રા. ગોપાળદાસે કાંઈ ભાષાંતર કરવા માંડેલું તે અપૂર્ણ છે તેને સંપૂર્ણ કરવાનું પણ માથે લેવું પડ્યું છે, ને તેમની તેમ રા. મનઃસુખરામભાઈની માગણીથી "સત્યવક્તા"વાળાના "આલ્બમ"માં આવવાનાં વૃત્તાંત સુધારી આપવા પણ સ્વીકારવું પડ્યું છે.[૧૨] તેણે મારી છબી તથા વૃત્તાંત પણ માગ્યાં છે. પૂજાસંધ્યાનો ક્રમ ૧૮૮૨થી જેવો ચાલે છે તેવો જ પાછો આરંભ્યો છે ને તેમાં શ્રીચક્રની પૂજા તથા ચંડીપાઠ એ નિત્યમાં ઉમેર્યા છે.

ઉપાર્જન સંબંધે પ્રાણવિનિમયથી કાંઈ આવક થયાં જાય છે; તથા ભાવનગરથી લેખ પણ ગત માસમાં રૂ. ૧૦૦)ના કામ જેટલા આવ્યા હતા. નોકરી સંબંધે રા. મનઃસુખરામભાઈ કચ્છમાં જે વ્યવસ્થા કરી આવ્યા છે તદનુસાર એમ છે કે ત્યાંનો એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર થોડા વખતમાં જનાર છે તે ગયેથી તે જગો સારૂ મારી માગણી થશે. જુનાગઢથી માગણી થઈ છે તે સંબંધે ભાવનગરે પોલીટીકલ એજન્ટને તથા સરકારને એમ જણાવ્યું કે હું વગર રજાએ ગેરહાજર છું. આવો (ક્રૂર) તથા જુઠો અને તદ્દન બનાવટી જવાબ મારા જાણવામાં આવતાં મેં યોગ્ય ઉપાય યોજ્યા છે. સરકારથી પણ એમ પુછવામાં આવ્યું છે કે તમે જુનાગઢ જવા ખુશી છો કે નહિ; અને ભાવનગરવાળા આવું લખે છે તેનો શો ખુલાસો છે ? આનું પણ યથાયોગ્ય ઉત્તર વાળી ચુક્યો છું. હવે તો વર્ષાદની પેઠે "હુકમ"ની રાહ [125]જોતો બેઠો

છું. ચંડીપાઠનો ઉપક્રમ સફલ થવાની ત્વરિત આશાથી જ કર્યો છે, ને સત્યનારાયણની કથા એક શતચંડી ઇત્યાદિ બાધા પણ લીધી છે. અહો! દૈવગતિ વિલક્ષણ છે! મુંબઈથી ભાવનગર જતાં બરણી ભાગવાથી જે અપશુકન માનેલા તે સફલ થયા જ!! શરીર જેવું તેવું પણ ઉભું છે એ ઈશ્વરકૃપા જ. અત્રે ગમતું નથી. સરસ્વતીપ્રસાદમાં આનંદ મળે છે. પણ એક સ્થાને રહી શકાતું નથી. હવે તો નોકરી પર દાખલ થઈ જવાય તો શાંતિ વળે.

૧૩. લેખન, ઉપાર્જન અને ઘરસંસારની સમીક્ષા

તા. ૪-૧૦-૮૯ નડીયાદ

આશરે ચાર માસ પછી આ પાનાંમાં લખવા બેઠો છું પણ આજે જે લખવાનું છે તે એવું છે કે મારી જીંદગીના નાટકનો મુખ્ય અંક તેની સાથે જ સમાપ્ત થાય છે; અને જેમ મરી જઈને ફરી જન્મ પામ્યો હોઉં તે વખત માત્ર હાથ પગ ને આંખોવાળો હોઉં તેવો બની રહ્યો છું.

પ્રથમ કુટુંબ વ્યવસ્થા વિષે લખું, કેમકે શરીર તો હવે જેવું સુધર્યું છું [? છે] તેવું જ છે, એટલે તે સંબંધે કાંઈ લખવા જેવું નથી. સ્વર ઉઘડે તે માટે એકાદ માસ વળી ઔષધ લેઈ જોયું પણ કાંઈ વળ્યું નથી. મારી સ્ત્રીને તો હવે વર્ણવવી પડે તેમ નથી. તે પૂરેપૂરી વ્યભિચારિણી છે એમ પણ હવે સંપૂર્ણ નિશ્ચય થઈ ચુક્યો હતો, અને તેના પિતાને ઘેર કોઈ કણબી નોકર છે તેની સાથે હંમેશને માટે, તથા બીજા અનેક નીચ લોકો જોડે પ્રસંગોપાત તે કુકર્મ કરે છે એમ મને સમજાયું હતું. અલબત્ત મારા ઘરમાં તે રહે ત્યાં સુધી તેનાથી આ વૃત્તિને બહુ સંતુષ્ટ કરી શકાતી નહિ, પણ તેનું ચિત્ત એટલા જ કારણથી મારા ઘરમાં ઠરતું નહિ તે એટલે સુધી કે મારી મરજી તો લેશ પણ સાચવે જ શાની, પણ બીજી અનેક ઉપાધિ પણ કર્યાં કરે. હું મુંબઈમાં શરીરના ઔષધ માટે ગયા વર્ષના નવેમ્બરમાં રહેતો હતો તે વખત તેણે ઘર આગળ જે તોફાન કરેલું તે હાલ જ મારા જાણવામાં આવ્યું હતું. પોતે જ ચોરી કરી ને ચોરી મારાં ઘરનાંને માથે ચઢાવી. તેમને કાંઈ મંત્રેલા દાણા ખવરાવી મારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સર્વ નિષ્ફલ ગયું, ને પોતે ચોરેલો માલ પાછો પોતે જ આણી આપ્યો. આ બધાં કારણથી તેના ઉપર મારૂં બહુ દુર્લક્ષ થઈ ગયું હતું. આવા પ્રસંગમાં તેનો વાંક તો વારંવાર નજરે આવે જ, તેથી એકાદ વાર તેમ જણાતાં મેં તેને સહજ એકાદ ડામ દીધેલો. એ વાત તેણે તેના પિતાને કહી અને અનેક યુક્તિઓ ચલાવી. એનો બાપ પણ

કેવલ મૂર્ખ એટલે તે નાતના લોકો ભેગા કરી મારે ઘેર આવ્યો. તેઓને ને મારે વાત ચાલતી હતી, ને યદ્યપિ મારી સ્ત્રીને મેં વારંવાર કહ્યું હતું કે તારે જવું હોય તો સુખે ચાલી જા તથાપિ તે પોતાના બાપના કામને ગાળો દેતી હતી ને જવાની ના પાડતી હતી, તે [126]મારા ઘરને પાછળને બારણેથી ચુપકીથી નાસી ગઈ. લોકો વેરાઈ ગયા ને બધા ગામમાં મારા સસરાને માથે અતિશય અપવાદ આવ્યો. મારે તો ટાઢે પાણીએ ખસ ગઈ ને હવે એ વ્યભિચારિણીનું નામ દેવું મટ્યું. આ સ્ત્રી બાળપણથી જારકર્મમાં પ્રવર્તેલી હતી. એની કોઈ વાર મારે હત્યા કરવી પડત, તે કરતાં તે જ ગઈ, એ સારૂં થયું, અને મારે તેનું મોં જોવું મટ્યું. હવે ગમે તો દુકાન માંડે.

મારા શરીરમાં શક્તિ સારી આવી હતી તેથી હું તેની જોડે સંબંધ કરવાના વિચારમાં હતો, એનાં માબાપ એને વસ્ત્રાલંકાર કાંઈ આપતાં નહિ, તેથી તે પણ અમે ઘડાવવા આપ્યાં હતાં, પણ એ બાઈનું નસીબ જ ઉંધું તેથી તેને આવો રસ્તો સુજ્યો અને તેણે એ પ્રકારે તેનું ભવિષ્ય ખરાબ કરી લીધું. આ પ્રકરણ સંબંધે મારે બહુ બારીકાઈથી તપાસો કરવી પડેલી છે એ બધી મેં બહુ લક્ષપૂર્વક કરી જોવાથી પ્રતિ પ્રસંગમાં આ સ્ત્રી જ મને દોષિત સાબીત થઈ છે એટલું જ નહિ પણ મારાં માતાપિતાએ એને આવા માર્ગેથી અટકાવી મારી મરજી સંપાદન કરે તેવી થવા બહુ બહુ પ્રયત્ન કર્યો છે એમ પણ મને નિશ્ચય સમજાયું છે. યદ્યપિ મારી માના મનમાં મારા નાનાભાઈના ભવિષ્યનો ભય હશે, ને તેથી તેની પ્રવૃત્તિ ક્વચિત્ ઉલટી થઈ ગઈ હશે, પણ તેના ઉંડા મર્મમાં મારી સ્ત્રી સાથે મને સંપૂર્ણ અણબનાવ કરાવવાની ઇચ્છા નથી જ એમ મારે સ્પષ્ટ કહેવું ઘટે. અર્થાત્ સર્વથા એ સ્ત્રી પોતે જ એટલી નાલાયક છે કે તેને વારંવાર હસ્તે પરહસ્તે સમજાવ્યા છતાં પોતાના સ્વાર્થનું પણ ભાન નથી. કેવળ સ્વતંત્ર સ્વચ્છંદાચારમાં જ તેને આનંદ છે, બાકી પતિની મરજી સંપાદન કરવામાં કોણ પછાત પડે? અને તે સંપાદન ન પણ કેમ થાય? સારાંશ કે આ બાબતમાં જે બન્યું છે તે યોગ્ય જ છે ને મારો જન્મારો યદ્યપિ એક રીતે બગડ્યો છે તથાપિ એ સ્ત્રીને જો કાંઈ હવે પછી વેઠવું પડે તો તેમાં તેણે પોતાને જ આશિર્વાદ દેવાનો છે. છોકરા તો બન્ને મારા તાબામાં જ છે. તેમનું જે હવે પછી થાય તે ખરૂં. મોહોટો છોકરો હાલ તો અભ્યાસ ઠીક કરે છે.

આ પ્રસંગ પૂર્વે અમે સકુટુંબ સર્વે બુડથલ તરફ બાધા હતી ત્યાં જઈ આવ્યાં હતાં, તથા આશાપુરીએ નાના છોકરાના વાળ ઉતરાવી આવ્યાં હતાં.

આશાપુરીથી હું પેટલાદ ગયો હતો. ત્યાં લોકોએ મને જે ભાવ અને સત્કાર દર્શાવી ધર્મજિજ્ઞાસા બતાવી તે બહુ સંતોષકારક હતી. ધર્માભિરુચિ કરાવવાનો મારો પ્રયત્ન એટલો સફલ થયો હતો કે આખા ગુજરાતમાંથી મારા તરફ પત્રો એ વિષયના આવે છે, અને અનેક માણસો જાતે પણ મળવા માટે આવે છે. ઘણાક મને પોતાના ગુરૂ રૂપે માને છે; ને એકંદરે સુધારાનો પ્રવાહ અટકતો ચાલે છે. મારા પ્રયત્નનું ફલ હું આવું જોઉં છું એ મને પોતાને બહુ સંતોષની વાત છે. લખવા વાંચવા સંબંધે કાર્ય ચાલતું જ છે. "સિદ્ધાન્તસાર" પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યો છે. તેને જે માન મળ્યું છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે, અત્રે લખવાની જરૂર નથી. "મોનીઝમ ઓર અદ્વૈતીઝમ" એ ગ્રંથ પણ યુરોપ અમેરિકા વગેરેમાં મોકલ્યો છે, ત્યાંથી બુલર, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, એડવર્ડ ટાઈલર, દાક્તર રોસ્ટ, વીલીઅમ હંટર, ઇત્યાદિ મહાશયોનાં બહુ ઉચ્ચ અભિનંદનપત્રો આવેલાં છે. યોગસૂત્ર તથા ટીકાઓ આદિ પરથી જે અંગ્રેજી ગ્રંથ રચાય છે તે પૂર્ણ [127]થવા આવ્યો છે. ઓરિએંટલ કોન્ગ્રેસમાં "પુરાણ" વિષે નિબંધ જઈ ચુક્યો છે ને તેની સંભાળ દા. બુલર લેશે એમ તેણે લખેલું છે. સ્યાદ્વાદ વિષે હવે લખવું છે. પ્રિયંવદા તો ચાલે જ છે. વડોદરાવાળા જે કન્યાશાળા માટે વાચનાવલી બનાવવા ધારે છે તેમાં મને કામ સોંપવામાં આવ્યું છે, ને ધર્મ નીતિ તથા સંસાર સંબંધી વિષયો લખવાનું કામ મને નિયત કર્યું છે. આશરે પચાશેક પાઠ લખવાના છે, ને તે સંબંધે તેઓ કાંઈ આપવા પણ ધારે છે. પરંતુ મારે તો એવા કાર્યમાં કાંઈ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો એટલો જ બદલો સંપૂર્ણ છે. મુંબઈમાં એક નવી નાટક મંડલી[૧૩] સ્થપાઈ છે તેણે "કાન્તા" ભજવવાની જાહેરખબર કાઢી ને તે ઉપરથી મેં તેમને નોટીસ અપાવવા વકીલ રા. ગોવર્ધનભાઈને લખ્યું; તે લોકો તેમના સ્નેહી હશે તેથી તેમણે વચમાં પડી નીવેડો આણવા ઈચ્છ્યું. કંપનીનો માણસ અત્રે આવી મને મુંબઈ તેડી ગયો, તેણે બહુ માનપાન આપ્યું, ને અંતે રૂ. ૮૦) સુધીની એક હીરાની વીંટી મને આપવા માંડી, તથા બીજું એક નાટક રૂ. ૪૦૦-૫૦૦ લઈ રચી આપવા વિનતિ કરવા લાગ્યો. હું સમજતો હતો કે આ લોકો હાલ તુરત મને છેતરવા ઈચ્છે છે, ને અંતે કાંઈ કરવાના નથી, તો પણ ફક્ત ૮૦) રૂપૈયાથી હાથ ઉઠાવવા કરતાં મફત જવા દેવું વધારે આબરૂવાળું ધારી મેં તે લોકોની વીંટી ન સ્વીકારી તથા તેમને કહ્યું કે આગળ ઉપર જેમ ઈચ્છા હોય તેમ કરજો. એ લોકોએ અદ્યાપિ કાંઈ કર્યું નથી, પણ લુચ્ચાઓની આશા હતી જ નહિ, ને છે પણ નહિ.

મારા નિત્યકર્મમાં જે ચાલુ છે તે ચાલે છે જ, એકસો પાઠ થઈ જવાથી હોમ કરી બ્રાહ્મણભોજન કરી ચુક્યો છું. બીજું શતક ચાલે છે. હજુ જે ઈષ્ટ હતું તે ફલ જણાયું નથી, ઉલટું નુકસાન થયું છે એમ હમણાં જ સમજાશે, પણ મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે ફલ થયા વિના નહિ જ રહે તેથી હજુ પ્રયોગ ચાલુ છે. મારા પિતા જે પ્રયોગ કરતા તે પણ મેં હવે હાથ લીધો છે.

ઉપાર્જન સંબંધમાં બહુ વાંધો પડી ગયો છે. સિદ્ધાન્તસાર, પ્રાણવિનિમય અને અદ્વૈતિઝમ એ ત્રણ ગ્રંથોમાં જે ખર્ચ થયું ને જે આવક થઈ તેમાંથી રૂ. ૨૦૦) બસોનો આશરો આજ પર્યંતમાં નફો રહ્યો છે તથા પુસ્તકો પડ્યાં છે. પ્રાણવિનિમય થઈ રહેવા આવ્યાં છે પણ એના ખર્ચમાં મુખ્ય રકમ જો [? તો] રા. રા. મુ. મનઃસુખરામભાઈએ...* [કાગળ ફાટી ગયો છે] પ્રયત્ન કરી રૂ. ૮૨૦)* જેટલી અપાવેલી છે. જુનાગઢવાળા મારી સર્વિસ લેવાના હતા તે સંબંધી સરકારે પાછું પુછાવ્યું હતું કે નોકરી શી આપવાના છો તે સ્પષ્ટ કરો તથા પગાર વગેરે ચોખું લખો. આનું યોગ્ય ઉત્તર આપેલું હતું. ભાવનગરવાળાને પણ સરકારે ઠપકો આપ્યો હતો ને ખુલાસો માગ્યો હતો. આ પ્રમાણે થયું હતું ને સર્વ રીતે [128]આશા હતી કે હવે થોડી જ મુદતમાં જુનાગઢને મારી સર્વિસ સરકાર આપશે – જો કે તેમ થવાથી તુરત કાંઈ પગાર તો મળવાનો હતો જ નહિ, કેમકે જ્યારે કચ્છમાં ઈન્સ્પેક્ટરની જગો ખાલી થાય – કે જેમ થવાનો હવે સંભવ પાસે છે – ત્યારે તે પગાર તે જગોએ સરકારની મારફત ટ્રાન્સફર થઈ લેવાનો હતો. આ બધો આશાભર્યો યોગ ચાલતો હતો તેવામાં વળી મુંબઈથી રા. મનઃસુખરામભાઈએ લખ્યું કે કચ્છ સંબંધી કેટલુંક કામ છે, તે બાબત કેટલાંક પુસ્તકમાંથી હવાલા કાઢવાના છે, ને તે કામ તમને આપવાનું છે. જો કે તેમાં મળવાનું તો કાંઈ નથી, તેથી મુંબઈ આવવું. આમ કરવામાં તેમની મતલબ એમ હતી કે રા. મોતીલાલભાઈ જે મારી નાતના છે, ને જેમણે મારા પિતાનું એક કામ નડીયાદમાં મુન્સફ હતા ત્યારે વસીલાથી જ બગાડી અન્યાય કર્યો હતો, તે મને કચ્છમાં લઈ જવા બાબતમાં રાવશ્રીની મરજી છતાં જરા જરા વિઘ્ન નાખ્યા કરતા હતા તેમને મારા સંબંધમાં આવવાથી મારો હક સ્વીકારી અડચણ કરવાનું ઝાઝું ફાવે નહિ – આ વાત મારા સમજવામાં હતી. તેથી મેં રા. મનઃસુખરામભાઈની આજ્ઞા સ્વીકારી મુંબઈમાં જવું વાજબી ધાર્યું. વળી મારે મુંબઈમાં પેલા

---

* રૂ. ૧૧૯૫) ત્રણનો ખર્ચ થયેલો હતો.

નાટકવાળાનું પતાવવાનું હતું, તેમ સેક્રેટરીએટમાં મારી નોકરી બાબત તપાસ પણ કરવાની હતી. અર્થાત્ હું મુંબઈ ગયો. એ વખતે મારા પિતાને તાવ દિવસ દશેકથી આવતો હતો, ને તેમની પ્રકૃતિ બહુ શિથિલ હતી. પણ કાંઈ ભય ન હતું. છતાં મેં ભય અટકળી તેમને બહુ કહ્યું કે હું મુંબઈ હાલ જતો નથી. પણ તેમણે અત્યંત આગ્રહથી મને જવા કહ્યું ને મારી અટકળને હસી કાઢી. તેમની હોશીઆરી એવી હતી કે જરા પણ શક આવે નહિ કે ...[કાગળ ફાટી ગયો છે] હું શનિવાર તા. ૩૧ આગસ્ટે મુંબઈ ગયો, ...[કાગળ ફાટી ગયો છે] જઈ ઝટપટ કચ્છ સંબંધી પુસ્તકો વગેરે ભેગાં કરી લીધાં, સેક્રેટરીએટમાં તપાસ કરી લીધી, નાટકનું પતવવા મથ્યો પણ એ તો કાંઈ વળ્યું નહિ. એમ [129]સોમવારે હું નીકળવાનો હતો એવામાં તાર આવ્યો કે પિતાશ્રી શિવરૂપ થઈ ગયા. એ બનાવ તા. ૧ સપ્ટંબરની પૂર્વ રાત્રીએ બન્યો, તે જ રાત્રીના પશ્ચિમ ભાગમાં મને સ્વપ્ન થયું હતું તેથી એ બનાવની સુચના થઈ હતી, તેમ સોમવારે એટલે તા. ૨ને દિવસ પ્રાતઃકાલે પૂજા કરતાં પણ એ વાત સૂચવાઈ હતી. મને જે ખેદ થયો તે અતુલ હતો. નહિ કે પિતાના મરણથી પણ તેમના દેહનું મારી ગેરહાજરીમાં પડવું થવાથી. પ્રારબ્ધયોગને આધીન થઈ, મન વાળી, નડીયાદ આવ્યો, અને તેમના મરણનો અતિ ઉત્તમ યોગ જાણી બહુ પ્રસન્ન થયો. મારા હાથમાં આ પ્રસંગે કાંઈ દ્રવ્ય ન હતું. ઘરમાં પણ તેમજ સીલક હતી. મારા પિતાના ચોપડા તપાસતાં તેમની ...[કાગળ ફાટી ગયો છે] ઉઘરાણી આશરે પાંચ હજાર જેટલી હતી તેમ તેમને આશરે બે હજાર જેટલું દેવું હતું. મારા આગવા રૂ. ૪૬૦૦) હતા તે તો છે જ. મારા પિતાના દેવામાં એમ પણ ગણી શકાય કે તેમને ચાર હજાર કરતાં અધિક મેં આપેલા તે સુધાંત તો તેમને છ હજાર દેવું હતું. આ બધી તપાસ કરી મેં તેમનું ક્રિયાખર્ચ કરવામાં સારો વ્યય કરવો આદર્યો. હું એવાં ખર્ચની વિરુદ્ધ છું, પણ જ્યારે તે કરવા વિના ચાલતું જ નથી ત્યારે તો તેને સારી રીતે જ કરવાં. આશરે રૂપીઆ સાતસો મેં તેમાં વાપર્યા, જે મારી જ્ઞાતિની રીતિ કરતાં લગભગ દોઢા બમણા હતા. અને તેથી મને મારા કુટુંબમાં જે ઉત્તમ યશ ત્રણ પેઢીથી એવા કાર્ય સંબંધે ચાલ્યો આવ્યો છે તેવો યશ મલ્યો – રૂપીઆ મેં થોડાક તો પિતાશ્રીના લેણામાંથી ભેગા કરી આણ્યા હતા. [130]આશરે ચાર સાડાચારસો મારી પાસેથી આપ્યા જેમાં યોગ એવો થયો કે પિતાશ્રીના બારમાને દિવસ જ ભાવનગરથી રૂ. ૩૨૭ની હુંડી આવી– કે જે મારા બાકીના પગાર વગેરેની હતી ને જે હાલ નહિ આવવાનો કે

કેવલ ન જ આવવાનો મને સંકલ્પ હતો. જે શક્તિને હું ઉપાસું છું તેની ગતિ સહન છે. પણ તે ગતિનો તે પછીનો ચમત્કાર જે થયો છે તેથી તો હાલ હું સ્તબ્ધ બની ગયો છું, ને શું કરવું તેની અનેક યોજનાઓ ઘડ્યાં કરૂં છું. એ કહેતા પૂર્વે જેને માન ઘટે છે તેને આપવા દો કે મારા પિતરાઈ કાકા ભુલાભાઈ એમને [? ણે] મારા પિતાના કાર્યમાં બહુ જ મદદ કરી તેથી જ હું તેમાં સાંગોપાંગ પાર ઉતર્યો..

એ કાર્ય હજી પત્યું નથી તેવામાં તો સરકારથી જણાયું કે જુનાગઢ તરફ મારી નોકરી આપવામાં નહિ આવે; સબબ કે "જે કામ કરાવવા માટે જૂનાગઢે એ માગણી કરી છે, તે એવું નથી કે તે માટે સરકારી માણસ પૂરો પાડવાની જરૂર હોય."* આમ થવાથી હું નિરાધાર બની ગયો. તે જ સાથે સરકારે ઠરાવ્યું છે કે ભાવનગરવાળાએ મણિલાલને સરકારી ચાકરીમાં ફરી રજુ થાય ત્યાં સુધીનો રજા વગેરેનો જે દર થાય તે ભરી આપવો. અર્થાત્ સરકારી નોકરીમાં મને પાછો મારી અસલ જેવી જગોએ આણવો ઠર્યો છે. ને ડાયરેક્ટર સાહેબ લખે છે કે કોઈ હાઈસ્કુલમાં જગો આપવી. એ બાબત મેં લખાણ કર્યું છે કે હું પૂર્વે ગેજેટેડ આફીસર હતો માટે મને તેવી જ જગો આપવી જોઈએ. જોઈએ હવે શું થાય છે. એ સંબંધમાં તો મારે રાજીનામું જ આપવું છે. ને કોઈ [132+]બીજું જ કાર્ય કરવું છે, કે રજવાડામાં નોકરી કરવી છે – જે થવાનો બહુ સંભવ છે, કેમકે રા. રા. મનઃસુખરામભાઈનો બહુ આગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન હવે તો દ્વિગુણિત બળથી ચાલુ જ છે. આ બધા યોગોમાં બહુ સંતોષની વાત એક એ થઈ છે કે મારા પરમ મિત્ર રા. ગોપાલદાસને ભાવનગરના આસિસ્ટન્ટ વસુલાત અધિકારીની જગો અકસ્માત્ જ રૂ. ૨૫૦)ના પગારથી મળી છે. એનો અભ્યુદય એ મારો જ છે.

* આ સંબંધની ખબર પણ દિવસ બે એક પહેલાં સ્વપ્ન દ્વારા મને સૂચવાઈ હતી.

+ આ પાનાનો સંખ્યાક્રમ 131 હોવો જોઈએ પણ ભૂલથી 132 લખ્યો છે. એટલે સંખ્યાક્રમ આપવામાં બૂલ થઈ છે. બીજી ભૂલ નથી. [આ. બા. ધ્રુવે કરેલી નોંધ]

૧૪. દાગીનાની ચોરી

તા. ૧૭–૧૧–૮૯ નડીયાદ

એકબે વાર વડોદરે ને એકાદ વાર પેટલાદ જઈ આવવું પડ્યું. તે બધું ઉદરનિમિત્ત જ. રા. રા. મણિભાઈ સાહેબનો પ્રયત્ન વડોદરામાં કહીં મને રખાવવા બાબત રા. રા. મનઃસુખરામભાઈની પ્રેરણાથી ચાલે છે – તેમાં વળી મારો પૂર્વનો મિત્ર ત્રિભુવનદાસ ગજ્જર પણ બહુ મદદ કરે તેવો યોગ છે – તે પણ મદદ કરે છે, કાંઈ થવાની આશા સર્વને છે, પછી તો પ્રારબ્ધ. પેટલાદ જવામાં પણ એવું જ નિમિત્ત હતું. ત્યાં કેટલીક જમીન મળી શકે તેમ સંભવ હતો તે પ્રયત્ન માટે ત્યાંના વહીવટદાર પાસે ગયો હતો.

પણ હું ત્યાં એક રાત્રીએ જમવા બેસવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં ચતુરભાઈનું પત્ર આવ્યું કે તમારા ઘરમાંથી દાગીના ગયેલા છે, તેમાં તમારા ભાઈનો હાથ છે, તુરત આવવું. રાતોરાત નીકળી તા. ૨૦–૧૦–૮૯ને રોજ આવ્યો. તપાસ શરૂ કરી. એમ સ્પષ્ટ જણાયું કે મણિલાલ દેવશંકર તથા માણેકલાલ નંદલાલ નામના બે છોકરાએ મારા નાનાભાઈને ક્રિકેટની પેટી લાવવાની તથા તે રમવા માટે જમીન રાખવાની અને તે બાબતની ક્લબ કરવામાંથી ફી વગેરેની આવક થવાની લાલચ દેખાડી ધીમે ધીમે આશરે બે હજાર(હાલના સોનાના ભાવે)ના દાગીના કઢાવી લીધા. તથા તે એક મંગળ નામના માણસને મારા ભાઈની રૂબરૂ [133]ઠેકાણે કરવા આપ્યા – મારા ઘરમાં દાગીનાની કાઢમુક તથા રૂપીઆની પણ કોઈ વાર આપલે મારો ભાઈ ઘણો વખત થયાં કરતો ને તેમાં એટલો પ્રમાણિક હતો કે અમારો સર્વનો તેના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. આ દાગીના તેણે આપ્યા એ અજાયબીની જ વાત છે. છતાં આપ્યા એ તો નક્કી જ ને તે છેલી ઘડીએ જણાયામાં આવ્યું. એ પછી શું થયું તેની મારા ભાઈને ખબર ન હતી, પણ જણાયું કે દાગીનામાંથી કેટલા (ત્રણ) મંગળે સોની જવેર ગલા પાસે ગળાવ્યા ને તે સોનું આ ગામના

એક શાહુકાર ઈશ્વર ભોગીદાસને ઘેર રૂ. ૮૦)માં મુક્યું. એ રૂપૈયા મંગળે મણિઆને આપ્યા તેમાંથી એક વોચ, ક્રીકેટની પેટી, વાજું, ઈત્યાદિ પરચુરણ સામાન તેણે આણી ગુપ્ત રાખ્યો તથા બીજા રોકડા રૂપૈયા મારા ભાઈએ લીધેલા તે પણ એક ભાવસાર સોનીને ઘેર તેણે વેપાર કરવા ઉછીના લેવા કરી છેતરી લીધેલા નીકળ્યા. આ બધી બાબતની ચોકસી હું, ભલાભાઈ મથુરભાઈ, ગોવર્ધન મોરલીધર, તથા શંકરભાઈ લખાભાઈ એટલાએ કરી ને તે બધી બીના અક્ષરશઃ ખરી નીકળી. આ વખતે બધી વાત પોલીસને ખાનગી રીતે જણાવી. તેમને મારા મિત્ર ગોપાળદાસના વડાભાઈ દેસાઈજી ખાનસાહેબે પણ બહુ ભલામણ કરી એ ઉપરથી પોલીસે પણ કેટલીક મદદ આપવા માંડી ને એક કાશીભાઈ મથુરભાઈ નામે માણસ, જે મંગળનો સગો ને પડોશી છે તથા જેને ઘેર દાગીના મંગળે મુકેલા એમ ઉપર જણાવેલા છોકરામાંનો માંણકો કહેતો હતો તેને પકડ્યો. તેણે કબુલ કર્યું કે દાગીના મારે ઘેર આવેલા પણ છોકરા ગયા પછી મંગળ પાછા લઈ ગયો. પછી મંગળને પકડ્યો, ને બહુ સમજાવ્યો. ત્યારે તેણે હું, ચતુરભાઈ શંકરભાઈ, ભલાભાઈ મથુરભાઈ, દાક્તર સાહેબ, સાંકળચંદ, છોટાભાઈ મથુરભાઈ, તથા બાબરભાઈ ભુલાભાઈ તથા જમાદાર લક્ષ્મણ એટલાની રૂબરૂ કબુલ કર્યું કે હું દાગીના લાવી આપીશ તથા મારી પાસે છે. એજ દિવસે એટલે દીવાળીના પડવાની રાતે એ માણસે છોટાભાઈ મથુરભાઈને તોલા ૩ાની સોનાની ઢાલકી આપી, ને તેમણે તે મારા મિત્ર ગોપાળદાસને આપી જે તેમણે બીજની [134]સવારમાં પોતાના ઈનીસીઅલ્સ સાથે મને આપી. પછી મંગળને બોલાવ્યો કે બીજું લાવ ત્યારે તે કેવળ ફરી ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે મેં કબુલ કર્યું નથી ને સોનું આપ્યું નથી, તથા હું કાંઈ જાણતો નથી.

આટલે હકીકત અટકી. જાણવું જોઈએ કે મંગળ તે મારા સાસરામાં નોકરને નામે રહેલો છે ને લાંબી મુદતથી રહેલો છે. મારી સ્ત્રી જે નાસી ગઈ છે તેની જોડે એને સંબંધ છે; ને આ તપાસ ચાલી તેમાં પોલીસ તથા બીજા બધા માણસોને રૂબરૂ તથા બીજી રીતે એમ ખાતરી થઈ છે કે દાગીના મારી સ્ત્રીએ જ આ યુક્તિથી લેવરાવેલા છે, ને તેની પાસે જ છે. એ સ્ત્રીનો ભાઈ તથા મંગળ તે બન્નેએ એવી અનેક ચોરીઓ કરેલી છે. હવે આવો યોગ દેખવાથી પોલીસવાળા પણ ખસી જવા લાગ્યા. એ લોકો પોતે જ કહે છે ને અમને સર્વને પાકો શક છે કે ફોજદારનો કારકુન મણીઓ કરીને છે તે તથા એક કલ્યાણ નામનો પોલીસ જેની બાયડી પણ મંગળની રાખ છે

તથા જે મારા સાસરા પાસે જ રહે છે તે આ ગરબડમાં મૂળથી સામીલ છે. વિશેષમાં એવો પણ બધાને શક છે કે લક્ષ્મણસિંગ જમાદારને પણ દાનદક્ષણા થયેલાં છે – એટલે આટલે સુધી વાત લાવ્યા પછી પોલીસવાળા એમ લેઈ બેઠા કે તમે અરજી કરો તો અમે માલ પકડાવી આપીએ. અમારા જાણવામાં છે પણ કેમ કરીએ? આવું થવાથી અમે હસ્તે પરહસ્તે વાત સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટને પોચાડી, પણ તે પણ પોલીસના ભમાવ્યાંથી એની એ જ વાતને લઈ બેઠો.

અમે અરજી કેમ નથી કરતા? અલબત્ત અરજી કરવી જ જોઈએ, પણ તે ઠગાઈની જ થઈ શકે એટલે તેમાં પોલીસ કાંઈ કરી શકે નહિ. છતાં કામ ચલાવવા દઈએ તો ઠગાઈનો ગુનો થયાના સાક્ષી માત્ર બે છોકરા જ રહે ને તે લોકો ક્રોસમાં નીભે નહિ એટલે પ્રોસીક્યુશન ભાંગી જાય. વળી, જે ખરા ગુનેગાર મારી સ્ત્રી તથા તેનો ભાઈ તેને અંદર લેવા સિવાય મંગળ ઉપર ગુનો [135]સાબીત કરાવાથી તેના જેવા બેહાલ માણસ પાસેથી સીવીલ રીતે પણ લેવાનું શું? વિના કારણનાં અથડામણ અને ખરચ થાય એ જ લાભ! તે તો ખાતર કેડે દીવેલ જેવી વાત થાય — ને પોલીસવાળા પણ — જો કદી માજીસ્ટ્રેટ તેમને તપાસ કરવા કહે તો – એમ જ શા માટે ન ઉભું કરે કે એ દાગીના મારી સ્ત્રીના જ છે તેના પલ્લાના છે પણ તે જુઠી રીતે પડાવી લેવા હું આવું તરકટ કરૂં છું. જો કે આવી વાત નાસાબીત કરવાના એક લાખ પુરાવા તૈયાર છે, તો પણ અરજી કરવામાં કાંઈ સાર જણાતો નથી — વળી મારા હાથમાં હજુ કોઈ ઘડતર જણસ આવી નથી કે જે પાકો મુદ્દો કહેવાય. એટલે હાલ મેં અરજી કરી નથી, પણ મને ખરી તાજુબી તો એ જ લાગે છે કે સરકારના આવા ન્યાયી રાજ્યમાં પોલીસના અમલદારો આવો ગુનો થયેલો સ્પષ્ટ રીતે જાણ્યા છતાં શા માટે દાગીના કઢાવી નહિ આપતા હોય ? આ રાજમાં અંધર [? અંધેર] છે એવું તો કહીં પણ નહિ હોય!! આવા કેટલા ઘુના [? ગુના] બનતા હશે, ને આમ પોલીસ કેટલું ઓહીયાં કરી જતી હશે!!

મારા ભાઈને છેતરવામાં મોખરે ચઢેલા બધા છોકરામાંનો જે મણિલાલ કહ્યો તે મારા મૂલ મિત્ર બાળાશંકરનો વચલો ભાણેજ છે. તે જાતે પાકો ચોર છે. તેના ઉપર કેસ ચલાવવાનો વિચાર રાખ્યો, પણ તેમાં લાભ કાંઈ નહિ ને વૈર જન્મ સુધીનું થઈ જાય માટે એ વાત પડતી મુકી. વળી બાળાશંકર પણ અત્રે આવી મને બહુ શરમાવી ગયો કે એમ ન કરવું ને એને સાક્ષીમાં

મુકવો; અને જે નુકસાન થયું છે તેમાં હું તને કાંઈ જવાબ આપીશ — આ વાત મેં કબુલ રાખી છે, પણ મને આશા નથી કે બાળાશંકર જેવા લબાડના બોલવામાં કાંઈ સાર હોય — [136]કદાપિ સાર હોય તો પણ તેના માટે દરકાર રાખવી જોઈતી નથી, કેમકે તેણે મને તેના ભાણેજને મુકી દેવાની ભલામણ કરી ને મેં તેને મુકી દીધો એટલો મારો પાડ તેના ઉપર ચઢ્યો એ જ બસ છે — મેં તેનો એક મોહોટો અપરાધ કરેલો છે. તેની સ્ત્રી સંબંધી ગરબડ મારાથી થયેલી છે જે મેં આગળ કહેલી છે, તો તેના દંડ તરીકે જ હું એના તરફનું આટલું નુકસાન સમજી મારી જાતને ઋણમુક્ત થઈ સમજીશ.

મારા નાના ભાઈએ આ શું કર્યું ? જે કર્યું તે કર્યું પણ જો હવે આટલેથી જ સમજશે તો હજુ બગડી ગયું નથી — વખત છે. હવે બધી ઉન્મત્તાઈ છોડી દઈ સ્વતઃ વિચારે ચડી ભણશે તો સુધરી જઈ વધારે સારૂં નામ કાઢશે – ઠોકર વખતસર વાગી છે – મારી માએ તેનો બહુ પક્ષ કરી કરી તેને છેક ચઢાવી દીધો હતો તેનું જ આ પરિણામ છે ને તે બિચારી આ અકસ્માતથી યદ્યપિ રોજ આંસુ ઢાળે છે તે જોઈને મારૂં હૃદય બળી જાય છે પણ મને તે જ ક્ષણે એમ થાય છે કે હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગે છે – સર્વોપરિ તો પ્રારબ્ધ જ છે. यदभावि न तद्भावि चेन्न तदन्यथा इति चिन्ता विषघ्नोऽ यमगदः किं न पीयते। પીધું જ છે. પ્રારબ્ધ પણ હવે મારા મનને કાંઈ દુઃખ કરતું નથી. હજુ જે હોય તે ભલે ઠાલવે, કે નક્કી થઈ જાય – અહો સંસારનાટકની રમુજ પણ ઓર જ છે, પણ તે તેમાં રહે છતે પણ તેથી વિરક્ત ફરનારને જ સમજાય છે ને આનંદ આપે છે.

૧૫. સંન્યાસનો વિચાર

તા. ૬–૧૨–૮૯

આજે દીલ બહુ ભરાઈ ગયું છે. કોને કહું ? મનની મુઝવણ મનમાં જ શમાવ્યા વિના રસ્તો નથી. જ્ઞાનદષ્ટિથી વિચાર કરૂં છું ત્યારે મને બધું કેવલ નાટક [137]જેવું લાગે છે. કાંઈ ક્લેષ થતો નથી; પણ તે જ વખતે નિંદાના સંબંધનું દુઃખ, પરિતાપ ઈત્યાદિ નજરે પડી જીવને માયામાં પાડી દે છે, ને જે થયું છે તે માટે અતિ ક્લેષ પેદા કરાવે છે. સંન્યાસી થઈને ચાલી જાઉં તો ક્લેષ ટળે, ને મને જે જ્ઞાનથી સમ્યગ્ દષ્ટિ થાય છે તે સ્થિર થાય; પણ તેમાંએ મન એકદમ વળતું નથીઃ પુત્ર કેવલ નાના છે, માતા બેઠી છે, ભાઈ પણ કેવલ ઋજુબુદ્ધિ છે. તેમનો નીસાસો નડે એમાં મારૂં શું કલ્યાણ ? વળી જે કુટિલ વેશ્યા મારી સ્ત્રીના નામે ગણાય છે તે પણ એમ થવાથી તો મારાં મા તથા ભાઈને નડવા તૈયાર જ થાય — ત્યારે વીલ કરૂં ? — હા, તેમ કરીશ — તેમ જ, તેમ જ, પણ તે વીલ પ્રમાણે અમલ કરનાર કોઈ ઠર્યા પછી તથા બધાં બાલક જરા હોશમાં આવ્યા પછી જ.

આટલો બધો ખેદ શા માટે ? નોકરીમાં વિઘ્ન પડ્યું છે, પિતા જે નિરંતર ભાર વહી મને કાંઈ જણાવા ન દેતા તે સ્વર્ગે ગયા છે. ઘરમાંથી બે હજારનું નુકસાન થયું છે – પત્તો મળ્યા છતાં હાથ લેવાયું નથી ! આશા છે એ વડી વસ્તુ છે, પેલી રંડી પાસે બધું છે એમ નિશ્ચય થયો છે – તો તેને પકડવી, પકડીને સમજાવી કરી માજીસ્ત્રેટ આગળ ખડી કરી કેસ ચલવવો, કે કાંઈ માલ હાથ આવે, આજ પકડાય – કાલ પકડાય – કેમ પકડાય – શી યુક્તિ – ઇત્યાદિ તર્કવિતર્કમાં ને પૂર્વાપર હસ્તે પરહસ્તે પ્રયત્નોમાં વાત તે રંડાએ જાણી. એમ થવાથી તેના બાપ પાસે સુણાવ નાસી ગઈ. હવે કેમ કરવું ? પ્રસંગ એવો આવ્યો કે નાતનો કોઈ માણસ આશાપુરી બાધા મુકવા ગયો તેણે એમને નોતર્યાં..એ વાત તેણે અમને જણાવી તેથી તેની સલાહ કરી

અમે સુણાવ ગાડી મોકલી કે તે માણસ બાપ તથા છોકરીને માતાએ તેડે – અમે ત્રણ માણસ રસ્તે રહ્યા ને ગાડી આવે તો એ રાંડને પકડવા તૈયાર થયા – પણ બાપ એકલો જ આવ્યો. એથી યુક્તિ વડે બાપને ઉતારાવી કાઢી અમે પાછા આવતા રહ્યા. ચતુરભાઈ તથા સાંકળાભાઈ ઉભા હતા ને હું આડો [138]થઈ ગયો હતો. ચતુરભાઈ પેટલાદ ગયા. અમે ઘેર આવ્યા. બીજે જ દિવસ બાપે છોકરીને નડીઆદ મોકલી દીધી ને ઘરમાં કહાવ્યું હશે કે છોકરીને નસાડી જવા કોઈ એના લુચ્ચા આશકોએ ઠાગો કરેલો માટે અહીંથી મોકલી દીધી છે. – આમ વાત ગામમાં ફેલાઈ; એટલે અમારી વાત દબાઈ ગઈ, જો કે મારા સાસરાવાળાએ આવી વાત ચાલ્યા પછી એમ કહેવા માંડ્યું કે એ તો મણિલાલે કર્યું હતું. અત્યારે સાંભળ્યું છે કે એ રંડા તો પાછી જવાની છે, હવે એને શી રીતે પકડાય? આ વિચાર નજીવો જેવો છતાં, અત્યારે મારા મનના દુઃખનું નિદાન છે. ઉપર કહી ગયો તે બધાં કારણ તો છે જ. તેમાં વળી મારો ભાઈ સ્કુલમાં પણ નપાસ થઈ વર્ગ ચઢ્યો નથી તેમ હવે અભ્યાસમાં પણ મંડતો નથી એ પીડા પણ છે, ને આ આશામાં ફરવાની વાત પણ ભાગી જવા બેઠી છે – શું કરવું? પ્રારબ્ધ.

૧૬. ચોરીની તપાસ

તા. ૬–૨–૯૦ નડીયાદ

બરોબર બે માસ થયા છે. તેમાં ચોરી સંબંધી જે ઉદ્યોગ ચાલે છે તે પર તો કાંઈ નવીન સિદ્ધ થયું નથી. પેલી રંડીને શું કરવું ? એને તેડીને ઘેર લાવવા માટે રણછોડલાલને વષ્ટિ કરવા સોંપી હતી, તેમ લલુ સોની પણ માથાકુટ કરતો હતો, પણ એ રાંડ એની મા તથા એનો બાપ એવો જ જવાબ દીધાં કરતાં હતાં કે અમારે મોકલવી નથી, સાસરૂં છે જ ક્યાં ? ઈત્યાદિ. નારણ વૈદ્ય પણ વારંવાર અજમાસ કર્યા કરતો પણ વ્યર્થ. છેવટ મેં એક બીજી તદબીર કરી ને મારા સસરાને નોટીસ આપી કે મારા ઘરના તેમ મેં પોતે કરાવેલા એવા આશરે રૂ. ૧૫૦૦)ના દાગીના તમારી છોકરી વગે કરી ગઈ છે એમ તેને તમે નસાડી ગયા તે પછી તપાસતાં નક્કી સમજાયું છે. તમે તે તમારી છોકરીને મોકલતા નથી, તેડવા મોકલ્યા છતાં મોકલતા નથી, એટલું જ નહીં, પણ તે હાલમાં કોઈ સાથે નાસી જવાના વિચારમાં છે તો પણ તમે સંભાળતા નથી. ત્યારે કહેવાનું કે તમે એ રાંડને મોકલો કે ન મોકલો પણ અમારા દાગીનાનો જવાબ દો. નહીં તો કાયદેસર પગલા લઈશું. આનો જવાબ તે લોકોએ કોઈ વાળેલો નથી, પણ નોટિસ પોહોચ્યાની પોહોચ આવી છે. [139]દાવો હજુ કર્યો નથી, કેમકે પાકો સાક્ષી પુરાવો તૈયાર થવો જોઈએ. બધી વાત જોવા ઉપર આધાર રાખે છે એટલે કોઈ તે બધું જોયેલા લોક મળવા જોઈએ તેની શોધ ચાલે છે. રાંડને પકડવાનો યોગ જ તે આવવા દેતી નથી, પણ હવે તો છચોક છીનાળાનો ધંધો જ ચલાવે છે. મારો એક સાઢુ છે તેને કાંઈ કારણસર બોલાબોલી થઈ તો મારી સાસુએ લોક વચ્ચે કહેલું કે "અમે તો ત્રણે જણીઓએ છીનાળાની દુકાન માંડી છે. તારે ફાવે તો આવજે." આટલું જ નથી પણ પ્રત્યક્ષ ધોળે દિવસે ગામ વચ્ચે થઈ એ રાંડ એની નાની બહેન તથા એની મા ત્રણે તેના યાર મંગળીયાને

ઘેર જઈ એશઆરામ કરે છે. પાનપટ્ટીઓ ખાઈને ગામમાં ફરે છે, ને સ્ટેશન પર પારસીઓને ત્યાં પણ છૂટથી જાય છે. મંગળીયાને ઘેર તો દરરોજ જાય છે, ને સાથે ખાવાની થાળ પણ લેઈને જાય છે. આ રાંડને શું કરવું ? આગળ ઉપર કાંઈક કર્યા વિના છૂટકો નથી.

ડીસેંબરમાં ક્રીસ્ટમસમાં કોંગ્રેસ ભરાઈ. દેશહિતની લાગણી કોને ન હોય ? મારા જેવા ગરીબને પણ ઇચ્છા થઈ કે તે સમારંભ જોવો તો ખરો જ. નડીયાદ પ્રતિનિધિ-રૂપે મુંબઈ ગયો અને તે સમારંભની ભવ્યતા, તે સમયે લોકોનો ઉત્સાહ, અને સર્વત્ર વ્યાપતો એકભાવ, એ જોઈ મને બહુ આનંદ થયો, અને આ ગરીબડી ભારતભૂમિ કોઈ વાર ઊભી થશે એમ આશા પેદા થતાં મારું મન બહુ પ્રસન્ન થયું. કોંગ્રેસમાં હવેથી દર પાંચ લાખે બે માણસ જ પ્રતિનિધિ મોકલવા એવી મતલબનો કાંઈ ઠરાવ થયો છે તેથી દરેક જીલ્લાવાર એક એક નાની સભા રાખવાની આવશ્યકતા છે — ખેડા અને પંચમહાલ માટે એવી સભા નિયત કરવા માટે હું એક પત્ર આ બે જીલ્લાના મુખ્ય ગૃહસ્થો તરફ મોકલવાની પેરવીમાં છું.

પાતંજલ યોગસૂત્રનું ભાષાંતર થઈ રહ્યું — હાલમાં તે છપાય છે. નાનાસાહેબને માટે જે અંગરેજી બુકનું ભાષાંતર કરવાનું તે પણ થઈ રહ્યું અને છપાઈ પણ રહ્યું. ગાયકવાડ સરકાર તરફથી કન્યાશાળાની વાચનમાળા માટે ધર્મ, નીતિ, વ્યવહાર [140]એ ત્રણ વિષયના પાઠ લખવા મને સોંપવામાં આવ્યા છે, તેના આશરે બધા મળી સાઠ પાઠ કરવાનો મેં ઠરાવ કર્યો છે, ને તે લખવાનું હાલ ચાલે છે. થીઓસોફીકલ સોસાયટીના મેનેજરનો અતિઆગ્રહ થવાથી **રાજ્યોગ**ની બીજી આવૃત્તિ પણ કેટલાક સુધારાવધારા સાથે છપાવા માંડી છે. કન્યાશાળા માટે જેટલું ધર્મ અને નીતિના વિષય ઉપર લખાશે તેમાંથી નીતિનો વિષય તો 'સદ્વૃત્તિ' નામે જે ગ્રંથ મારા તરફથી થાય છે તેમાંનો જ આવશે, પણ ધર્મનો વિષય સરલ અને સ્પષ્ટ સમજાય તેવી ભાષા અને તેવી દલીલથી ટુંકામાં સારો પ્રતિપાદિત થવા લાગ્યો છે એટલે એ બાબતનું જુદું પુસ્તક "આપણો ધર્મ"[૧૪] એવા નામથી છોકરા છોકરી વગેરે માટે તથા મોટાં માણસોને માટે પણ પ્રસિદ્ધ કરવું કે જેથી શાલાઓમાં જે ધર્મશિક્ષણની મોહોટી ખોટ છે તે પુરી પાડવાનો એક રસ્તો લીધો કહેવાય, એવો સંકલ્પ છે. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ "ડીડક્ટીવ લોજીક" વિષે એક ગ્રંથ ઉપજાવવાનું કામ મને સોંપ્યું છે. વડોદરાની કન્યાશાળાનાં પુસ્તક તેમ આ લોજીકનો ગ્રંથ એમાંથી આશરે રૂ ૫૦૦)

સુધીની પ્રાપ્તિ થવાનો પણ સંભવ છે. આ સિવાય પ્રિયંવદા ચાલતું જ છે, ને ભાવનગરથી કોઈ કોઈ વાર લેખ પણ આવે છે. આ બધા કાર્યના પ્રસંગમાં જરા ગંમત મળવા માટે નોવેલ્સ પણ વંચાયાં કરે છે.

ધર્મપ્રવૃત્તિમાં જે અભ્યાસ ચાલે છે તેમાં કેટલાક સિદ્ધાંત દૃઢ સમજાઈ ગયા છે ને હવે ધારણાનો અતિ ઉત્તમ અભ્યાસ ચાલે છે. — જે કામ્યબુદ્ધિથી એટલે ઉપાર્જનમાં કાંઈ સિદ્ધિ થાય એવી ઇચ્છાથી સપ્તશતી આરંભી હતી બીજી શતચંડી પણ કરી, તથાપિ અવસ્થા તો સુધરવાને બદલે બગડતી જ જાય છે. એ કામ હવે પડતું મુક્યું છે. માત્ર ધારણાનો જ અભ્યાસ ચાલે છે – શરીર સારૂં છે. એક ધર્મસમાજ સ્થાપવાની પણ વૃત્તિ થઈ છે.

[141]ઉપાર્જનમાં આવક કશી નથી. સરકારી નોકરી મુકી દેવાનો પ્રસંગ આવવાનો હતો જ તે આવ્યો છે ને રાજીનામું આપી ચુક્યો છું – પણ તેમાંથી એક યોગ થયો છે કે મારી સાત વર્ષની નોકરી છે તે માટે ગ્રેચ્યુઇટી મળશે. વડોદરામાં મારો નિયોગ થવાનો પ્રસંગ હજુ આવ્યો નથી – રા. મણિભાઈએ પત્ર લખી પગાર શું લેવો છે, પૂછાવ્યું હતું તેનું ઉત્તર લખ્યું છે કે આપ અને મહારાજાશ્રી નક્કી કરશો તે મારે ગ્રાહ્ય છે, પણ કાંઈ નિશ્ચય જણાયો નથી. કચ્છમાં ઈન્સ્પેક્ટરની જગોનું પણ હજુ કાંઈ નિશ્ચયપૂર્વક જણાયું નથી. તપાસ કરતાં એમ લાગે છે કે હજુ ત્યાં જે માણસ છે તેને જવા માટે બેત્રણ માસ જેટલી વાર છે. રા. મુ. મનઃસુખરામનો પ્રયત્ન ચાલુ જ છે. જે ચોરીની બાબતમાં બાળાશંકરે ભાગ આપવાનું વચન આપેલું છે તે બાબતમાં જ્યારે હું કોંગ્રેસ માટે ગયેલો તેવામાં બાળાશંકર અત્રે આવેલો, તેને રણછોડલાલે સારી પેઠે પૂછવા માંડ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે મારો બોલ મિથ્યા જવાનો નથી, ને મણિલાલને બોલાવો તો હું વાતચીત કરૂં. મને મુંબઈ કાગળ આવ્યો તેથી હું ઘણું કરી તા. ૨જી જાનેવારીએ અહીં આવ્યો. બાળાશંકર મારી પાસે આવીને જે તેણે રણછોડલાલને કહ્યું હતું તે જ કહેવા લાગ્યો; તથા વિશેષમાં બોલ્યો કે મેં મારા બનવેલી દેવશંકરને વાત કહેલી છે, ને તેમની ને મારી વચ્ચે કાંઈ વાંધો છે તે પતાવીને તારીખ પેહેલી ફેબ્રુવારી પેહેલાં હું તને જે પોહોચાડવું છે તે પોહોચાડીશ – એમાં એણે એમ પણ વિશેષ ચર્ચા કરી કે ચોપડીમાં મારે ઉધારવા ને તારે જમે કરવા તેનું કેમ કરીશું ? એનો પણ નિકાલ આણી આપ્યો; તે પછી એણે કેટલીક મિત્રભાવની વાતો કરી, ને મને કહ્યું કે 'તારે હજાર પાંચસો જે કાંઈ જોયતું હોય તે તું માગીશ કે તુરત હાજર થશે. એમ કરવું એ મારી ફરજ છે ને હવે જ હું તને મારો

સ્નેહ બતાવી શકીશ. જે ચોરી સંબંધની વાત છે તે જુદી છે, પણ આ તો મિત્રભાવે કહું છું.' આમ વાત થઈ અમે જુદા પડ્યા હતા. પછી ફેબ્રુઆરીમાં તે અત્રે [142]આવ્યો છે એમ મેં જાણ્યું, ને તપાસ કરી તો સલુણ રહેતો જણાયો – મને નવાઈ લાગી કે મળવા કેમ ન આવ્યો, તેથી હું મારો માણસ મોકલવાનો હતો, એટલામાં તા. ૪ ને દિવસ તે મને મળવા આવ્યો, પણ ચતુરભાઈ બેઠો હતો એટલે કહે કે હું પરમ દિવસે, એટલે આજ, ફરી આવીશ. હવે જોઈએ શું થાય છે.

તા. ક. ઉપરની હકીકત લખ્યા પછી મને કેટલીક ખબર મળી જેથી ઘણા દિવસથી ચાલતી તપાસ કાંઈ અંશે સકારણ લાગવાથી અત્રે નોંધવા યોગ્ય લાગી. પેલી રાંડ અતિ વ્યભિચારિણી થઈ છે એ તો છે જ, પણ એણે તેના પાપનું ફલ પણ પેદા કર્યું હશે તેથી તેમાંથી મુક્ત થવા અતિ મહા પાપ કર્યું, ગર્ભ રહેલો હતો તે પાડ્યો. રહેમત નામની એક તરકડી જે તે લોકોની અતિ જૂના વખતથી મિત્ર છે તેણે તે કર્યું અને તાવ આવે છે એવા મંદવાડનો ઢોંગ કરી રાંડ પાંચ સાત દિવસ પડી રહી. ખારી પોળમાં એક કણબણ રહે છે તેની તપાસ કરતાં એ વાત ખરી હોવાનો ઘણો સંભવ લાગ્યો. અને આખી નાતમાં તથા એ રાંડના પડોશીમાં તો એ વાત નિશ્ચયપૂર્વક ચર્ચાય જ છે.

૧૭. પત્નીનું તોફાન

તા. ૨૧–૨–૯૦ નડીઆદ

તા. ૭મી શુક્રવારે સાંજે હું અને સાંકળાભાઈ ફરવા જતા હતા એવામાં અમે મારી સ્ત્રીને બે કોળણો સાથે તોફાન કરતી ભાડભુંજાની દુકાને સેવો મમરા લઈને ફાકતી ઉભેલી દીઠી. મનમાં ઘણા વખતનો સંકલ્પ હતો તે અમલમાં મુકવાનો લાગ જોઈ મેં તેને પકડી પાડી અને મારે ઘેર આણી. આણીને જરા, કબજાથી રાખી, પણ તેને એક ટપલી સરખી તે જેટલા દિવસ રહી તેટલામાં મારી નથી, કે જરા પણ સખ્તાઈ તેના પર કરી નથી. ખાવા પીવા સારી રીતે આપી, તેને મેં, મારી માએ તથા સર્વેએ એમ અસર કરવા પ્રયત્ન કર્યો કે તારો અમારે બહુ ખપ છે, તું જ બધાની માલીક છે, ને તારે હવેથી અહીં રહેવું, અમે તારી બધી વાત ભુલી ગયાં છીએ. આમ કરવામાં અમારી મતલબ બે હતી. એક તો એ કે રાંડ જો અહીંયાં પગ વાળીને રહે તો અમારે માણસની બહુ જરૂર છે તેમાં નીરાંત થાય, ને ગામમાં તેની બદચાલથી જે ફજેતી થાય છે તે મટે ને બીજી એ કે ધીમે ધીમે રાજી થઈ જે ચોરીનો માલ એ રાંડને કબજે છે [143]તે બતાવે. પણ એ રાંડે અમને ઉલટાં છેતર્યાં. મેં પોતે તો એ રાંડને ખુશી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં બાકી રાખી નથી. રાતે સુવા માટે મારા જુદા મકાનમાં એને લેઈ જતો અને હું તથા મારો નોકર ત્યાં એ રાંડને સુવાડી સુતાં. રાંડને એકાંતમાં હું બહુ બહુ રીતે રાજી કરવા પ્રયત્ન કરતો અને તેની જોડે મને અતિ અપ્રિય એવો સંબંધ પણ મેં કરવો વાજબી ધાર્યો. રાંડે હજારો વાતો મને કહી, અને અનેક સોગન ખાઈ પ્રતિજ્ઞા કરી કે "મારાથી આજ લગી બહુ બદચાલ ચલાઈ છે. મેં મારી જવાની રખડવામાં બગાડી છે. મંગળીએ મને રાખી છે. હું હવે એ બધું ભુલી જૈઈશ, ને તમને જ રાજી રાખવામાં મારો વખત કાઢીશ – બધું ઘરેણું એ મંગળીઆ પાસે છે, મને એના સગા હરીભાઈએ ખબર કહેલી છે, ને

એ વાત કહેશો તો હું ગમે તે ઠેકાણે પણ કહીશ. તમારી ઘુઘરીએ ઘુઘરી ગમે તેમ કરીને હું લાવીશ. મારી જોડે એ મંગળીઆને નાસી જવું છે, તેથી ઘરેણું એણે સાચવી રાખ્યું છે, માટે હું એને છેતરીને ઘરેણું લાવીશ – મારાં માબાપ તો મારે વશ છે. મેં તેમને ઘોડ[? ડા]ની જીભ ખવરાવેલી છે. હવે હું બહુ પાકી થઈ છું. મારી બેનને કલ્યાણીઆ પોલીસે રાખેલી છે ને કલ્યાણીઆની બાયડીને મારા ભાઈએ રાખી છે. એ બધાં મારે વશ છે." આવી આવી હકીકત રાંડે બેત્રણ દિવસ રાતે રાતે મને કહી એટલું જ નહિ પણ ઘરમાં મારાં માતુશ્રીને, રા. રણછોડલાલ મનસુખરામને, મારા ગુમાસ્તાને, ડાહીબાઈને, ઘણાંકને કહી. મારે ઘેર આવી વ્યવસ્થા ચાલતી હતી. પણ એ રાંડને ઘેર જુદી જ ગરબડ મચી હતી. એની મા, એનો બાપ, એનો ભાઈ, અને મંગળીઓ જેણે એ રાંડના ભાઈ ઉપર લહેણાનો દાવો [144]કરેલો છે છતાં જેને આ પ્રસંગે એ લુચ્ચાઓએ મદદમાં બોલાવ્યો હતો, એ સર્વેએ અનેક ગરબડો કરવા માંડી – તેમને મોહોટી ચિંતા એ હતી કે જો એ રાંડ ચોરીની વાત કબુલ કરશે તો આપણે મરી જઈશું. આ ઉપરથી તેમણે રવિવાર તા. ૯ની સવારમાં અંબાલાલ વૈદ તથા કોર્ટના કારકુન મગનલાલને મારી પાસે મોકલ્યા અને કહેવરાવ્યું કે "તમે એ સ્ત્રીને જરાવાર મળવા માટે પણ અમારે ઘેર મોકલો. નહિ તો ભારે તોફાન થશે." આ વગેરે બાબત તેવી જ મતલબની સાંભળી મેં સાફ ના પાડી. પછી સાંજે આશરે આઠ વાગતે મારો સાળો, સસરો તથા ચારપાંચ લુચ્ચાઓ અને બદમાશો (અમથો વૈદ, છોટો ચોર, માધવા રણછોડ, માધવા કેશવ લાવણીવાળો વગેરે) ટોળું થઈને મારા ઘર આગળ આવ્યા – મને પ્રથમથી ચેતવણી મળેલી હતી એટલે હું અને ચતુરભાઈ મારી બેઠકમાં બેઠા હતા, પણ એ લોકો તો ગુપચુપ મારા જુના ઘર આગળનાં બારણાં ઠોકવા લાગ્યા ને કહે કે "ઉઘાડો". અંદર સાંકળ હતી, એટલે અંદરથી "કોણ છે" એમ પુછવામાં આવ્યું, પણ એ લોકોએ તો બહુ ઠોકાઠોક માંડી ને કહે કે કોણ છે તેનું શું કામ છે, બારણું એકદમ ઉઘાડો. ગરબડાટ અમે સાંભળ્યો કે તુરત નીચે ગયા, એટલે એ બદમાશો અમારી સામા આવ્યા ને હોકારા ટુંકારા કરવા લાગ્યા, તથા હાથમાં લાકડીઓ લાવેલા તે સંભાળવા લાગ્યા. પણ મારા [145]પડોશી તથા રસ્તાના લોક ભેગા થઈ ગયા. હું માત્ર એટલું જ બોલ્યો કે આમ કરવાથી કાંઈ વળવાનું નથી, તમારી બેહેન તમને મળવાની નથી, તમારે ફાવે તે કરી લો. ને એમ કહીને ઘરમાં ગયો. તથા એ લોકો ઘણુંક તોફાન બે કલાક સુધી કરી થાકીને ઘેર

ગયા. સોમવારે સવારે તે લોકોએ માજીસ્ત્રેટ રાવસાહેબ માધવરામ હરિનારાયણને અરજી આપી કે અમારી દીકરીને બળાત્કારથી તેનો ધણી પકડી ગયો છે ને ગેરકાયદેસર કેદ રાખે છે, તથા મારીને ગુનો કબુલ કરાવે છે. એ વાત મારા જાણવામાં ન હતી, પણ મેં પોતે પણ માજીસ્ત્રેટને એક ચીઠી લખી હતી કે આવું આવું તોફાન બદમાશોએ મારા ઘર આગળ કર્યું હતું તેવું હવેથી ન થાય તે માટે આપ પોલીસને ચેતવણી આપશો. માજીસ્ત્રેટ આ ચીઠીને લીધે વાકેફ થયેલા હતા એટલે તેમણે અરજી આવતાંની સાથે જ અરજદારોને બહુ બહુ રીતે સમજુત આપી અને તેમની છોકરી જેને કદી સાસરે જવાની આશા ન હતી તેને જવાવારો આવ્યો છે તે બહુ સારી વાત છે એમ સમજાવી અરજી કાઢી નાખી. આ હકીકત મને માજીસ્ત્રેટે પોતે જ તા. ૨૦મીની સવારમાં કહી હતી. [146]એ રાંડને કેદ કરી નથી, તથા મારી કે મારતા નથી, એ વાતની સાબીતી માટે તા. ૭–૮–૯–૧૦ બધા દિવસ મારે ઘેર હરદમ માણસો આવતાં હતાં તે સાક્ષી છે, એટલું જ નહિ પણ એવામાં જ મારા પિતાનો માશિયો હતો તે વખતે પણ આશરે ત્રીસેક માણસ પ્રત્યક્ષ તે રાંડની સ્થિતિ જોનારા હતા. ગામના સરકારી દાક્તર રામસિંગને બોલાવી ચાર આબરૂદાર ગૃહસ્થોની રૂબરૂ પણ મેં રાંડને ખડી કરી હતી કે તેઓ માર્યાનું કે ભુખે માર્યાનું નક્કી કરી શકે. વળી એ રાંડને અમે બીજું પણ કહ્યું હતું કે તને અહીંઆં જો તારી સાસુની અડચણ હોય તો નવા ઘરમાં જુદી રહે, ત્યાં રોટલો ખા, પણ તોફાન જવા દે – આવા ઈરાદાથી રણછોડલાલવાળી ઓરડી રસોડું કરવા માટે ખાલી પણ કરાવી, ને ડાહી, રણછોડલાલ, હું, મારાં માતુશ્રી સર્વે એ વાત કહેતાં હતાં પણ રાંડ સ્પષ્ટ ના પાડતી હતી.

આ પ્રમાણે હકીકત ચાલતી હતી એવામાં ઘણું કરીને તા. ૧૧મીએ બપોરે એ રાંડ મારા જુના ઘરના પાછળના બારણા તરફ ગઈ, અને ત્યાં જે તાળુ, એ રાંડ હોય ત્યારે અથવા ન હોય ત્યારે પણ હંમેશાં રહે છે તેને તોડી નાખી નાશી ગઈ. ગામમાં હાહાકાર થઈ ગયો, ને છીનાળ કોઈ દિવસ ઘર ન માંડે એ વાતની સર્વને ખાતરી થઈ. હવેથી એ રાંડને કોઈ દિવસ મારો સ્પર્શ થવાનો નથી, એ રાંડનો પડછાયો પણ મારા ઉપર જોયતો નથી. મારૂં જે છેલ્લામાં છેલ્લું કર્તવ્ય હતું તે મેં કર્યુંઃ તે કરવામાં મને કેટલો ખેદ થયો હશે, મારે [147]કેટલી અમર્યાદા કરવી પડશે, મારા મનને શું થયું હશે, તે જુદી વાત છે, પણ મેં એક ઉખડી ગયેલી છીનાળ વેશ્યા ખુલ્લી રીતે

પોતાનો વ્યભિચાર અને વટલાઈ જવું કબુલ કરે છે તેને ચોટલો પકડી મારે ઘેર આણી, જરા પણ દુઃખ ન દેતાં માફી બક્ષી રાખી, બલ્કે જુદું રહેઠાણ અને અન્નવસ્ત્ર આપવા પણ કહ્યું – છતાં નાશી ગઈ; તો તે વેશ્યાને હવે કોઈ પણ – ઈશ્વર, સરકાર, કે લોક મારી સ્ત્રી તરીકેનો હક અપાવી શકનાર નથી. તેને મારા અનેક શાપ, તેના જન્મોજન્મ તેની પાછળ લાગુ રહેજો ને તેનો પક્ષ કરનાર પણ સુખી ન થશો.

એ વાત થઈ ગઈ. શિવરાત્રી ઉપર વડોદરે જવું થયું હતું. બાવાભાઈ વૈદ્ય ત્યાં હતા. તે શ્રીઉપાસક છે. એટલે તેમની પાસેથી શ્રીનો ઉપદેશ લેવો તથા શ્રીયંત્રની પ્રતિષ્ઠા કરાવવી એમ હેતુ હતો. ત્યાં જઈ તેમને મળ્યો પણ તેમની નજરમાં એમ આવ્યું કે હાલમાં બાલાનો ઉપદેશ આપવો. પછી શ્રીનો. બાલાનો ઉપદેશ લઈ ઘેર આવ્યો. એમની પ્રતિષ્ઠા પણ શ્રીના [148]ઉપદેશ વખતે થવા ઉપર મુલતવી રહી.

નડીયાદ આવી કોંગ્રેસ બાબતની તાલુકા અને ઝીલા કમિટિઓ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો, તેમ ધર્મ માટે એક સમાજ સ્થાપવાનો પણ સંકલ્પ કરવા માંડ્યો. પંજાબ યુનિવર્સીટી તરફથી એવું પત્ર આવ્યું કે આ વર્ષ સંસ્કૃત પરીક્ષક થશો? તે સ્વીકાર્યું. નડીયાદમાં પ્રદર્શન હતું. તે ઉપર રા. મનઃસુખરામભાઈ આવ્યા હતા તેમણે કહ્યું કે કચ્છથી રા. મોતીલાલનું પત્ર આવ્યું છે કે મણિલાલને માટે બીજો કશો યોગ થઈ શકતો નથી, પણ ખાનગી ખાતેથી તમે કહો તે પગાર આપી મુંબઈમાં ફુટકળ કામ ખાતે રાખીએ. – આ વાત મને પસંદ પડી નહિ, તેમ મને ખેદ પણ અતુલ થયો. જોઉં છું શું થાય છે? બાકી પૈસાના ગેરૂમાં કાંઈ લેવા જવું પડવાનું નથી.

૧૮. ધર્મ સંબંધી પાઠો

તા. ૧૧-૫-૯૦ નડીઆદ

ઘર સંબંધી એક હકીકત નોંધવા જેવી છે. પેલી રાંડને જ્યારે પકડી આણી હતી ત્યારે તેણે કહ્યું હતું કે મેં મંગળીઓ રાખ્યો છે, મારી બેને કલ્યાણીઓ રાખ્યો છે, ને મારા ભાઈએ કલ્યાણીઆની વહુ રાખી છે. તે વાતમાંનો એક ભાગ બરાબર ખરો પડ્યો છે, જે ઉપરથી તેમાંના બીજા ભાગનું ખરાપણું પણ સાબીત થવા જાય છે. ચાલતા સંવત ૧૯૪૬ના ફાગણ વદ ૧૪ ને રોજ સવારમાં મારા સાડુ જીવતરામના ઘર આગળ જબરૂં તોફાન મચ્યું. કાંઈક ખાનગી અણબનાવના સંબંધથી કલ્યાણીઆની વહુ જીવતરામના ઘેર જઈ ગાળો દેવા લાગી, ને છેડો વાળી બેઠી, [149]તથા સો બસો લોક ભેગા થઈ ગયા તેના આગળ કહેવા લાગી કે તારી બાયડીએ મારૂં ઘર ખરાબ કર્યું તો તું મને રાખ. આ ઉપરથી બધો દિવસ જીવતરામના ઘરમાં કંકાસ ચાલ્યો ને જીવતરામે પોતાની બાયડીને મારી તથા એકબે દિવસ ઘરમાં કેદ રાખી. આ લોકોની આવી હકીકત જગત્પ્રસિદ્ધ છે, એટલે મારી સ્ત્રી કહેવાતી વેશ્યાને હું કદી પણ હવેથી સ્વીકારૂં નહિ તો તેમાં મારો દોષ નથી, અથવા તે રાંડનો મારા પર કશો હક નથી.

જે રકમો મારા ઘરમાંથી મારા ભાઈ મારફત ગયેલી છે તેના સંબંધમાં બાળાશંકરે શિવરાત્રીનો વાયદો કરેલો, ને પછી તેણે એવો વાયદો કર્યો કે ઈસ્ટરમાં દેવશંકર આવશે એટલે નીકાલ કરીશું. તે પછી પાછો તે વૈશાક સુદ ૭ ને દિવસ મારી પાસે આવ્યો ને કહે કે આ પુનેમ સુધીમાં તને અમે અવેજ પોહોચાડીશું કેમકે શું પોહોચાડવું તે અમે નક્કી કરેલું છે, મારે મારા ચોપડામાં હીસાબ રાખવો નથી, મારે બારોબાર મારા ખાનગીમાંથી અપાવવાનું છે, ને ગુમાસ્તો બહાર ગયેલો છે, તથા હું હમણાં મારી સાળીના સીમંતની ખટપટમાં છું તેથી થોડી જ મુદતમાં પુનેમ પહેલાં તને આ ઘર કરવામાં

ખપ આવે તેમ પોહોચાડીશ – તેનું હજુ કાંઈ થયું નથી.

મારા ઘરને થોડી મરામત કરવાની હતી. તે કામ લઈ બેશી પુરૂં કર્યું છે. ને તેમાં આશરે રૂ. ૪૫૦ સુધી મજીઆરી ખરચ થયા છે.

નોકરી સંબંધમાં અનેક અનેક પ્રયત્ને એમ છેવટ આવ્યું છે કે વડોદરામાં દિ. બા. મણિભાઈ સાહેબે હાલ રૂ. ૧૮૦૦) બાબાશાહી ઉચક આપી કેટલાંક સંસ્કૃત પુસ્તક ભાષાન્તર કરવા માટે 150૬ માસ સુધી સાંપ્યાં છે. તેમણે એમ પણ વચન આપ્યું છે કે એ કામ થઈ રહેતા પૂર્વે કોઈ કાયમ ગોઠવણ વડોદરામાં જ કરીશું. કચ્છમાં ઈન્સ્પેક્ટરની જગો ખાલી થઈ છે. હવે ત્યાં કાંઈ થવાનો પણ સંભવ ખરો – તેમાં મોતીલાલની જે વિરુદ્ધતા જણાય છે તેનો કાંઈક ખુલાસો કચ્છના નોકરીઆત એક બે અત્રે આવેલા તેની વાતથી મળ્યો છે. મારાથી કેવલ બોલાતું નથી તેમ મુસાફરી કરવાની પણ મને શક્તિ નથી, એવી વાત ત્યાં સર્વના સમજવામાં છે. આ વાતનો ખુલાસો થવા માટે બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ જાતે પણ હું મોતીલાલને મળવા જવાનો છું – કેમકે વડોદરામાં હજુ કાંઈ શાશ્વત થયું નથી, ને થાય તો પણ ભાષાન્તરનું જ થાય તે કામ રાત દિવસ કરવું એ મગજને બહુ શ્રમ પડનારૂં છે માટે કચ્છની નિશ્ચયવાળી નોકરી લેવાની હજુ મને ઇચ્છા છે.

લખવાવાંચવાનું તો ચાલે જ છે – તેમાં રાજયોગ ફરી છપાય છે, ને યોગસૂત્રની વ્યાખ્યા પણ છપાય છે. વડોદરા કન્યાશાળાવાળી સીરીઝનાં ત્રણે પુસ્તકના જે પાઠ મને સોંપ્યા હતા તે લખાઈ ચુક્યા છે. તેમાંના ધર્મ સંબંધી પાઠ જુદા છપાવી લોકને પણ લાભ આપવા મેં ધારેલું પણ તેમ કરવાની લાગતાવળગતાઓએ રજા આપી નહિ. એ સાઠ પાઠ જે મેં લખ્યા છે તેની વ્યવસ્થા કાંઈક આવી છે :

151 પાનની સંખ્યા અને પુસ્તકનું નામ	ક્રમ	વિષય ગૃહસંબંધ	ક્રમ	વિષય સામાન્ય નીતિ	ક્રમ	વિષય ધર્મ	ક્રમ	વિષય સતીચરિત્ર
			૧	સદ્વૃત્તિ નીતિ	૩	ધર્મ–૧		
	૧૪	પત્નીધર્મ	૨	સત્સંગ	૪	ધર્મ–૨	૧૭	સીતા–૧
	૧૧	ગુરુભક્તિ–૧	૯	શાન્તિ	૮	વ્યવહારનીતિ	૧૮	દમયંતી
	૧૨	ગુરુભક્તિ–૨	૧૦	ક્ષમા	૭	પુણ્યપાપ	૧૯	ભોગવતી
પુસ્તક ૧લું પાઠ ૨૧			૫	પ્રવૃત્તિ–૧	૧૫	વ્રત	૨૦	શકુંતલા
65 pages		૩	૬	પ્રવૃત્તિ–૨	૧૬	સંસ્કાર–૧	૨૧	સુકન્યા
			૧૩	સ્ત્રીત્વ-૧		૬		૫
				૭				
પુસ્તક ૨જું પાઠ ૧૯	૬	પત્નીધર્મ–૨	૭	પ્રેમ	૮	પુનર્જન્મ	૧૫	સાવિત્રી
76 pages	૧૦	પત્નીધર્મ–૩	૧૪	આત્માર્પણ	૯	કર્મ	૧૬	સીતા–૨
	૧૩	માતૃધર્મ–૧	૧૧	સંયમ	૧૨	આશ્રમવર્ણ	૧૭	સતીઓ
			૧	સ્પર્ધા	૪	સંસ્કાર–૨	૧૮	સંયોગના
		૩	૨	પ્રસન્નતા			૧૯	પદ્મિની
			૩	સ્વાશ્રય		૪		
			૫	સ્ત્રીત્વ–૨				૫
				૭				
પુસ્તક ૩જું	૧	પત્નીધર્મ–૪	૨	ઉદારતાં	૪	ચમત્કાર	૧૭	સીતા–૩
પાઠ ૨૦	૫	પત્નીધર્મ–૫	૬	આચાર	૯	શાસ્ત્રાર્થ	૧૮	અનસૂયા
73 pages	૧૦	માતૃધર્મ–૨	૭	વિચાર	૧૫	પ્રાર્થના	૧૯	મૈત્રેયી ભાર્યા
	૧૪	માતૃધર્મ–૩	૮	અનુભવ	૧૬	મનુષ્યત્વ	૨૦	તારામતી
			૩	ધૈર્ય	૧૩	મતાંતર		
		૪	૧૧	સ્ત્રીત્વ–૩	૧૧	સંસ્કાર–૩		૪
				૬		૬		
કુલ પાઠ ૬૦ 214 pages	x	૧૦	x	૨૦	x	૧૬		૧૪

૧૯. વીલ કર્યું

[152]તા. ૨૩-૧૨-૯૦ નડીયાદ

આશરે સાત મહીને આમાં કાંઈક લખું છું. પ્રથમ ઘર સંબંધી. પિતાનું વર્ષી તથા વૃષોત્સર્ગાદિ પરવાર્યો છું. ઘરમાં બહુ સારૂં ચાલે છે. મારો ભાઈ બહુ સુધારા ઉપર છે, ને તે આ વખત ચોથા ધોરણમાં પાસ થવાની આશા ન હતી છતાં વર્ગ ચઢી શક્યો છે. છોકરામાં મ્હોટે છોકરે આજથી એક માસ પર બહુ નઠારી ભુલ કરી કે ઘરમાં કશા પ્રકારનું કારણ ન છતાં, સ્વતઃ શાન્તિથી નિશાળે જવા નીકળ્યો ત્યાંથી એને મોસાળ જઈને બેઠો!! લાગતાવળગતાઓએ જાણ્યાથી તરત પાછો આણ્યો, ને યોગ્ય શિક્ષા કરી મેં તેને સમજાવ્યો. ગયેલા દાગીનાના સંબંધે બાળાશંકરે કાંઈ કર્યું નથી, ને મેં હવે તેના જેવા લુચ્ચા માણસને એ બાબત કહેવી પણ મૂકી દીધી છે – મંગળીઆ પર દીવાની કોર્ટમાં રૂ. ૧૦૦૦)નો દાવો કર્યો છે – છોકરાંને જનોઈ દેવાનો વિચાર આવતા વૈશાખ (મે)માં ઠર્યો છે. તેમને ક્યાં પરણાવવા? નાતમાં તો અવતરની[૧૫] ખપે એટલી પણ આશા નથી. બાયડ[૧૬]માંથી કહેણ આવે છે ને એક ઠેકાણે મારા ભાઈ તથા મહોટા દીકરાને યોગ્ય કન્યા જોઈ રાખી છે ત્યાં કરીશ. નાતની દરકાર કરી બાપના કુવામાં બુડી મરવાનો મારો વિચાર નથી.

પેલી વેશ્યાના સંબંધમાં હું કાંઈ લક્ષ રાખતો નથી. છતાં તેણે હવે તો ઉઘાડે છોગે એક માધવલાલ રણછોડ નામના લુચ્ચા સાથે ઘર માંડ્યું છે. ખુશાલભાઈ હરીભાઈની પડોશમાં જ તે લુચ્ચો છે એટલે તેઓ તથા તેમની સ્ત્રી રોજ બધું દેખે છે. દા. રામસિંગ પણ એકવાર એ લુચ્ચાના બોલાવ્યાથી તેની કાંઈ દવા કરવા ગયા હતા તો તેની ઘરધણીઆણી પેઠે તે વેશ્યા તેની સારવાર કરતી હતી. નાતમાં પણ લોકો બહુ નારાજ થયા છે. રાંધી આપવાથી માંડીને તે આખી રાત સુઈ રહેવા પર્યંત વ્યવહાર ચાલે

છે, તે કોઈથી જોઈ ખમાતો નથી. તા. ૧૯ ડીસંબરની રાત્રીએ હરિલાલ અચરતલાલ, [153]નારણ દેવશંકર, મગન જસભાઈ, અંબાલાલ લક્ષ્મીલાલ, વગેરેએ વેશ્યા પેલા લુચ્ચાના ઘરમાં રાતે સુવા ગઈ ત્યારે તાળુ માર્યું. પછી રાંડના ભાઈને ઉઠાડી પુછ્યું કે રાંડ ક્યાં છે? તેણે કહ્યું કે ખબર નથી. આ સાબીતી રૂપે એમ ગણાઈ કે સવાર પડતાં રાંડ અંદરથી નીકળી તે ઘણાકે દીઠી. આવું રોજ બને છે, રાંડનાં માબાપની પરવાનગીથી બને છે, પણ આ તો નાતવાળાએ ખાત્રી કરી લીધી, કહે છે કે હવે નાત ભેગી કરી તેઓ એ રાંડ તથા એના નવા ધણીને નાંત બહાર મૂકનાર છે.

મારી આવકની બાબતમાં વડોદરાનું કામ છ માસનું હતું તે પુરૂં થતાં બીજું પાંચ માસનું મળ્યું છે, તેનો પણ પગાર તે જ પ્રમાણે પડે એમ છે – સિવાય એમ પણ વ્યવસ્થા મણિભાઈ સાહેબે કરી છે કે ઘણું કરી એક બે માસમાં હવે ૩૦૦)ના પગારથી કાયમ નોકરી પણ થઈ જશે. કચ્છ તરફથી રા. મનઃસુખરામ, જેના પ્રતાપથી જ વડોદરાનું પણ થયું છે, તેણે એમ કહાવ્યું છે કે દર માસે રૂ. ૧૦૦) ઘેર બેઠાં આપે, તે ત્રણ વર્ષ સુધી આપે – તેમને કાંઈ ગ્રંથ દર વર્ષે લખી આપવો – એ ઉપરાંત ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ લોજીક લખવા સાંપ્યું છે તે થયેથી તેમાંથી રૂ. ૩૦૦) મળશે તથા વડોદરા કન્યાશાળા સીરીઝમાંથી પણ તેટલા મળવાનો સંભવ છે. એ સીરીઝ બાબત હરગોવનદાસને તથા મારે મતભેદ થવાથી મેં મારૂં લખાણ પાછું ખેંચી લઈ, આપવાની ના પાડી છે. પણ હવે પાછા તેઓ તેમ મણિભાઈ સાહેબ બહુ આગ્રહથી માગે છે. જોઈએ શું થાય છે.

માતર તાલુકે વાસણામાં સીહોરવાળાની જમીન હતી તે ૨૬૦ વીઘાં જમીન મેં, સાંકળાભાઈ મગનલાલ તથા લલુભાઈ ઝવેરભાઈ ત્રણ ભાગે સરખે ભાગે રાખી છે. તેની પણ જે આવક થાય તે ખરી. દસ્તાવેજ વગેરે મારી પાસે છે – મુંબઈમાં એક એજન્સીની દુકાન મારા કોઈ મિત્રની ચાલે છે [154]તેમાં મારે અને સાંકળાભાઈને ભાગ કરવાનો વિચાર ચાલે છે. ઉન સુતર રેશમ વગરેને પાકા રંગ કરવાનું એક કારખાનું ચતુરભાઈ તથા હું તથા સાંકળાભાઈ ત્રણ થઈ કાઢવાનું ગોઠવીએ છીએ.

સંધ્યા પૂજાદિ તથા બાલાનો જપ એ ને રાજયોગનો જે અભ્યાસ છે તે ચાલે છે. પણ તે ઉપરાંત પાછા સપ્તશતીના પાઠ આરંભ્યા છે ને તેમાં કાંઈ અપૂર્વ ચમત્કાર છે એવું મને નિશ્ચય થતું ચાલે છે. જે દિવસે આરંભ કર્યો તેને બીજે જ દિવસ કચ્છની ગોઠવણ થઈ; અને વડોદરાનું પણ પાંચ

માસ વધ્યું તથા કાયમ થવા જેવો પ્રસંગ આવ્યો છે તે અચાનક એ શક્તિના પ્રભાવે જ થયું. પ્રથમ મે મહીનામાં વડોદરાનું કાર્ય આરંભ્યું ત્યારે તે જ દિવસ વીંછી કરડ્યો હતો તે અતિ શુભ શુકન મનાય છે, તે પણ વડોદરાની વાત કાયમ થાય તો વાત ખરી પડે. યોગાદિ અભ્યાસમાં વધારો થાય ને જ્ઞાન મળે એ હેતુથી થીઓસોફીકલ સોસાઈટીના ઈસોટેરીક સેક્શનમાં હું દાખલ થયો છું, ને તે દ્વારા મને અદ્યાપિ સારી ખબરો મળી છે.

વૃત્તિ હજુ શાન્ત રહેતી નથી. સમાધાન છે, પણ વિષયવૃત્તિનું કહું છું. બેચાર વખત એક સ્ત્રી સાથે વિષય થઈ ગયો છે. પણ વૃત્તિ બહુ પાછી હઠે છે ને એમ જ થાય છે કે કદી તેમ ન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરવો. મહાત્માઓ તેટલું માનસિક બલ આપે તો વાત સુલભ છે. હું પણ પ્રયત્નશીલ છું. કામ બરાબર વશ નથી થયો, પણ ક્રોધ તો બહુ અંશે વશ થઈ ગયો લાગે છે.

મારા મિત્રો આદિ બાબત મેં લાંબા વખતથી કાંઈ લખ્યું નથી. નાનાસાહેબ, ચતુરભાઈ, સાંકળાભાઈ, સર્વે હવે બહુ ઉત્તમ મિત્રભાવ વડે રહીએ છીએ. જેનામાં જે ખામી અને છોકરવાદ હશે તેનામાંથી ઓછી થઈ છે, અથવા હું તેથી ટેવાયો છું, પણ શાન્તિપ્રીતિ સારાં છે. મનસુખરામ, હરિદાસ, મણિભાઈ આદિ મુરબીઓએ [155]આ આપત્તિના સમયમાં મને બહુ સારી મદદ કરી છે. પણ તે સર્વમાં વાત ઉપાડી પાર પાડનાર મનસુખરામ છે, ને તેને પણ વધારે ઉત્તેજિત કરનારા મારા મિત્ર નાનાસાહેબ છે, એટલે જેનો જે ભાગ હોય તેને તેટલું, અથવા સર્વને અતિશય શુભ થાઓ એ મારો આશિર્વાદ પણ તેમણે કરેલા ઉપકાર આગળ ન્યૂન છે. બહારના મિત્રોમાં વડોદરામાં ગજ્જર, ભાવનગરમાં કેશવરામ, દુલેરાય, આદિ સર્વની મારા ઉપર મમતા બહુ છે તેવી છે.

લખવાવાંચવાની પ્રવૃત્તિ બહુ જ સારી છે. કેન્ટનો અભ્યાસ આરંભ્યો છે. યોગસૂત્ર અને રાજયોગ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં છે. પ્રિયંવદાને "સુદર્શન" એ નામ આપ્યું છે. મારા જે ધર્મવિચાર છે તે પ્રવર્તાવવા ખાનગી અને ગુપ્ત એવું અધ્યાત્મમંડલ મેં સ્થાપ્યું છે. થોડા મેંબર થયા છે. ગુજરાતમાં મારા વિચારોનું બલ ઠીક જામ્યું છે. સુધારાવાળા ગભરાયા છે. તેમણે મારી વિરૂદ્ધ બહુ લડાઈઓ આજકાલ યોજી છે તે સુદર્શન તથા બીજાં પત્રો દ્વારા સુવ્યક્ત છે. મારે દ્વેષ નથી, આગ્રહ નથી, સત્ય છે તે કહું છું, તેમાં તે લોક તો કેવલ મારા ક્ષુદ્ર શરીરના દ્વેષે કરી લડે છે, તો ભલે તેમને પણ તેમનું કર્મ

કદિ સત્ય બતાવે તો સારૂં. નેશનલ કોન્ગ્રેસની કમીટી ખેડા પંચમહાલને માટે નડીયાદમાં સ્થપાઈ છે તેમાં હું અને હરિલાલ પંડ્યા સેક્રેટરી છીએ. એ કમીટી તરફથી તથા અમદાવાદ જીલ્લા તરફથી હું આ વર્ષ ડીલીગેટ છું, પણ જઈ શકાય એમ નથી, વડોદરા તરફથી દ્વયાશ્રય, ગોરક્ષતક, ભોજપ્રબંધ કરી ચુક્યો અને ષડ્દર્શનસમુચ્ચય હાલ કરૂં છું. સોસાઈટી માટે ડીડક્ટીવ લોજીક [156]અને કચ્છ માટે ઈન્ડક્ટીવ લોજીકને પણ રચવાના વિચારમાં છું.

લખવું ભુલી ગયો કે મજીઆરી મીલકતની વ્યવસ્થાની ફારગતી તથા મારી જે આગવી રહે તેનું વીલ મેં તા. ૨૧–૭–૯૦ તથા ૨૩-૭-૯૦ રોજ કરી મુક્યું છે તે આ સાથે લાગુ છે – એમાં ફેરફાર કર્યા વિના મારો દેહ પડે તો તે વીલ પછી જે જે મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે તે મારો ભાઈ તથા મારા દીકરા ત્રણે ત્રણ ભાગે દરેક સરખું ખાય એમ મારી મરજી છે. પણ થોડે વખતે બધું સ્થિર થશે અને છોકરાં વગેરેને પરણાવી કરી ઠરીશ, ત્યારે તે વીલ ફરી સુધારીશ.[૧૭]

૨૦. પુત્રોનાં જનોઈ

તારીખ ૧૧–૪–૯૧ **નડીઆદ**

વ્યવહાર બાબતમાં જાણવાજોગ એટલું જ છે કે તા. ૨૧–૩–૯૧ને રોજ પેલી રંડાને નાત બહાર મુકાવવા બ્રાહ્મણોએ ઠરાવ કર્યો. સબબ એવો બન્યો કે એ રાંડ તથા માધવલાલ અથવા ફુલીઓ તે બે જે અહીંઆં ભેગાં રહેતાં હતાં તે નાશી ગયાં. લોકમાં એમ કહેવાય છે કે એ ફુલીઆની માને દીનશા કરીને એક મામલતદાર અત્રે હતો તેણે રાખેલી, ને તે જ દીનશા હાલ છોટાઉદેપુર દીવાન છે તેથી તેણે ફુલીઆની માને નોકરી આપી આ રાંડને પોતાના ઉપયોગ માટે મગાવી લીધી. ખાનગી તપાસથી સમજાય છે કે છે પણ ત્યાં જ. આ કારણથી બ્રાહ્મણોએ "અંબાલાલ રવીશંકરની દીકરી" તથા એ ફુલીઆને નાતબહાર મૂકાવવા ઠરાવ કરી તે ઠરાવ તા. ૩૦–૩–૯૧ને રોજ આખી નાતમાં રજુ કર્યો. [157]તે ઉપરથી આખી નાતે એ ઠરાવ મંજુર કરી બન્નેને નાતબહાર મૂક્યાં અને વિશેષમાં જે તાળુ પૂર્યાની હકીકત આગળ મેં નોંધી છે તે પણ કારણરૂપે ઉમેરી. હું ધારૂં છું કે આ રાંડ સાથેના મારા સંબંધરૂપી નાટકનો આ છેલો જ પ્રવેશ હો!

મારા બે છોકરાને જનોઈ દેવાની વ્યવસ્થા ચાલે છે. જનોઈ વૈશાખ એટલે મે મહીનામાં દેવાનું છે. છોકરા તથા મારો ભાઈ તેમને નાતમાં કહીં પણ કન્યાનો સંભવ નથી. કુલ, પહેરામણી, વગેરે આગળ જે જે અમારૂં હતું તેનો હવે હીસાબ નથી, કેમકે પૈસા ખર્ચ્યા વિના કન્યા મળતી નથી. હું ત્રણને માટે ત્રીસ હજાર રૂપીઆ આપી શકું એવી મારી શક્તિ નથી, તેમ કદાપિ શક્તિ હોય તો પણ કન્યાનું જડ સરખું પણ વિદ્યમાન નથી, સબબ કે આગળ ગૃહસ્થો બ્રાહ્મણને કન્યા આપતા એ વહીવટ હાલ કેવલ બંધ છે, શુરૂ થાય તેવો સંભવ નથી, અને બ્રાહ્મણોમાં તો કન્યા જ નથી. આવા વિચારથી છોકરાંને પરણાવવાની મહોટી અડચણ થઈ આવી છે. વળી તેમને કુંવારાં રાખવામાં

અનેક હરકત છે. મારા પોતાના અનુભવથી તેમ બીજાનાં દૃષ્ટાંતથી એક વાતનો મને નિશ્ચય થયો છે કે પુરુષાતન યોગ્ય વયનું થતાં માણસ જો સ્ત્રીસમાગમ ન પામે તો તે કુછંદી થઈ જાય છે. આ એક મહા અનર્થ છે. ખાવાપીવા કરી આપનાર ન હોય તેથી દુઃખી થાય તે વાત તો એક જુજ છે, પણ આ અનર્થ બહુ ભયંકર છે. અને એનાથી સ્ત્રીસમાગમની મૃદુ અસરને અભાવે, [158]માણસ રૂક્ષ, સ્વચ્છંદી, બેદરકાર અને કુછંદી થઈ જઈ આત્મલાભ વણસાડે છે. બહુ બલિષ્ઠ સંસ્કાર હોય તો જ સીધો રહી શકે છે, કે બગડીને ઠેકાણે આવે છે. મારા ભાઈ તથા છોકરાંને આવા ભયમાંથી બચાવવા મારે યત્નવાન થવું, જો કે ખરૂં નિમિત્ત તો તેમનું પ્રારબ્ધ છે. એ મારી ફરજ છે એમ સમજીને મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે બાયડમાં છોકરાંને પરણાવવાં, અને નાતને વળગી રહેવું નહિ. એ બાબત ઠરઠરાવ પાકે પાયે કરેલા છે અને હાલ મારા ભાઈનો તથા મહોટા છોકરાનો વિવાહ કરી, રૂ. ૫૦૦) આપ્યા છે. પ્રત્યેક કન્યાએ રૂ. ૨૦૦૦) બધા મળી ખરચ થવાના એવો ઠરાવ છે. રૂ. ૫૦૦ની યોગ્ય પહોચ લીધી છે. વ્યવહારમાં પ્રતિષ્ઠા વધે એવો એક બનાવ એ થયો છે કે મને અત્રેના ઓનરરી માજીસ્ટ્રેટની બેંચમાં હાલ નીમ્યો છે. મેં ઘણી ના કહી છતાં નીમ્યો કેમકે હું જ એ બેંચ બાબત કેટલીક હરકતો સરકારને બતાવવા બેઠો હતો. ધારૂં છું કે મારાથી એમાં વખત બગાડાશે નહિ અને મારે રાજીનામું આપવું પડશે. સરકારથી જે ગ્રેચ્યુઈટી મળનાર હતી તેના રૂ. ૧૫૦૦) આવી ગયા છે.

ઉપજીવિકાની બાબતમાં વડોદરાનું કામ ષડ્દર્શનસમુચ્ચય પુરૂં થઈ ગયું. તેના રૂ. ૧૬૦૦) મળશે. પણ હજુ વડોદરામાં નક્કી વાત થઈ નથી. યાદી વગેરે લખાઈ ગયા છતાં વિલંબ થયાં જાય છે એ પ્રારબ્ધ! કચ્છથી ઠરાવ ત્રણ વર્ષ માટે પ્રતિમાસ રૂ. ૧૦૦)નો આવી ગયો. તેમને ઇન્ડક્ટીવ લોજીકની વાત પસંદ ન પડતાં તેઓ કાંઈ બીજા ગ્રંથની યુક્તિ માગે છે તે બાબત વિચારી તેમને જણાવીશ. સોસાઇટીવાળું ડીડક્ટીવ લોજીક લખાય છે. વડોદરા કન્યાશાળાની પુસ્તકમાળાને મેં તકરાર થવાથી પાછી ખેંચી લીધી હતી, પણ તેમાં છેવટને ભાગે રા. હરગોવનદાસે બહુ આગ્રહ કર્યો તથા [159]મારી મરજીને પણ કાંઈક અનુસર્યા તેથી તે પુસ્તકમાલાને જરા સુધારીવધારી ફરી મોકલવી ઠરી છે. તેનું કામ ચાલે છે. ઇંગ્લંડથી બરટ્રામ કીટલી નામનો એક ગૃહસ્થ મદ્રાસ થીઓસોફીકલ સોસાઈટીના મુખ્ય સ્થાને આવ્યો છે. તેની મારા ઉપર

સારી મમતા છે. તેણે ઓનરેબલ સુબ્રહ્મણ્ય આયર તરફથી મને બહુ આગ્રહ કરી માણ્ડુક્યોપનિષદ્ તથા ભાષ્ય અને કારિકાનું ભાષાન્તર કરવાનું આપ્યું છે. રૂ. ૩૫૦) ઠર્યા છે અને પ્રથમાવૃત્તિ પછીનો કોપીરાઈટ મારો છે એવો ઠરાવ છે. એ ઉપરાંત વળી અમેરિકાથી જજસાહેબે લખ્યું છે કે મહીને ૩૦ ડોલર આપીશું અને તમારે નાનાં બે ચોપાનીઆં દર માસે ધર્મતત્ત્વવિચારાદિ બાબત લખી મોકલવાં. એ વાત મેં સ્વીકારી છે, કેમકે તે વાત હું સ્વીકારૂં તેના માટે તેણે બહુ આગ્રહ કર્યો છે તથા બીજા મિત્રોની ભલામણ કરાવી છે. પણ હાલમાં બરટ્રામ કીટલી લખે છે કે એ યોજના માટે માણસ બંધાય તે મદ્રાસ રહે તો ઠીક એટલે આ વાત તો મારાથી બને નહિ, તેથી મેં તેને લખ્યું છે કે જજનો વિચાર તેવો જણાતો નથી તેથી મેં હા કહી છે, પણ જો તમારે તે રીતે એ વિચારનો ઉપયોગ કરવો હોય તો મેં હા કહી છે છતાં તે વાત ઉપરથી મારો હાથ ઉઠાવું છું. હવે જે થાય તે ખરૂં. [160]લંડનના "લ્યુસીફર"માં રાજ્યોગ તથા યોગસૂત્રની બહુ જ પ્રશંસા થઈ છે. અને રૂ. ૧૧૦)નાં 'રાજ્યોગ' પુસ્તક પણ તુરત વેચાયાં છે. સ્ટોકહોમવાળી કોન્ગ્રેસમાં મેં જે "પુરાણ" બાબત પેપર મોકલ્યો હતો તે મેક્ષમ્યુલરની વિરૂદ્ધ હતો માટે જ દાબી દેવામાં આવ્યો એમ હમણાં મી. મીડ તરફથી મને નિશ્ચય જણાયું છે અને તે પેપર લ્યુસીફરમાં છપાય છે. "ઈન્ડીઅન એકેડેમી" એ નામનું એક અંગરેજી ત્રિમાસિક કેવલ તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા માટે કાઢવું એમ ઇચ્છા થઈ છે, તે માટે વિલાયત, અમેરિકા, તથા અત્ર, એમ સર્વસ્થલે મિત્રોની સલાહ લેવા માંડી છે, જો ત્રણસે ઘરાક થશે તો કાઢીશું.

સુદર્શન સારૂં ચાલે છે. આ વર્ષે તેમાં નફો કાંઈક ૧૦૦–૫૦ રહેશે અને પાછલી ખોટ પુરી થશે. સુધારાવાળા હાલમાં બહુ ઉપડ્યા છે, પણ લોકની વૃત્તિ તેમના તરફ વળતી જણાતી નથી. તેમનો ને મારો વિવાદ બહુ ચાલે છે. તેમાં કેટલાક મધ્યસ્થ વિદ્વાનોએ પોતાની સ્વતઃપ્રેરણાથી મારો બચાવ કરવાનું લખાણ ઉપાડી લીધું છે.[૧૮]

"અધ્યાત્મમંડલ" એ નામે એક સભા સ્થાપી છે, તેમાં બે વિભાગ રાખ્યા છે. એક બાહ્ય તે તો થીઓસોફીકલ [161]સોસાઈટી જેવો જ, પણ ગુજરાતીમાં; અને બીજો તે કેવલ યોગાભ્યાસાદિ માટે, જેમાં પ્રતિજ્ઞા ઉપર જ દાખલ કરી શકાય. બન્ને મંડલમાં ગુરુશિષ્ય કાંઈ નહિ, અને સર્વ સમાન. ઉભયમાં ઘણાક ગૃહસ્થો દાખલ થાય છે.

અભ્યાસમાં હાલ કેન્ટ અને તત્ત્વ સંબંધી વાદગ્રંથોનું મનન ચાલે છે.

જે નિત્યક્રમ છે તે ચાલે છે, ને તેમાં સપ્તશતી પાછી ચલાવી છે. હાલમાં તો બાળાનો જપ, અને સપ્તશતી, તથા શ્રીયંત્રની પૂજા એ આદિનું ફલ અપૂર્વ જણાવા લાગ્યું છે.

મારા મિત્રવર્ગમાં બહુ સારો ભાવ ચાલ્યાં જાય છે. લોકોમાં તો મારા વિચાર ઉપર બહુ જ રુચિ પ્રવર્તી છે. મારા મિત્રોમાં જે છોટાલાલ વજુભાઈ છે તેણે પ્રેમની પરાકાષ્ઠાનું કામ સાધ્યું છે. હું સમજતો નથી કે તે મેં સ્વીકાર્યું તેમાં સારૂં કર્યું કે ખોટું પણ તેણે તેની સ્ત્રીને કાંઈ પણ સંકોચ વિના મારી કરી આપી છે, અને અમે ત્રણે એક જ હોઈએ તેમ તેણે કર્યું છે. હું આ માટે તેનો નિરંતર દાસ છું, પ્રેમથી બાંધેલો છું, પણ એ થવાથી એક મહાલાભ મેં એ સાધ્યો છે કે મારી આ બાબતમાં જે નઠારી ચંચલ વૃત્તિ છે તેને બીલકુલ ઠેકાણે લાવવી. સંકલ્પ કર્યો છે કે કોઈ સ્ત્રી તરફ હવે વૃત્તિ જવા દેવી નહિ, જ્યારે વર્ષે છ મહીને બે વર્ષે આ કહી તે સ્ત્રી મળે ત્યારે તે વાત, મરજી હોય તો કરવી – મારાથી આ મિત્રને માટે જે થઈ શક્યું છે તે ઉપરાંત શું થાય છે તે મારે નિરંતર કાળજીથી વિચારવાનું છે.

૨૧. પ્રેમ અને પ્રવૃત્તિ

તારીખ ૪–૧૦–૯૧

જે છોટાલાલની વાત આ ઉપર લખેલી છે તેનો સંબંધ બહુ દઢ [162]થતો ચાલે છે, પણ તે સંબંધમાં મને હજુ સહજ શંકા છે કે એમાં રખે કાંઈ મતલબ હોય. તેને હું આજ પર્યંત ૭–૮ વાર એ કાર્યે મળ્યો છું અને રૂ. ૨૫–૩૦ આપી પણ ચુક્યો છું. નાંદોદમાં એ નોકર છે ત્યાં એને ભારે કુછંદ લાગ્યો હતો તે મૂકાવવા માટે મારા મિત્ર રા. ગજ્જરને કહી તેમની પાસે ખાસ જગો એને માટે કઢાવી એને વડોદરે મોકલવો છે. ત્યાં પગાર હાલ રૂ ૧૦) છે પણ નાંદોદ તેને ૧૫) મળે છે. એટલે રૂ ૫) હું મારા પદરથી ગજ્જરની મારફત તેને છુપી રીતે અપાવી રૂ ૧૫ની નોકરી છે એમ બતાવીશ. જ્યારે ગજ્જર તેના ૧૫ કરશે ત્યારે એમ કરવું બંધ થશે. આટલે સુધી વાત આવી છે, પણ તેમાં અદ્યાપિ તો એમ જરા પણ જણાયું નથી કે છોટુએ કાંઈ સ્વાર્થથી એની સ્ત્રીની બાબત કરી હોય. કેવલ અનન્ય પ્રેમ, અને મારે સ્ત્રીનો અભાવ તે ઉપર દયા, એમાંથી જ એ વાત થયેલી લાગે છે, પણ હજુ થોડો વખત જોવાનું છે.

ઓનરરી માજીસ્ટ્રેટ હું છું તે ઉપરાંત મ્યુનીસીપાલીટીમાં પણ સરકાર તરફથી નીમાયો છું. વડોદરાનું કામ ચાલે છે. સમાધિશતક, અનુભવપ્રદીપિકા, તર્કભાષા, બુદ્ધિસાગર, શ્રુતિસારસમુદ્ધરણ એ પાંચ ગ્રંથો આજ પર્યંત પાછા થયા છે. હાલમાં વિક્રમચરિત અને વસ્તુપાલતેજપાલચરિત આવવાનાં છે. હજુ કાયમ વાત કાંઈ બની નથી. રા. ગજ્જરના હાથમાં હાલ રૂ. ૫૦) હજારનાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાનું કામ આવ્યું છે તેમાંથી મને સારી મદદ મળવાની સંપૂર્ણ આશા છે. કચ્છનું નક્કી થયેલું છે પણ તે લોકો એવા આળસુ છે કે હજુ પુસ્તકો નક્કી કરતા નથી. અમેરિકા(ન્યુયોર્ક)ની થીઓસોફીકલ સોસાયટીના ઓરીએન્ટલ ડીપાર્ટમેન્ટવાળી યોજના છેવટ મારે લેવી પડી છે,

ને તેનાં કામ આજે ચાર માસથી ચાલે છે. ત્યાં બહુ પ્રશંસા પામે છે. માંડુક્ય થઈ ગયું અને છપાવા લંડન ગયું છે. ડીડક્ટીવ લોજીક હજુ લખી શકાયું નથી. અમેરિકાવાળી ગોઠવણ થઈ તેથી વખત મળતો [163]નથી. એટલે હાલ "એકેડેમી"નો વિચાર બંધ છે. સરકાર તરફથી બોંબે સંસ્કૃત સીરીઝમાં સ્યાદ્વાદમંજરી એડિટ કરવાની મને મળી છે. પંજાબ યુનિવર્સિટીમાં આવતા વર્ષમાં બી.એ. તથા એમ.એ.માં પરીક્ષક છું.

છોકરાંને જનોઈ દેવાઈ ગયાં. હવે લગનનો વિચાર ચાલે છે. ધીમે ધીમે થશે.

આ વખત લંડનમાં ઓરીએન્ટલ કોન્ગ્રેસ ભરાઈ હતી ત્યાં જૈન ફીલોસોફી બાબત પેપર રજુ કર્યો હતો. તેને "સર્ટિફીકેટ ઓફ મેરિટ" મળેલું છે.

પૂજાદિ નિત્યક્રમ યથાવત્ ચાલતો છે. મેડમ બ્લેવેટસ્કી પરલોક ગઈ પરંતુ તેના સ્થાપેલા ઈસ્ટર્ન સેક્શનમાં હું છું તેમાંથી અભ્યાસક્રમ સારો ચાલતો આવે છે. એમાં ઉપલા વર્ગમાં જવાય તે માટે મેં અરજી કરી છે. વૃત્તિ હાલ બહુ ઠીક રહે છે એમ લાગે છે. બીજો અભ્યાસ યથાવત્ ચાલે છે; તેમાં વળી હાર્મોનીયમ વગાડવાનું શીખવા માંડ્યું છે.

૨૨. લેખન અને અધ્યાત્મ મંડળ

તા. ૧૦-૪-૯૨

આશરે છ માસ પછી કલમ ચલાવું છું. નવું કાંઈ નથી. વડોદરા, કચ્છ અમેરિકા અને વડોદરામાં ગજ્જરવાળી ગોઠવણ, બધાં હવે સામટાં ચાલે છે. વિક્રમચરિત અને વસ્તુપાલ-તેજપાલ એ ભાષાંતર વડોદરાનાં ચાલે છે. અમેરિકાનું ચાલે છે, છપાઈને અત્ર આવે છે તે સંગ્રહેલું છે. કચ્છ તરફથી વ્હેટલીઝ રૂહેટરીક અને ઈન્ડક્ટીવ લોજીક આ સાલ તૈયાર કરવા માંડ્યાં છે – છેવટે એ દરબારથી મારી મરજી પ્રમાણે ગ્રંથો લેવા ઠર્યા-રા. ગજ્જરે આઠનવ વર્ષ ચાલે તેટલું લખવાનું આપ્યું છે, હાલ [164]સાઈકોલોજી[૧૯] ચાલે છે, ડીડક્ટીવ લોજીક[૨૦] ગુ. વ. સોસાઈટી માટે ચાલે છે. એ ઉપરાંત સુદર્શન તથા પરચુરણ વાચન બધું ચાલે છે. વખત બીલકુલ મળતો નથી. અગીઆરથી પાંચ સુધી અને રાત્રે એક કલાક એમ કામ કરવું પડે છે. પરચુરણને માટે તે જુદું. લંડનમાં એશિયાટિક ક્વાર્ટરલી દા. લીટનર કાઢે છે તેણે મને આર્ટિકલો લખી મોકલવા નિમંત્રણ કર્યું છે – પૈસા આપવા કહ્યું છે. વડોદરા કન્યાશાળા માટેના પાઠ હરગોવનદાસ તથા મણિભાઈએ આગ્રહ કરી પાછા ફરી લખાવ્યા, મેં ફરી સહજ ફેરફાર કરી આપ્યો, છતાં પાછા તેમને ગોઠતા થયા નહિ. મેં પાછા માગ્યા તો હરગોવનદાસે કહ્યું કે એમાં હું ફેરફાર કરી ચલાવું તો કેમ? તે વાતની મેં ના પાડી ને પાઠો પાછા આણ્યા છે. જુદા છપાવવા છે. હરગોવનદાસે લખ્યું છે કે જુદા છપાશે તો અત્રથી સારૂં ઉત્તેજન આપીશું.

વ્યવહારમાં છોકરાંના લગ્નનો નિશ્ચય હવે તા. ૩૦ વૈશાખ શુ ૪ શનિનો રાખ્યો છે. ભાઈ તથા એક દીકરાનું થશે. નાના છોકરા માટે મોઢાનો બંદોબસ્ત થઈ ગયો છે – આ બે લગ્નમાં શરત મુજબ ખરચ ૧૦૦)નું પલ્લું ૫૦૦) દંડ ને ૫૦૦) માંડવા ખરચ એમ ચાર હજાર છે – આપણી તરફ થાય તે જુદું. આ લગન થયા પછી નાતથી જુદા થઈશું પણ તેમાં કાંઈ ચિંતા

નથી. મ્યુનીસીપાલીટી ફરી નીમાઈ ત્રણ વર્ષ માટે તેમાં સરકાર તરફથી નીમાયો છું, બેન્ચમાં પણ ફરી નીમાયો છું. કશો પ્રયત્ન કર્યો નથી કે કરવો પડ્યો નથી.

અધ્યાત્મમંડલ ઠીક ચાલે છે. ધર્મની ચર્ચા અસલની પેઠે ચાલતી છે. અને દેશમાં અસર સારી જણાય છે. લંડનથી સ્ટર્ડી કરીને એક થીઓસોફિસ્ટ હિંદુસ્તાનમાં આવેલો તે મને મળવા આવ્યો હતો. ત્રણ દિવસ રહ્યો-અહા! શી તેની સાદાઇ[૨૧] અને શ્રદ્ધા! આજનો શુદ્ધ બ્રાહ્મણ પણ તેવું નહિ પાળતો હોય! તેના પછી [165]થીઓસોફીકલ સોસાઈટીના જનરલ સેક્રેટરી મિ. કીટલી અત્ર આવ્યા હતા. ત્રણ દિવસ રહ્યા હતા અને મુલાકાતનો લાભ લેઈ આપી ગયા હતા. પૂજા ધ્યાન આદિ ક્રમ છે તે છે. વૃત્તિમાં સારો ફેરફાર લાગે છે. ક્રોધ ગયો – ઈર્ષ્યા કે દ્વેષનો તો લવલેશ જણાતો નથી. થીઓસોફીની જે ઈસોટેરિક સ્કુલ છે તેનું નામ ઈસ્ટર્ન સ્કુલ પાડ્યું છે તેની બીજી પાયરીમાં હું દાખલ થયો છું એમાં જાણવા જેવું ઘણું છે.

પેલા મંગળીઆ ઉપર દાવો કરેલો તેમાં હાર્યા-મુનસફને કેટલાક ઈર્ષ્યાલુ લોકોએ ભરાવ્યાથી જ તેણે અવળો માર્ગ લીધો એમ મારી ખાતરી છે. અપીલ કરી છે. છોટુને વડોદરે ટંકશાળમાં રૂ. ૨૦ થી રાખ્યો છે. પ્રહ્લાદજીભાઈને[૨૨] સાંપ્યો છે. એની સ્ત્રી સાથે એણે મારો સંબંધ બહુ વધારી નાખ્યો છે. સ્ત્રી પણ બહુ પ્રેમવાળી છે. અમો ત્રણેની એકતા બહુ સારી ચાલે છે. છોટુને જે નાંદોદનું લફરૂં હતું તે હવે લગભગ છૂટી ગયું છે. છોટુ તથા તેની સ્ત્રીને આજ પર્યંત બધા મળી રૂ ૧૭૫) પોણા બસેને આશરે જરૂરીઆત પ્રસંગે મારે આપવા પડ્યા છે. પણ તે પાછા લેવાની ઈચ્છાથી આપ્યા નથી.

પાલીતાણાના દીવાન ચુનીલાલ જૂનાગઢ હરિદાસભાઈની જગોએ જવાના એમ થયું તે ઉપરથી પાલીતાણા માટે પ્રયાસ કર્યો છે. મુંબઈવાળા હાજી લાલજીની કુંપનીવાળા [166]મિત્રોએ બહુ સારી સહાય કરી કામ રસ્તે આણી આપ્યું છે. મનઃસુખરામભાઈ તથા હરિદાસભાઈએ પણ ટેકો કર્યો છે: પરંતુ હાલમાં તે વાત બનવા જેવું થયું એટલામાં જૂનાગઢના નવાબ મરી જવાથી હરિદાસભાઈ ઘેર આવી ન શક્યા તેથી બધી વાત ટાઢી પડી ગઈ છે.

૨૩. ભાઈ અને પુત્રનાં લગ્ન

તા. ૨૭–૭–૯૨

મારા ભાઈ અને પુત્રનાં લગ્ન થઈ ગયાં. નાતવાળાને વરઘોડામાં આવવા જેટલી પણ મહેરબાની કરે એવી વિનતિ કરી પણ તેનો બદલો તેમણે એમ વાળ્યો કે વહીવટ વિરુદ્ધ જઈ ઉલટા એક દિવસ આગળથી અમને નાતબહાર મૂક્યા. મિત્રોની પરીક્ષા આ સમયમાં બહુ સારી થઈ. મોહનલાલ કેવલ રદ નીકળ્યો. વિરોધી તો નથી થયો, પણ તેણે એક તૃણ પણ મને સહાય થવા હલાવ્યું નથી એવી મારી ખાતરી છે. અસ્તુ. એ માણસને હું બહુ જ સ્વાર્થી જાણતો હતો તેવો જ તે ખરેખરો જણાયો છે, અને મેં જો તેનું કાંઈ કર્યું હોય તો તેનો બદલો તેણે કશો વાળ્યો નથી. તેને સંસારમાં ઠેકાણે મેં પાડેલો એમ મારૂં માનવું છે માટે આમ લખું છું. છોટુએ બહુ પ્રયાસ માંડ્યો, જાતે આવવા તૈયાર થયો, પણ મેં જ ના પાડી આગ્રહ કરીને અટકાવ્યો કેમકે એના આવવાથી એને હાનિ વધારે અને મને લાભ કાંઈ ન હતો. પણ એના મનની પરીક્ષા થઈ ગઈ. નાતના મિત્રોની એ વાત; પણ બાકી મારા જે જે મિત્રો છે તે આ પ્રસંગ પર [167]એવી મારી મદદમાં ભેગા થઈ ગયા, આખા ગામે પણ મારા ઉપર એવો સારો ભાવ બતાવ્યો કે વરઘોડો બહુ સારામાં સારો નીકળ્યો, લગભગ હજાર માણસ ભેગું થઈ ગયું અને જાનમાં પણ દોઢસોને આશરે માણસ આવ્યું, મને બધા વ્યવહારથી બહુ સંતોષ થયો. અત્ર પરણાવીને પાછા આવ્યા પછી નાતવાળાએ ઘણા ઘણા દ્વેષ ઈર્ષ્યા આદિ જે મનમાં હશે તેને પ્રદર્શિત કરી અમને હેરાન કરવાના માર્ગ રૂપે આ સાધન હાથ કર્યું. પણ અમારો ને તેમનો સંબંધ તૂટેલો અને મારી સ્થિતિ ઉપર ઈશ્વરની કૃપા તેથી કોઈ ફાવ્યું નહિ. મારા નાના દીકરાનો વિવાહ નક્કી કર્યો છે ને લગ્ન આવતે વર્ષે કરીશ. નવી નાતવાળાએ અમારી પ્રતિષ્ઠાને ખાતર દંડના રૂ. ૧૦૦૦)માંથી ૧૭૫) ઓછા લીધા છે, તે હવે રણછોડ પાસેથી

વસુલ લેવાના છે.

છોટુ સાથેના સંબંધમાં તેની સ્ત્રી રામલક્ષ્મીનો ને મારો સંબંધ પણ અતિ ગાઢ બંધાયો છે. મને વારંવાર એમ મનમાં આવે છે કે થીઓસોફીના ઈસોટેરિક સેક્શન યાને ઈસ્ટર્ન સ્કુલમાંનું પ્રથમ અને દ્વિતીય ડીગ્રીમાં ગયા પછી મારે આવું ન રાખવું જોઈએ – સ્ત્રીસંસર્ગ જ તજવો જોઈએ – જો કે એવી બાંધણી તો છે જ નહિ – પરંતુ હું ગમે તેવો યત્ન મનને ઉઠાવી લેવાનો કરૂં છું તો પણ મને કશું ઓછું એ બે જણ આવવા દેતા નથી; મારી ગૃહિણી જ હોય એ રીતે રામ વર્તે છે, હું પણ હાલ તુર્ત એમ સમજીને નીભાવું છું કે [168]ગૃહિણી હોત જ તો નીભાવવી પડત જ. મારા મનની વાસના પણ છેક નિર્મૂલ થઈ નથી, જો કે તેમ કરવા પ્રતિ પ્રયત્ન છે, તે એવો કે બનતા લગી વાસના દાબવી, ને ન ચાલે ત્યારે વડોદરે રામને મળી આવવું. એમ કરતાં મન વધારે શાંત પડશે – આટલી આ જ બાબતમાં હવે આટલું પણ વિહ્વળ રહ્યું છે એટલે મૂકી દેઈશ – એ લોકોને આ સંબંધમાં સ્વાર્થ હશે કે નહિ તે પરીક્ષા કરવા મેં ઘણા પ્રયોગ કરી જોયા પણ મારે હજુ સુધી તો એમ જ કહેવું પડે છે કે કેવલ પ્રેમનો જ આ ઉપહાર છે અને એવા ઉપહારના ઉપભોગમાં હું પાપ માનતો નથી – પ્રેમનો અર્થ જ અભેદ છે. આ સંબંધમાં મને દ્રવ્યહાનિ થાય છે. આજ સુધી લગભગ બસો થયા હશે, પણ તે તે લોકો ખાસ માંગતા નથી.

•વ્યવહારમાં વડોદરાનું કામ ચાલતું છે. ત્યાંથી વળી જ્ઞાનમંજુષાનું કામ મળેલું છે. કચ્છનું ચાલતું છે, અમેરિકાવાળું બંધ પડ્યું છે, તો પણ ૫૦૦)ની આવક માસિક છે. માંડુક્ય થઈ રહ્યું તે છપાય છે. રૂ ૩૫૦) આવી ગયા. સોસાઈટીનું લોજીક લખાય છે. સુદર્શન ચાલે છે. બીજો આધ્યાત્મિક અભ્યાસ પણ ચાલે છે. પંજાબ યુનીવર્સીટીમાં ૧૮૯૨માં પરીક્ષક હતો; વળી ૧૮૯૩ માટે નીમાયો છું. મુંબઈ યુનીવર્સીટીમાં આ વર્ષ અરજી કરી છે. મ્યુનીસીપાલીટીમાં છ માસ મેનેજીંગ કમીટી, અને સ્કુલ કમીટીનો બારમાસ ચેરમેન છું. ઉપાધિ વધી છે, પણ વૃત્તિ સારી ચાલે છે.

૨૪. પાટણના જૈન ભંડારોનું સંશોધન

[169]તા. ૬-૨-૯૩ પાટણ

છ મહીના થઈ ગયા. અધ્યાત્મ અભ્યાસમાં કાંઈ વધારો થયો નથી. ઘણી ખેદની વાત છે. વાંચવામાં તો ઘણું આવે છે ને ઘણું ચાલે છે, પણ વૃત્તિ અને યોગના અભ્યાસમાં વધારો નથી. છે તેનું તે રહેલું છે ને સારી રીતે ચાલે છે, વિષયવાસના – સ્ત્રીના પ્રેમની લાલસા, તે જ વિરોધી થઈ પડી છે. છોટુ અને રામ તેમાંથી મન નીકળી શકતું નથી. ઘણો ઘણો પ્રયાસ કરતાં હાલ જરાક નિવૃત્ત થયું છે. મેં મનને એમ દૃઢ રીતે સમજાવ્યું કે નાંદોદવાળી સ્ત્રીનો છોટુને જે પ્રસંગ છે તેમાં તે ખરાબખસ્ત થવાનો હતો. તેમાંથી તેને મુક્ત કરવા માટે બધો પ્રયાસ છે, અને તેની સ્ત્રી સુધીનો સંબંધ મેં સ્વીકાર્યો તેમાં પણ નિર્ણય તો એ જ છે કે એને સર્વથા ખુશી રાખી, મારે સ્વાધીન કરી, લાડીનો સંબંધ મૂકાવી દેવો. એટલું સિદ્ધ થાય તો રામ સાથે જે ભાર્યાવત્ વ્યવહાર છે તે બંધ કરવો, તે વખત કાંઈક પાસે આવે છે એમ લાગે છે. ધીમે ધીમે આજ બે ત્રણ વર્ષના પ્રયાસે લાડી ઉપરથી છોટુનું મન કાંઈક શિથિલ થયું છે. મેં કેટલું કેટલું આમાં ખમ્યું છે? મારા આધ્યાત્મિક અભ્યાસમાં વધારો ન કર્યો, વ્યવહારમાં પણ વખતે કોઈને શંકા ઉપજી હશે તેટલો અપવાદ લીધો, અને પૈસાથી પણ લગભગ રૂ. ૨૫૦-૩૦૦ સુધી આજ સુધીમાં દબાયો, ત્યારે આટલે આવ્યું!! અસ્તુ. હવે વધારે આવશે અને એક જીવને પણ એવા કુમાર્ગથી બચાવ્યાનો સંતોષ એ બધાનો બદલો વાળી શકશે; અથવા બદલો શાનો? પ્રેમધર્મનો વિષય જ છે કે જ્યાં બને ત્યાં સારું કરવું જ કરવું.[૨૩]

વાચનલેખન સારી પેઠે ચાલે છે. સ્કોપનહોરનું World as Idea & Will એ પુસ્તક સ્ટર્ડીએ બક્ષીસ મોકલ્યું તે વાચવામાં બહુ આનંદ આવે છે. લખવામાં જે છે તે ચાલે છે. પ્રાણવિનિમય ફરી છપાવવાનું ચાલશે,

ભગવદ્ગીતા પણ – છપાશે અને "બાલવિલાસ" એ નામથી – પેલા વડોદરામાંથી પાછા લીધેલા પાઠ પણ – છપાઈ રહેવા આવ્યા છે. તેમાંથી ધર્મ વિશેના જે પાઠ છે તે જુદા કાઢી જુદા છપાવ્યા છે તેને "પરમાર્ગદર્શન" એ નામ આપી મફત વહેંચવાનો વિચાર છે. પ્રેમજીવન જેવી બીજી ૧૧ કવિતા રચી છે તે "[170]અભેદોર્મિ"એ નામથી પ્રસિદ્ધ કરીશ. તેનો ઉદ્દેશ તેમાં બતાવ્યો છે.

વડોદરાનું કામ ચાલે છે તે દરમીઆનમાં એમ ઠર્યું કે મારે પાટણ જૈન ભંડારો તપાસી તેની યાદી કરી કેટલોગ અને રીપોર્ટ કરવો અને પુસ્તકો પસંદ કરી મહારાજ સાહેબ તરફથી લખાવવાં. એ કામ ઉપર હું અહીં પડેલો છું. લોકો બહુ જ નીચ, સંકુચિત મનના છે. તેનું કારણ કેવળ અજ્ઞાન બીજું કાંઈ નથી. ગાયકવાડ સરકાર મહોટી મહોટી વાતો કરે છે ને compulsory education અને મહોટી મહોટી scheme ઘડે છે, પણ લોક બહુ પછાત છે, અધિકારીઓનો અમલ આંધળો છે – હજી ગાયકવાડી ગઈ નથી – ભંડારો બધા જોવાની પેરવી કરવામાં બહુ પ્રયાસ પડે છે. પણ આજ સુધી એ કામ સંપૂર્ણ રીતે કોઈએ કર્યું નથી, તે મારાથી બની આવે તો ઠીક એમ ઉમેદ છે. હવે એ કામ ૧૫–૨૦ દિવસે સમાપ્ત થશે. એક અંગરેજી રીપોર્ટ તૈયાર કરીને ખાનગી છપાવી વિલાયત વિગેરે મોકલ્યો હોય તો વિદ્વાનોને બહુ લાભ થાય.[૨૪]

નડીઆદમાં ઘર કરાવા માંડેલું છે. રૂ. ત્રણ હજાર ધાર્યા હતા પણ પાંચ થશે ત્યારે પતશે એમ લાગે છે. તેટલાની સવડ છે. હવે ત્રણ જણ માટે ઘર થયા એટલું નચિંત થવાયું – વચલી બારી બંધ કરે એટલે બે ઘર એ અને એક નવું બહારનું છે તે – એ ઘર બાબત ઓટલો મોટો છે એવો દાવો પડોશીએ કર્યો છે – જોઈએ શું નીકળે છે. મંગળીઆએ હાઈકોર્ટમાં અપીલ કરી છે, તે સામે ક્રોસ ઓબજેક્શન નોંધાવા મુંબઈ પણ જઈ આવવું પડ્યું છે – ઘરમાં સાંગો બરાબર ભણતો નથી, હજી બીડી પીવા વગેરે વ્યસન મૂકતો નથી એથી મારા જીવને બહુ ઉત્તાપ રહે છે. બે છોકરામાંથી મહોટો અંગરેજીમાં ગયો ને નાને હાલ ગુજરાતીમાં આરંભ કર્યો એથી સંતોષ છે, પણ મારા ભાઈને કાળજી નથી એ વાત મને જરા પણ ગમતી નથી. મહોટા બાળકને હવે કેટલુંક કહેવાય પણ? એની વહુ બહુ સારી નીકળે એમ લાગે છે. નવા તડમાં [171]ગયા તેથી જો કે આપણો સ્વાર્થ સુધર્યો તથાપિ એ લોકો ઘણા નાદાન જણાય છે. તેમની સાથે ઝાઝો સંસર્ગ રહી શકતો

નથી, તેમ નાતના મહોટા તડમાંથી બાતલ થયાને લીધે કશું વિઘ્ન લાગતું નથી. જેને આવવું જવું હોય તે સુખે આવે છે જાય છે. છોટાની ને રામની હીંમત તેમાં બહુ ઉત્તમ કહેવાય. તે બન્ને મારી સાથે પાટણ આવી ૧૫ દિવસ રહ્યાં હતાં. બાયડની ઉત્પત્તિ શી હશે તે તપાસતાં તે લોક બહુ પ્રાચીન સમજાયા એથી મનને ઘણો સંતોષ થયો અને તેમને જુદા થવાનું કારણ પણ કશું હીનતાભરેલું નથી એમ જાણી સારૂં લાગ્યું. બ્રાહ્મણ માત્ર એક હોવા જોઈએ એ વિચાર તો બહુ દિવસથી મનમાં હતો જ એટલે આ બાયડોની ઉત્પત્તિ તથા બ્રાહ્મણ માત્ર એક છે એ વાત જણાવવાને એક નાનું ચોપાનીયું મફત વહેંચવા "ગૂજરાતના બ્રાહ્મણો" એ નામથી છપાવ્યું છે.

મુંબઈથી એક મિત્રે પેલી જૂની પ્રિયતમા–ચોકસણ–ની વકીલાતનું પત્ર અહીં લખ્યું હતું પરંતુ તેને તો દૃઢ ઉત્તર આપી શકાયો! લખ્યું કે મારા મનમાં તેને માટે કશો વૈરભાવ નથી, સ્નેહ તેવો ને તેવો છે પણ મારા સ્થાનમાં ફેર પડ્યો છે, હું હવે એ સ્ત્રી જે સ્થાન પર છે તે ઉપર એક વાર હતો ત્યાં નથી, એટલે મારી પ્રિય સખી રૂપે તેને માટે મારૂં હૃદય સર્વદા ઉઘાડું છતાં, એથી પાર હું કાંઈ હવે કહી શકતો નથી.[૨૫] આ સંબંધે એક બીજો પ્રસંગ પણ નોંધવો યોગ્ય છે. એક બીજી બાલા પણ મારા ઉપર બહુ જ પ્રેમ રાખતી જણાય છે. ગમે તે કારણથી હો – પણ તેમ જણાય છે. મારા મનને અનેક કારણોથી હું કબજે રાખું છું પણ જોઈએ તેવું રહેતું નથી, પરંતુ એમાં છેવટ મારૂં મન કે તેનો પ્રેમ કોણ વિજય પામે છે એ નક્કી થયા વિના તેનું નામ અત્ર નોંધવું ઉચિત નથી.

ચીકાગોમાં પ્રદર્શન થાય છે! ને વળી તેની સાથે જ આખી દુનીયાંના ધર્મની પાર્લામેન્ટ મળવાની છે – જેની advisory councilમાં મને તે લોકે સ્વતંત્ર ખુશીથી એકાએક મેંબર નીમ્યો છે. ત્યાં શી રીતે જવાય? Exhibition જોવાય તે લાભ તો છે જ, પણ ઘાંટો ન છતાં એ લખીને સમજાવીને, ધર્મની પાર્લામેન્ટમાં ધર્મ માટે કેટલું કહી શકાય? હિન્દુ ધર્મ એ નામે કેવી કેવી જુઠી વાતો ક્રીશ્રીઅનો [172]ચલાવે છે, તેનો ખુલાસો થવાનો પ્રસંગ! વિલાયત જવામાં કશું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. મદ્ય માંસ ખાય તો તેથી પતિત થવાય, પ્રાયશ્ચિત્તાર્હ ન રહેવાય, પણ તેટલું સાચવીને જઈ આવવામાં કશું મહાપાતક થતું નથી. જાહેર રીતે એ વાત મેં લખી છે કે મને જૂના મતનો જાણી મારા મતથી કોઈને એ વાતનો ફેંસલો કરવાની ઇચ્છા થાય તો સારૂં છે. રા. મનઃસુખરામભાઈને લખ્યું છે કે કોઈ રાજારજવાડા ખર્ચ આપે તો હું જાઉં,

પણ તેમનું ઉત્તર કાંઈ ઉત્તેજક નથી. ખેર–એક paper Hinduism એ નામનો મોકલવો છે, સૂચનાઓ પણ લખી મોકલી છે કે Universal religionના principles enunciate કરો. પેપર તથા મારા ચરિતનો સાર તેમણે માગ્યો તે અને તેમણે માગેલો મારો ફોટોગ્રાફ બધું તેમના રીપોર્ટમાં છપાશે[૨૬] એમ સમજાય છે. પણ જોઈએ હવે આ paperની દશા પાછી Purana વિષેના Oriental Congress (Stockholm)માં લખેલા પેપર જેવી થાય છે કે નહિ.

પાટણ આવવાથી નિયમિત લખવાનું જે ચાલતું હતું તેમાં ખલલ પડ્યું છે. એટલે આ ચારછ માસનો આવક ત્રણસોથી વધારે નહિ થાય. સરકારે તો ઇન્કમટેક્ષ ચગદી ઘાલ્યો છે રૂ ૫૭ ઉપરાંત કાંઈક છે. જૂનાગઢ જવાની રુચિ છે. સિદ્ધપુર સોમયજ્ઞ થાય છે ત્યાં જોવા જવું છે, જૂનાગઢ જતાં લાઠી ઠાકોરને મળાય તો ઠીક. તેનો આગ્રહ છે, મારી ઇચ્છા છે. એ કુમાર! કેવો પ્રેમાલ હૃદયનો, કેવો શુદ્ધ ચરિતવાળો, કેવો વિદ્યાવિલાસી – એને પ્રત્યક્ષ જોયો નથી, એણે પોતે પત્ર દ્વારા ઓળખાણ કર્યું છે, પણ પછી તેના પત્રોમાંથી તે એવો સમજાયો છે. એક રાજા તરીકે એનું એ ચારિત્ર વધારે ખીલવીને અનુકરણીય થાય એમ મારી ઇચ્છા એને લખવાનો ઉદ્દેશ છે.[૨૭]

૨૫. ખૂનનો આરોપ

તા. ૩૧–૭–૯૩

પાંચ માસે લખવાની ઉર્મિ આવી છે! અંતરૂમાં કેવા કેવા ઉર્મિ આ પાંચ માસમાં બનેલા વૃત્તાન્તોથી રમી રહ્યા છે!! વ્યવહારનું કપટજાલ મારા જેવા નિયમિત રીતે અનાચારથી દૂર રહેવામાં કાળજી રાખનારને કેવું નડે છે! અણધાર્યા [173]ખર્ચના બોજામાં ઘર સંબંધે ઉતરાયું છે! ધર્મસમાજમાં જવાનો યોગ થયાનો જાતને પરમ આનંદ છે! વળી પેલી મારી ગુપ્ત–નાની–પ્રેમદુનીયાં–રામછોટુ–તેમાંથી મન કાંઈક ગ્લાનિ પામીને આવ્યું છે! પ્રકાશ–તિમિર, સુખ–દુઃખ, આનંદ-ક્લેષ, સંસાર બધી વિરોધિવૃત્તિઓનું કોઈક વિલક્ષણ મિશ્રણ છે! પણ તે આખા મિશ્રણના પ્રત્યેક રંગનો પૂરો કસ જાણે આ શરીર ઉપર જ બતાવવો એવો ભાવિનો નિશ્ચય ન હોય!![૨૮]

પ્રથમ ઘર સંબંધી. નવું ઘર થઈ રહેવા આવ્યું છે. ૧૦–૧૫ દિવસમાં કારખાનું બીલકુલ બંધ થશે. પણ ખર્ચ મૂળ ત્રણ ધારેલા તેના પાંચ થશે એમ ધાર્યું. પરંતુ હાલ એમ સમજાય છે કે ૬ અને ૭ હજારની વચ્ચે ખર્ચ થશે. ઈશ્વરેચ્છાએ તેટલો સવડ થશે; પણ રોકડ પુંજી પાસે આ સમયે કશી રહેતી નથી એથી મનને જરા ઠીક નથી લાગતું. માત્ર લેણું, ૭ હજારને આશરે છે તે તથા દાગીના જમીનો અને ઘર એ વિના કાંઈ રહ્યું નથી. વળી પાંચ વર્ષ શરીર રહેશે ને શ્રમ થશે તો સહજ દશ હજાર બચાવી લેવાશે એમ ઉત્સાહ છે, પણ ઘર બાંધવામાં આવો ખર્ચ અણધાર્યો થઈ ગયો તેથી કાંઈક ખેદ થાય છે. મને પૈસા બચાવતાં નથી આવડતા!! એ ઘરના અંગે એક થાંભલો છે તેનો પડોશીને વેધ છે એમ તેનું માનવું છે. વેધનું શાસ્ત્ર હું જાણતો નથી, પણ વેધ હશે એમ ધારૂં છું. તે દૂર કરી આપવા પંચાત કરવાનું તેને કહ્યું પણ ન માનતાં તેણે દીવાનીમાં દાવો કર્યો છે કે આખો ઓટલો જ ખોટો છે. આ દાવો કરનારને તેનો મામો અને સસરો મદદ કરવામાં

છે. એ દાવાની મુદત હાલ તા. ૧૦–૮–૯૩ની છે. વચમાં મે મહીનામાં પેલો મદદગાર સસરો મરી ગયો; તે પ્રસંગનો લાભ લેઈ આ પક્ષકારોએ તથા બીજાઓએ મળી એવી વાત ઉરાડી કે મેં તથા મારા મિત્ર દાક્તર રામસિંગે આ માણસને ઝેર આપીને મારી નાખ્યો! આ વાત કેવલ જુઠી છે એમ અંતરાત્મા જાણે છે. ગામમાં પ્રથમ તો વાત ખુબ ફેલાઈ, પાંચ સાત દિવસમાં જ અજ્ઞ લોકને પણ પ્રતીતિ થઈ કે વાત જુઠી ઉરાડેલી છે. પરંતુ કોઈ વખત આ કાગળો વાચનારને આ પ્રસંગનો ખુલાસો કરવો તો તેના ઉપયોગ માટે બનેલી હકીકત નોંધી મૂકવી યોગ્ય ધારૂં છું.

મરનાર બાબર એક દિવસ સાંજે પાંચ વાગતાને સુમારે દવાખાનામાં આવ્યો. દવાખાનામાં સાંજે બધા મિત્રો અમે ભેગા થઈ બેશીએ છીએ એ વહીવટ ઘણા વખતનો પ્રસિદ્ધ છે. હું, દાક્તર રામસિંગ, ભલાભાઈ, રામેશ્વર, ભાઈલાલ ઈન્સ્પેક્ટર, દાક્તર મનીઆર, માસ્તર અગરવાળા, એટલા ત્યાં બેઠા હતા. મરનારે દાક્તરને કહ્યું કે આજ તો છાતીમાં બહુ દરદ થાય છે. દાક્તરે કંપાઉન્ડરને કહ્યું કે Dover's powderનાં બે પડીકાં આપો. કંપાઉન્ડરે આપ્યાં તે તેણે ખીસામાં કે પાઘડીમાં[174] મૂક્યાં કેમકે દાક્તરે કહ્યું હતું કે રાતે સુતી વખતે ખાજો. પડીકાં લઈને જતે જતે તે માણસને ભલાભાઈએ કહ્યું કે મણિલાલના કેસનું સમાધાન કરો, એટલે તે મારી પાસે બેઠો. તે માણસ મને ઘણી વાર મળતો અને કહેતો કે મારો જમાઈ (દાવો કરનાર) મારી દીકરીને રાખતો નથી તેનું સમાધાન કરી લેવાનો મને આ લાગ મળ્યો છે માટે તે સમાધાન થયેથી હું જરૂર દાવાનું સમાધાન કરાવીશ. એની એ જ વાત તેણે પુનઃ મને કહી બતાવી, અને ગયો. જતો હતો તેવામાં ભાઈલાલ ઇન્સ્પેક્ટર કે જે તેનો સ્નેહી હોવાનું કહેતો હતો ને કહે છે તેણે મશ્કરી કરી કે બાબર દવા શું કરવા લે છે તારી નવી રાંડવાની છે. બાબરે તેની મશ્કરી કરી કે મરી જઈશ તો પણ તને મૂકવાનો નથી, ભૂત થઈને વળગીશ. આ રીતે ગંમત થયા પછી તે માણસ ગયો અને અમે બધા અર્ધો પોણો કલાક વાતચીત કરી રોજના પેઠે આઠ વાગે ઘેર ગયા. ઘેર ગયો ત્યારે મેં સાંભળ્યું કે બાબર રસ્તામાં મરી ગયો; એ સાંભળીને મને દલગીરી થઈ કે હવણાં સારોસાજો આવેલો માણસ મરી ગયો! બીજો દિવસ થયો, બપોર થયા, ત્રણ વાગ્યા. તે વખતે મને મારા મિત્ર કેશવલાલે કહ્યું કે ગામમાં એમ વાત ચાલી છે કે બાબરને મણિલાલે દાક્તર પાસે ઝેર અપાવીને મારી નાખ્યો. આનો પણ મેં હીસાબ ન લેખ્યો કેમકે મારા જે પ્રતિપક્ષીઓ છે તે ગમે

તેવી વાત કરે તેને સારા લોક પ્રમાણ કરે જ નહિ; તેમ બાબરની લાશ પણ હવે હાથ આવે તેમ ન હતું; કેમકે બાળી નાખી હતી. પરંતુ સાંજ પડતામાં તો મને ખબર થઈ કે આખા ગામમાં વાત ચર્ચાઈ છે, તેને સારા લોક માનતા નથી, પણ હલકા લોક તેને દશગણી કરી બતાવે છે ને પોલીસમાં અરજીઓ પણ થઈ છે, ખેડાવાળ(મરનારની નાત)નાં બૈરાં અમારા નામથી કૂટે છે, ઇત્યાદિ.

મારા પરમ હિતચિંતક હરિદાસ વિહારીદાસ જૂનાગઢની દીવાનગીરીથી ઘેર આવવાના હોવાથી આ સંધિમાં મારે જૂનાગઢ જવાની યોજના હતી, તે મારે મૂકી દેવી પડી. મિત્રો સ્નેહીઓ બધા ભેગા મળ્યા. સારા લોકોએ પોતાની મેળે નીચે મુજબનાં અમારા બચાવનાં પ્રમાણો આણી આણીને અમને આપ્યાં. ઘણું ભય તો દાક્તર રામસિંહને હતું કેમકે તે સાક્ષાત્ ગુનો કરનાર ઠરે, ને તેની હીંમત પણ આવા આરોપથી બહુ ભાગી ગઈ હતી એથી મને વધારે દલગીરી હતી:

(૧) બાબરને હાર્ટ ડીસીઝ હતો તે માટે દાક્તર રામસિંગ પાસે તે આઠ દિવસથી દવા કરતો હતો.

(૨) ગામમાં ખાનગી L. M. & S. દાક્તર છે તેણે તેને મરવાના દિવસની સવારે તપાસી કહીં પણ જવાની મના કરી હતી.

(૩) ભીખા ઈશ્વર નામનો માણસ વૈદ્યનું કામ કરે છે, તેની દુકાન બાબરની દુકાનની પાસે છે. તેને [175]બાબરે દવાખાનામાં આવતા પહેલાં નાડ બતાવેલી તેને તાબડતોબ ઘેર જવા કહેલું કેમકે તે તૂટી ગયેલી, તેને, માલુમ પડેલી.

(૪) બાબરે પોતાની દુકાન ઉપર બેશીને મરવાના ત્રણેક દિવસ આગળ છાતી તથા બરડાના વાળ મુડાવી નાખેલા (શરીરે બહુ વાળવાળો માણસ હતો) એવા હેતુથી કે છાતીનો દુખાવો મટવા સોમલનું તેલ લગાડવું. એ સોમલનું તેલ લગાડ્યું હશે જ, કેમકે મુવા પછી તે ભાગ બહુ કાળો પડી ગયો હતો એમ લોકો કહે છે.

(૫) મડદાને ચીરાવ્યું નહિ, પણ બાળી નાખ્યા પછી વાત કરી.

(૬) દાવાને આ માણસના મરવાથી લાભ નહિ, પણ ઉલટી હાનિ કેમકે સમાધાન કરવા બાબતની તેની વષ્ટિના મારી પાસે દાખલા છે.

(૭) તેના મુવાની સવારમાં બજારમાં એવી વાત કેટલાક તેના સગા કરવા આવ્યા હતા કે સરેનો જે કેસ ચાલે છે તેમાં એ આગેવાન હોવાથી

મુસલમાનોએ એને મૂઠ મારી માટે હડતાળ પાડો.

(૮) એવો એક શક ઘણાકે બતાવ્યો કે જે જગન્નાથ સોનીના ઘર આગળ તે મરી ગયો તે સોની તેનો દોસ્ત હતો, ને તેને ઘેર તે નિરંતર ગાંજો પીતો હતો. એ સોની પાસેં એનું લેણું છે, તેથી તેણે ગાંજામાં કાંઈક પાયું હોય – વધારે યોગ્ય તો એમ લાગે છે કે heart disease વધી પડેલો અને ગાંજાની દમ મારી તેથી તે સોનીના ઘર આગળ તુરત મરી ગયો.

આવાં કારણો છતાં આવી જુઠી અફવા ઉરાડવામાં શો હેતુ હશે તે પણ મારે અહીં જણાવવો જોઈએ.

(૧) મ્યુનીસીપાલીટીમાં બે પક્ષ છે. જેમાં હું છું તેની સામાવાળા લોકોએ આ વાત ઉપજાવી અને મરનારનાં સગાંના મનમાં મૂકી એમ માનવાનાં કારણ મળ્યાં છે. તેમાં મુખ્ય હેતુ દા. રામસિંગ જે અમારા પક્ષમાં, તેની આ ગામમાંથી બદલી કરાવી એ પક્ષનો એક માણસ ઓછો કરવો.

(૨) નવો મુનસફ આ ગામમાં કોઈ દક્ષણી આવ્યો તે દા. રામસિંગનો સ્નેહી નીકળ્યો. વળી તેણે મારી સ્તુતિ પુનામાં સાંભળેલી તેથી તે એકાએક મારે ઘેર આવ્યો, તે ઉપરથી તેના મનને ભ્રષ્ટ કરવા આ વાત વધારી ફેલાવી કે દાવાના કામમાં તે મારી વિરુદ્ધ જ ઉતરે. તેના ઉપર એક નનામો કાગળ પણ લખ્યો કે જેની તમે સોબત કરો છો તે તો આવા નઠારા છે. આ ગામમાં સારા માણસ તો નીશાળના માસ્તરો છે!! (નીશાળના માસ્તરોમાં બેત્રણ આ વખતે ઘણા જ લુચ્ચા અને ખટપટીઆ હતા તેમનું જ આ કૃત્ય કેમ ના હોય?)

[176](૩) મારી નાતવાળા પણ મને “બાયડ”ને પજવવામાં ખુશી તેથી તેમાંના પણ કેટલાક નીચ લોક આમાં સામીલ થયા.

(૪) દાક્તર તથા બીજા દશેક મિત્રોની અમારી મંડલી નિત્ય ભેગી થઈ રમતગંમત કરે અને મીજબાનીઓ વગેરે વખતે વખત કરે તેને તોડી પાડવાનો ઘણાનો ઉદ્દેશ અમને સમજાયલો હતો તે પણ એક કારણ છે.

આવા હેતુથી આવી જુઠી વાત ચલાવી; પોલીસે લક્ષ આપ્યું નહિ; પણ વારંવાર અરજીઓ નનામી, થયાં ગઈ. અમે મરનારને ઘેર સ્પષ્ટ કહેવરાવ્યું કે તમે કાયદેસર ફરીઆદ કરો પણ તેમણે તેમ કર્યું નહિ. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મરનારને ઘેર જઈ તેની વિધવાની તથા દીકરીની તપાસ કરી પણ તેમણે કાંઈ કહ્યું નહિ; જે દાક્તરો (ખાનગી L. M. & S.) તે લાશમાં જીવ છે કે નહિ તે જોવા બોલાવેલા તેમને તપાસ્યા તો તેમણે પણ કહ્યું કે ઝેરથી

મોત નીપજ્યું લાગતું ન હતું; ને એક જેણે તેની દવા કરી હતી તેણે સ્પષ્ટ કહ્યું ને લખી આપ્યું કે તેને heart disease હતો અને મરવાને દિવસે જ તેને મેં તપાસીને ચેતવણી આપી હતી. આમ થવાથી વાત શાંત થઈ ગઈ. લોકોએ તો પાંચછ દિવસમાં જ પોતાનો વિચાર બદલી વાતને જુઠી માની હતી.

આ પ્રસંગ શોચનીય બન્યો. ઘણાક મને એમ કહેવા લાગ્યા કે દાક્તરને ત્યાં બેશીને ગંમત કરવાથી આ અકસ્માત્‌માં તમારે લપટાવું પડ્યું, માટે એ વાત મૂકી દો; પણ મારા મનને એ વાત બહુ નીચી લાગી કે આવી ક્ષુદ્ર વાતને લીધે મારે એક સ્નેહી તજવો. મેં તેમ કર્યું નહિ જ. પરંતુ આ પ્રસંગમાંથી મારા મિત્રામિત્રની સારી પરીક્ષા મને થઈ, તેમ જ મારામાં આવે સંકટને સમયે કેટલું ધીરજ રાખવાની શક્તિ છે તેનું અનુમાન કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો – એ બે વાતમાં મને સંતોષ થયો કે જે મારા મિત્રો છે તે મિત્રો જ છે, અને દુઃખ ન પામતાં ગભરાટ ન લાવતાં ધીરજથી ટકવાનું પણ સામર્થ્ય મને ઠીક છે. માત્ર એટલી જ રુચિ વારંવાર થયાં જાય છે કે ક્યારે સંન્યાસ કરી શકાય! છોકરાં નાનાં છે, ભાઈ છે, માતુશ્રી છે, તેમને નિરાધાર મૂકવાં એ પણ પાપ છે એમ સમજીને જ વિટંબનામાં પડી રહેવું પડે છે.

પાટણ જૈન ભંડારની તપાસનું કામ પૂર્ણ થઈ રીપોર્ટ થઈ ગયો છે તેનો આઠ માસનો પગાર રૂ ૨૮૦૦) આવી ગયો તે ઘર કરવામાં ગયો. એ પ્રસંગમાંથી રા. બ. આઠલે સાહેબને મારા કામથી બહુ સંતોષ થયો છે તેથી તે હવે (પ્રથમ પ્રતિકૂળ હતા તે) અનુકૂલ થયા છે અને વડોદરામાં કાંઈક કાયમે ગોઠવણ થવાનો સંભવ છે. કચ્છના દીવાન રા. મોતીલાલભાઈ તે પણ હવે (પ્રથમ મને કચ્છ લેઈ જવામાં પ્રતિકૂલ હતા તે) અનુકૂલ થયા છે. તેમણે ૫૧ વર્ષની વયે મૂર્ખાઈ કરી – પરણ્યા – તેમાં યત્કિંચિત્ હું સહાય થઈ શક્યો એમ લગાવાથી તે અનુકૂલ થઈ ગયા છે. દુનીયાં શી સ્વાર્થમય છે!! પોતાના સ્વાર્થને આધારે અનુકૂલતા–પ્રતિકૂલતા ચાલે છે. વડોદરાનું કામ ચાલે છે. પુસ્તકો [177]સાત છપાય છે. તૈયાર થશે ત્યારે જોઈ આપીશ. ચીકાગોમાં જે ધર્મસમાજ ભરાવાનો તેમાં Hinduismનો પેપર મોકલ્યો હતો તે એટલો બધો પસંદ પડ્યો કે પ્રસન્નતા દર્શાવી ચેરમેને બીજા દસ પ્રશ્ન મોકલ્યા, તે પ્રશ્નોનાં ઉત્તર મોકલ્યાં અને પત્રમાં લખ્યું કે તમે મને ત્યાં આવવાનું લખો છો (ચેરમેને લખ્યું હતું) પણ દ્રવ્યના અભાવે તે બને તેવું નથી. આનું ઉત્તર આવ્યું કે જવાઆવવાનો ખર્ચ અને ત્યાં રહેવાનો ખર્ચ

અમે આપીશું તમે આવો. આ ઉત્તર આઠ દિવસ થયાં આવ્યું છે. એ સિવાય વધારે દ્રવ્યની અપેક્ષા છે કેમકે સાથે માણસ જોઈએ અને વાપરવા પૈસા જોઈએ તથા હિંદુ રીતે રહેતાં વધારે ખર્ચ થાય તે જોઈએ. તે માટે રા. રા. હરિદાસભાઈ તથા રા. રા. મનઃસુખરામભાઈને કહ્યું છે. તેમણે અંતઃકરણથી પ્રયાસ આરંભ્યો છે. જો કાંઈ બની આવશે તો તા. ૧૧મી કે ૧૮મીની મેલમાં જવું એમ નિશ્ચય રાખ્યો છે. કેવો આનંદ! આપણા વેદાન્તના સિદ્ધાન્તો આખી દુનીયાં આગળ મુકવાનો કેવો સંધિ! પણ પૈસા- પૈસા–એ જ અડચણ નડે છે! અરે ભાવિ! પૈસા લાવ, ઉપજાવ, આર્યભૂમિ! સમય જાય છે.[૨૯]

ખાનગી પ્રેમ સંબંધી જે છોટુ અને તેની સ્ત્રીનો તેમાં બહુ સંતોષકારક વૃદ્ધિ છે. રામ તો મારા ઉપર બહુ જ પ્રેમ રાખતી થઈ છે, પણ તેમાં તેના સંસારનો નિર્વાહક હું છું એ બુદ્ધિ જ પ્રેમનું બીજ સમજાય છે. શુદ્ધ પ્રેમ નથી. છોટુને પણ તેવું જ હોય એમ લાગે છે, આજથી પાંચ દિવસ ઉપર જે પૂર્ણિમા ગઈ તે દિવસે આ બુદ્ધિ સ્પષ્ટ જણાઈ ગઈ; અને આ સંબંધ કેમ કરીને મટે? મૈત્રી રહ્યાં કરે પણ જે આ અન્ય સંબંધ છે તે જાય એવું શી રીતે થાય? એવી મારી ચિંતાનું દ્વાર જ મળ્યું! હું વડોદરે હતો – છોટુને ઘેર જ ઉતર્યો હતો – ગુરુપૂર્ણિમા હોવાથી છોટુની બહેન અને તેનો વર તેમના ગુરુ પેલા નરસિંહાચાર્ય નામના છે તેને માટે આવ્યાં. રામના મનને મહાચિંતા થઈ, છોટુને પણ વ્યગ્રતા થઈ, એ લોકો મારે ઘેર ઉતરશે, તમે અહીં છો, બાયડ ભેગાં અમે ખાઈએ 178તે દેખશે, શું થશે, આવી વ્યગ્રતા મને તેમની વાણીમાં, આકૃતિમાં સમજાવા લાગી. તેની ખરીખોટી પરીક્ષા કરવા માટે મેં કહ્યું કે હું બીજે ઠેકાણે જઈશ એટલે તમે કશી ફીકર ના કરશો. ત્યારે કહે કે ઠીક છે. એમ કરતાં તેની બહેન આવી ને તેને ઘેર ઉતરી. તેનો બનેવી તો કહીંક ઉતર્યો. પરંતુ હું તો મારા એક મિત્રને ત્યાં જ જમતો હતો ત્યાં મેં મારો સામાન મગાવી લીધો ને તેમણે મોકલ્યો! અહો! શી પ્રેમપરિસીમા!

સંવત્ ૧૯૪૮ના આષાઢ સુદ ૧૫ની રાતે બાર વાગે એ બન્ને વડોદરેથી નડીયાદ આવી મને ભેટ્યાં હતાં. સાથે કમલ લાવ્યાં હતાં, ને કહેતાં હતાં કે ગુરુપૂર્ણિમા છે તેથી ગુરુપૂજા કરવા આવ્યાં છીએ.

સંવત્ ૧૯૪૯ના આષાઢ સુદ ૧૫ ઉપર હું વડોદરે જઈ તેમને ઘેર રહેલો ત્યાં રાતે આઠ વાગે તેમના ઘરમાંથી મારો મુકામ ઉઠાવવો એ સૂચના મળવાથી સામાન મેં મગાવી લીધો તો તેમણે મોકલી દીધો!

વાહ પ્રેમ! આનું નામ પ્રેમ કે સ્વાર્થ! એ બહેનની પરોણાગત તો મારી પાસેથી લીધેલા પૈસા વડે જ થઈ! તેને નડીયાદ પાછાં જવાનું ભાડું પણ મારી પાસેથી જ અપાયું! પણ મને ઘરમાંથી કાઢવો પડ્યો! રામને મંદવાડ હતો એ વાત ખરી, પણ તેથી આ કૃત્યનો કાંઈ ખુલાસો થતો નથી; તેમ જ કેવલ બાલકબુદ્ધિથી જ આવું કર્યું હશે એમ પણ ન કહેવાય કેમકે જે લોકો ખુલી રીતે પાટણ આવતાં ન ડર્યાં તેને આમાં શું? અથવા શું એવી મારી ફરજ હતી કે મારે એમને આવી અનુકૂલતા કરી આપવી? હું નથી ધારતો કે હોય, પણ હોય તોએ તેમણે આવી સૂચના કેમ થાય? ત્યારે શું? સ્વાર્થ જ! જોઈએ; એકાએક કોઈને અન્યાય કરી નાખવો નહિ.

૨૬. વડોદરાની ખટપટ

તા. ૧૯–૯–૯૪ વડોદરા

આજ મારો જન્મદિવસ છે. આજ સાડાતેર મહીને અત્ર લખવાનો આરંભ કરૂં છું, મારા ખાનગી ઓરડાના મારા અંતરાત્મારૂપી ઈશ્વર આગળ મારા મનને રમાડું છું. લખવાની વાતો અનેક છે, પણ અહા ! શો અકસ્માત્ ! શી અગાધ, અસીમ, એકરૂપ પરમાત્માની મારા ભાવિ ઉપર દઢ છાપ ! આ દુનીયાં ઠગારી, લુચ્ચી, અન્યાયી, સ્વાર્થી છે. એને છોડી સંન્યાસ [179]વિના અન્ય આશ્રય કે અન્ય આનંદનું સ્થાન નથી. આવી સૂચનાઓ મને વારંવાર થાય છે. એ વિષે હમણાં લખીશ. પણ આ અકસ્માત્ જ મને ચિંતામાં ગરકાવ કરે છે. ૩૧–૭–૯૩ની મારી નોંધના છેલા બેત્રણ પેરેગ્રાફ વાચું છું અને આજ ૧૯–૯–૯૪ને દિવસે મારી જે વૃત્તિ એ જ સંબંધમાં થઈ છે તે જોઉં છું તો એકની એક જ છે. જાણે એ ૩૧–૭–૯૩ને દિવસે જ આ લખતો હોઉં તેવી છે. વચમાં મારા મનને પરમ પ્રતીતિ થઈ ગયેલી તેવા પ્રસંગ અનેક આવી ગયા છે. હું પાછલી વાત બીલકુલ વીસરી જઈ, હવે આ બે વિના પ્રેમ એવી વસ્તુ જગતમાં કહીં નથી એવા મસ્ત વિચારોના તરંગમાં તણાયેલો એવા પ્રસંગ પણ આવી ગયા છે. છતાં આ લખવાનો આરંભ કરતી વખતે વૃત્તિમાં જે ભાવ છે તે ૩૧-૭-૯૩ એ જે નોંધ છેવટે કરી છે તેનો તે જ છે. સંવત્ ૧૯૪૯ના આષાઢ શુદ ૧૫નો બનાવ મેં છોટુના સંબંધે લખ્યો છે. તે પછી થોડેક દિવસે હું વડોદરે પાછો આવેલો અને મારા સ્નેહી પ્રલ્હાદજીભાઈને ઘેર ઉતરેલો. છોટુ ત્યાં આવે ન આવે એમ ચાલતું હતું. એક દિવસ અકસ્માત્ એના ખીસામાંથી એક કાગળ એના સમક્ષ મેં તાણી લીધો તો તે કાગળ મને જ લખેલો હતો. એની મતલબ એવી હતી કે "અરે પાપી, ચાંડાલ, રાક્ષસ, મારી નાંદોદવાળી પ્રાણપ્રિયાનો વિયોગ પડાવનાર ઘાતકી ચાંડાલ, તું તારી મેળે મારી આંખો આગળથી ને મારા ઘરમાંથી ટળ્યો

તેથી હું બહુ ખુશી છું.'' આ જાતનું લખાણ હું એના ઘરમાંથી એની બહેન આવવાને લીધે ગયો તેને ઉદ્દેશીને લખ્યું હતું. મારા મનમાં એમ થયું કે હવે આ માણસમાં કોઈ અર્થ રહ્યો નથી, છતાં રખેને હું એને અન્યાય કરૂં એમ ધારી હું કાંઈ બોલ્યો નહિ. એણે તુરત જ રડી દીધું અને એને ઘેર લઈ ગયો તથા ત્યાં એવો રોવા લાગ્યો કે ''હું માફ કરૂં છું'' એવું વચન મારી પાસેથી મળ્યું ત્યાં સુધી છાનો રહ્યો નહિ. વળી પાછું ગાડું હતું તેમને તેમ ચાલ્યું. આવવું જવું, એની સ્ત્રી હું એ બધાં નિકટ રીતે રહેતાં તેમ રહેવા [180]લાગ્યાં. એમ કરતાં ડીસંબર ૧૮૯૩માં હું વડોદરે જ રહેવા આવ્યો. એ વાતથી છોટુને મારા એક પરમ મિત્ર તરીકે જે ખુશી થવી જોઈએ તે થતી મેં જોઈ નહિ. મારા અહીં રહેવા આવવા પછી મને માલુમ પડ્યું કે દારૂ પીવાની જે ટેવ તેણે નાંદોદમાં હતી તે છોડેલી તે પાછી વારતહેવારે પકડેલી છે, ને તે ઉપરાંત ગાંજો સારી પેઠે પીવા માંડ્યો છે. એ ખરાબ લતમાં એને પાડનારી સોબત એણે કેટલાક હલકા ગવૈયા વગેરેની કરેલી તે જ છે એમ પણ હું સમજ્યો. એ અને એની સ્ત્રી મારે ઘેર આવવા, જવા, ખાવા પીવા લાગ્યાં. રાત રહેવા લાગ્યાં, હું એમને ઘેર જવા આવવા રાત રહેવા લાગ્યો ને ઘણો સારો સંબંધ ચાલ્યો. એમાં એકાદ મહીના પહેલાં જ પાછો આચકો લાગ્યો. અને છોટુએ ક્રોધ કરીને એક વાર રાતે મારા ઘરમાં જ મને કહ્યું કે અમે અહીં રહેવાના નથી લોક અમને ખોટું કહે છે. મેં કહ્યું ભલે જાઓ, ખોટું કહે છે તેમ તમને લાગતું હોય તો ના કરશો. એ ગયો. વળી બે ચાર આઠ દિવસ ટંટો ચાલ્યો. છોટુ આવે નહિ ને બોલાવેથી પણ આવે નહિ. છેવટ હું તેને ઘેર ગયો તો નાશી જવાના ને નીકળી જવાના વિચારોમાં તેને મેં રોકાએલો દીઠો. મને બહુ દયા આવી. પાછું સમાધાન થયું ને વળી ચાલ્યું. એવા એકાદ પ્રસંગે જ મેં ''અહા હું એકલો દુનીયાં બીયાબાંમાં સુનો ભટકું''[૩૦] એ ગજલ લખેલી છે. એના ઘરનો આખો ખર્ચ મારે ચલાવવો પડતો, કેમકે એના પગારના પૈસા તો એ બારોબાર ગમે તેમ ઉડાવી દેતો. સારાં ભારે લુગડાં લત્તાં એને તથા એની બૈરીને જોઈએ તે પણ મારે જ લાવી આપવાં પડતાં. ગાડી, રેલવે ભાડાં પણ મારે જ આપવાં પડતાં. કુલ એકંદરે એ માણસ સાથે આવો ખાનગી સંબંધ થયા પછી જે પૈસા આપવાની રીત ચાલતી થઈ તેમાં મને લગભગ રૂ ૧૦૦૦) એક હજાર જેટલો ખર્ચ થઈ ગયો છે એમ આજ તપાસ કરતાં મને જણાય છે. તેથી હું દલગીર નથી, હજી કરવો પડે તો પણ દલગીર નથી, પણ જે વાત અત્ર લખું છું તેના ખુલાસામાં આ વાત

જાણવી આવશ્યક છે. આમ કરતે કરતે છેક હમણાં બે માસ ઉપર એની નાંદોદવાળી રાખેલી સ્ત્રી લાડી આવી, તેને તેણે મારી સાથે મેળવી, ને મેં એને તેની સોબત રાખવાની રજા આપી તેથી તો એ ઘણો જ ખુશી થઈ ગયો ને મને પરમેશ્વરની પેઠે પૂજવા લાગ્યો. રજા આપવા વિના છૂટકો જ ન હતો, કેમકે ખૂલ્લી રજા ન આપવાથી, એને ચોરી, જુઠ અને ઠગાઈનો [181]રસ્તો શીખવવા જેવું થતું હતું એમ મેં સેંકડો અનુભવ કર્યા હતા. તે ગઈ; પણ વળી પાછી આવી અને હાલ લગભગ દોઢ પોણા બે માસથી અહીં જ છે. તેને તથા એની સ્ત્રીને લઈને એ મારા ઘરમાં આવીને રહ્યો, વીસ દિવસ રહ્યો, અને મને પણ એણે પાછી એ લાડીની સાથે ન કરવાનો તે સંબંધ કરાવ્યો; મેં પણ એના મનની પરીક્ષા કરવા કર્યો કે જેને પોતાની પરણેલી સ્ત્રી કરતાં પણ એ અધિક માને છે તેને એ મને સાંપે છે તેમાં કેવો ભાવ છે. એની સ્ત્રી મને એમ કહ્યાં કરતી હતી કે હું જ્યારે તમારે ઘેર આવવાનું કહું છું ત્યારે મને ના કહે છે અને આજ આને લઈને અહીં જ પડ્યા છે તો તેમાં કેમ લોકલાજ નડતી નથી. એની સ્ત્રીને આ રાંડથી શું કષ્ટ છે તે બધું મેં જોયું. મારૂં હૃદય બળીને પીગળીને દુઃખી થયું કે કોઈ પણ સ્ત્રી આવું ન વેઠી શકે. આવી સ્થિતિ ચાલતી હતી તેમાં એકાએક એક દિવસ રાતે કાંઈ નિમિત્તને લેઈને ત્રણે જણ એને પોતાને ઘેર ગયાં. સવારે આવ્યાં નહિ, અને મેં જ્યારે બપોરે લખીને પૂછ્યું કે કેમ આવતાં નથી ત્યારે છોટુએ જવાબ લખ્યો કે "તમારા સિવાય બધી દુનીયાં મને નામર્દ અને પૈસા માટે બાયડી તમને સાંપનાર કહે છે માટે હું જે કરૂં છું તે ઠીક જ કરૂં છું." ઇત્યાદિ. આ શબ્દો વાચતાં જ મારી આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં, મારા હૃદયના મર્મમાં મ્હોટો ઘા થયો, આખી દુનીયાં મારી નજર આગળથી ઉડી ગઈ. અને મને એમ થયું કે અરે ! પ્રેમને નામે હું ઠગાયો, છેતરાયો, ફસાયો ! પશ્ચાત્તાપ પણ શો કરૂં ? એ જ આવેશમાં "કહી તું જાય છે દોરી દગાબાજી કરી કીસ્મત" [૩૧]એ ગજલ લખાઈ ગઈ. પણ આવા બેવફાઈના અનુભવ થવા આવશ્યક છે; એ વિના વૈરાગ્ય આવી, સંન્યાસ થવાનો જ નથી, એવું જ્ઞાન આવ્યું અને મનને સમાધાન મળી ગયું. તેથી જ છેવટ લખ્યું છે "મળ્યો માલીક વેચાયો, કરી લે ચાહે તે કીસ્મત." આ ગજલની નકલ અને સાથે એક કાગળ તા. ૩–૯–૯૪ને રોજ મેં છોટુને એની ચીઠીના જવાબમાં મોકલ્યાં. કાગળની મતલબ એ હતી કે "જ્યારે આપણે તારી સ્ત્રીને વચમાં ભેળવી સંબંધ કર્યો ત્યારે પ્રેમનું [182]અતિ દિવ્ય સ્વરૂપ

કે જેમાં આવો સંબંધ પાપકર્તા નથી, તે સમજાવવા ઘણીવાર પત્રો લખ્યાં છે, અનેક કવિતાઓ "યારી મસ્તોની", "આ જામે ઇશ્કમાં,' "જવા દે પ્યારી" "–એવું બતાવે કોઈ આજ"[૩૨] ઇત્યાદિ લખેલી છે. એ ધોરણ તું પકડી શક્યો નથી, આપણા પ્રેમની કસોટીના ધોરણરૂપે લોક, દુનીયાં અને તારી લાડી એ જ થયાં છે, તો હવે હું પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું કે તારી સ્ત્રી આજથી મારી બહેન છે, અને એથી આપણો સંબંધ તૂટી જશે એમ ન ધારીશ. અનુભવનો જ સર્વત્રથી ઉપયોગ લેવાનો છે, પ્રેમનો પરિપૂર્ણ અનુભવ તેં કરાવ્યો છે, ને જે વાત હું મારી મેળે થોડે વખતે કરત તે તેં આજ કરાવી તેમાં કાંઈ હાનિ થઈ નથી. મને આ પ્રેમાનુભવથી અન્ય પ્રેમની રુચિ નહિ રહે ને પરમાત્મામાં ચિત્ત ઠરાવવાનો માર્ગ મળશે તો તું પણ એટલે અંશે ગુરુ છે. અર્થાત્ આપણો સંબંધ છે તે છે, જવાનો નથી, તારૂં સ્મરણ પ્રેમ અને ઉપકાર વિના બીજી કોઈ વૃત્તિથી મને થવાનું નથી" ઇત્યાદિ. આ પત્ર ગયા પછી તો ઉલટી તેની વૃત્તિ મને વધારે ઉદાસીન લાગી. રૂબરૂ ખુલાસો કર્યો તો કહે કે રામ મને બહુ સતાવે છે, લોક આમ કહે છે તેમ કહે છે, નાત બહાર મૂકે, ઇત્યાદિ વાતો મને હેરાન કરે છે, માટે એને પડતી મૂકવી સારી વાત છે. મેં કહ્યું એ વાત મને કબુલ છે, પણ તું શા માટે આવતો જતો નથી ? તો તેનો કંઈ ખુલાસો એ કરી શકતો નથી, એ પોતે પણ લાડીની પાસે સેવા કર્યાં કરે છે, આવતો જતો નથી જ. આ પ્રેમનો આવો અંત આવ્યો છે ! દુનીયાં બેવફાઈ અને સ્વાર્થની જ બનેલી છે !

જગત્‌ના મહાતંત્રમાં જેને જ્ઞાનનો સ્પર્શ થયો છે તેને કેવા કેવા અનુભવ થાય છે ! આ અનુભવથી મારૂં મન ઐહિક પ્રેમપાત્ર ઉપરથી તદન વિરક્ત થઈ ગયું છે – છતાં જાણે એક યંત્રને ચાલવાની ટેવ પડી હોય ને હાલ્યાં જ કરતું હોય તેમ મન કોઈ કોઈ વાર સ્ત્રીસંગ ભણી આકર્ષાય છે, આમતેમ શોધ કરવા દોડે છે, – જો કે હજી કાંઈ કર્યું નથી – છોટુની વહુ ના હોય ત્યારે વચમાં એકબે કામ કરનારીઓ ઘરમાં આવતી તેમને પણ મેં મૂકી ન હતી એમ અધમતામાંએ પડી જવાય છે.

મી. આઠલે સાહેબે મને વડોદરામાં આણવાની ધારણા કરેલી તે અનુસાર [183]વ્યવસ્થા કરી પાંચ માસ માટે આણ્યો. તે મુદત આખરે રિપોર્ટ કરી કામ જોઈ આગળ વધારવાની વ્યવસ્થા થવાની, પણ તે પૂર્વે તો તેમનું મરણ થઈ ગયું. દી. સાહેબે મારા સંબંધનું કામ હરગોવદાસને વિરુદ્ધ જાણી પંડિત જડજને સાંપ્યું. તેમણે સર્વ રીતની અનુકૂલતા દર્શાવી ત્રણ માસ વળી

વધાર્યા અને ફરીથી બધા કાગળ જોઈ વધારે મુદત માટે લખીશ એમ ઠરાવ્યું. એવામાં સુદર્શનમાં મેં "ગૂજરાતના લેખકો"[૩૩] એ આર્ટિકલ લખ્યો. હરગોવનદાસને તેથી માઠું લાગો, અગર અને વડોદરામાં રહેવા દેવાને જ તે ખુશી ન હો કે ગમે તેમ હો, પણ તેમણે મહારાજ સાહેબને મારી વિરુદ્ધ કાંઈક ખાનગી રીતે લખ્યું તથા પંડિતને આડુઅવળું સમજાવી કાગળો લેઈ લીધા અને તે ઉપર મારી વિરુદ્ધ અભિપ્રાય લખ્યો. દીવાને રૂબરૂ ના કહ્યા છતાં, આઠલે જીવતા હતા ત્યારે તેવી ને તેવી અડચણ તેમણે ઉઠાવેલી તેનો તેમણે રદીઓ કરી મને અત્ર નીમ્યા છતાં, હાલ તેમણે આવું કર્યું. એ ઉપર દીવાને બધા કાગળો જોઈ છેવટ નીકાલ કરતા સુધી બે માસની વળી મુદત આપી – જે સપ્ટેમ્બર આખરે પૂરી થનાર છે.

આ દશ માસમાં એવું બન્યું કે એક બાપટ કેસ રાજ્યમાં પેદા થયો. એ સંબંધે અમદાવાદ ટાઈમ્સ નામના પેપરમાં મારો જૂનો મિત્ર રા. બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ કે જે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં આ. સેક્રેટરી તરીકે નોકર રહ્યો હતો તે લખતો હતો અને દીવાનની વિરુદ્ધ લખતો હતો. તે અટકાવવા દીવાને ઘણા પ્રયાસ કર્યા પણ કાંઈ ન મળ્યું ત્યારે કોઈએ મારૂં નામ આપવાથી મને બોલાવ્યો. દીવાને મારા ઉપર જે ઉપકાર કરેલા તે લક્ષમાં લેઈ મેં એ કામ કરી આપવા માથે લીધું. વિરુદ્ધ લખાણ અટકાવ્યું. દીવાને પેપરના માલીકને રૂ. ૧૨૦૦) આપ્યા, અને બાળાશંકરને વધારે રકમ આપવાની હતી, પણ મારા મિત્ર રા. રા. ગજ્જરને એના જેવો એક હોશીઆર માણસ જોયતો હતો, તેથી ત્યાં એને રખાવી દીવાને એને જે આપવાનું તે બંધ રખાવ્યું. ઘણી નબળી સ્થિતિમાં આવી પડેલા આ જૂના મિત્રને હું આ પ્રમાણે પણ કાંઈક મદદ કરી શક્યો તેથી મારા અંતરાત્માને સંતોષ થયો, અને પ્રાચીન મૈત્રી તાજી થવાથી ખુશી થઈ. આ મિત્રે [184]વડોદરામાં નિવાસ કર્યો, અને મારે ને હરગોવનદાસને આવો અણબનાવ થયો જોઈ તેણે બારોબાર અમદાવાદ ટાઈમ્સમાં હરગોવનદાસના વિરુદ્ધ ઘણું જ લખાણ ચલાવવા માંડ્યું જે હજી ચાલે છે. એથી ઘણી ચર્ચા થઈ છે, દીવાન તથા અનેક મિત્રો મને તે અટકાવવા કહે છે. મેં તો એક અક્ષર પણ લખ્યો નથી, બાળાશંકરે પણ લખ્યો નથી, લખનાર બીજા છે પણ અમારા કબજાના છે, ને હવે એ અટકાવવું એવી મારી પણ ઈચ્છા થઈ છે. એમાં કાંઈ અર્થ નથી, આપણે એમ સારા દેખાતા નથી; ને દીવાન કે જેણે આટલો ઉપકાર કરેલો તે નારાજ થાય એવું કરવું નહિ.

હરગોવનદાસે મારાં ભાષાન્તરો તપાસવાની માગણી કરેલી તે ઉપરથી મેં તેમના વિરુદ્ધ એક આફીશીયલ લખાણ હજુરમાં મોકલ્યું છે એમ માગણી કરીને કે હરગોવનદાસ મારા ઉપરી થઈ શકે નહિ ને થાય એવો શ્રીમન્મહારાજાના પાછલા હુકમોનો ઉદ્દેશ પણ નથી. એની સાથે બાલવિલાસ વિષેનું મારૂં લખાણ, તથા અહીંની શાળા કમીટીના રિપોર્ટમાં હરગોવનદાસે મારાં ભાષાન્તરો વિરુદ્ધ લખાવેલું તેનો પૂછવાથી આઠલેને મેં લખેલો ખુલાસો, વગેરે કાગળો પણ સામીલ રાખ્યા. આ કાગળો દીવાનને મોકલી આપતાં મેં ખાનગી ચીઠીમાં લખ્યું કે આપે મને આજ પર્યંત ઉપકાર વિના બીજું કાંઈ કર્યું નથી, હવે આપની પોતાની સ્થિતિ અહીં બારીક થઈ ગઈ છે, તે વખતે આપને મારે માટે કાંઈ કરવું અડચણભરેલું લાગે તો મારા આ કાગળો ઉપર મારી વિરુદ્ધ ઠરાવ કરવો જેને આધારે રાજીનામું આપી હું ચાલ્યો જઈશ. આની આ વાત મેં અનેક મિત્રો મારફત તેમને કહેવરાવી, તેમના ને મારા સામાન્ય મિત્રો રા. રા. હરિદાસભાઈ, મનઃસુખરામભાઈ વગેરે પાસે કહેવરાવી, પણ તેમણે સ્પષ્ટ ના પાડી અને કહ્યું કે જોઈએ છીએ વાણીઓ શું કરી શકે છે, તમને જવા દેવાના નથી. આ ઉપરથી જ હું રહ્યો છું, આજકાલ હવે મારી મુદત વિષેનો નીકાલ થવાનો છે, પણ મને આ રાજ્યની રીતભાતથી, તથા ઉપરનો પેપરોના લખાણનો પ્રસંગ બનવાથી, બહુ કંટાળો આવી ગયો છે. આ રાજ્યમાં અન્યાય, સીફારસ, ને ખુશામત વિના [185]બીજું કાંઈ ચાલતું નથી. ખરી વાત કોઈ જોતું કે તપાસતું નથી, અને મહારાજ પોતે મહોટા મહોટા વિચારવાળા પણ અતિશય નબળા મનનો, કાચા કાનનો, અને હું જ ડાહ્યો છું એવી અક્કલની બડાઈમાં ગાંડો થઈ ગયેલો માણસ છે. આ કાજળની કોટડી છે, એમાં હું આવીને ફસાયાથી પસ્તાઉં છું, વગર ડાઘે જવાય તો સારૂં. રા. ગજ્જરને ને મારે હતો તેવો સારો સ્નેહ પાછો સંધાયો છે, તેમનાં અનેક કામમાં હું તેમને દરરોજ સવારે જઈને મદદ કરૂં છું. એમનો વિચાર મને સ્વતંત્ર ધંધો સોંપી તેમાંથી મારા હાલના પગાર જેટલી પેદાશ થાય એમ કરી આપવાનો છે ને તે વિચાર મને પણ અનુકૂલ છે. તેની જ વાટ જોઉં છું.

અન્ય મિત્રોમાં રા. પ્રલ્હાદજીભાઈને ને મારે બહુ સારો સ્નેહ જોડાયો છે. બીજા જે જે મિત્રો છે તે ઘણી સારી રીતે સ્નેહ ચલાવે છે. લાઠીના ઠાકોર પણ દિવસે દિવસે બહુ સ્નેહ બતાવે છે, અને એમને હવે ગાદી મળવાનો સમય પાસે છે, તેમાં મને તે પોતાની પાસે રાખી લે તો ઠીક એમ મારા

મનમાં ઇચ્છા છે કેમકે તે પોતે મને એવા ગુણી જણાયા છે કે હું એમની પાસે હોઉં તો એમનામાંથી કાંઈ નવો જ ચમત્કાર ઉપજી આવે. પણ મારે મારી ઇચ્છા જણાવવાનો માર્ગ નથી,[૩૪] એટલે એ તરફ મારો પ્રયાસ પણ નથી, એની મેળે જે થાય તે ખરૂં.

બાલવિલાસ, પ્રાણવિનિમય બીજી આવૃત્તિ, માંડુક્ય વગેરે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં છે. સુદર્શન ચાલે છે. અક્ટોબરથી એક ફાર્મ તેમાં વધારવું છે. ગીતા બંધાય છે. જીવન્મુક્તિવિવેક અને સમાધિશતક બે અંગરેજી કરવા માથે લીધાં છે એમ શરતે કે પ્રથમ આવૃત્તિનો હક તેના છપાવનારનો એટલે તુકારામ તાત્યા તથા ગીરધરલાલ હીરાભાઈનો અને બીજી આવૃત્તિથી હક મારો; તથા પ્રથમ આવૃત્તિની ૫૦ નકલ દરેકે મને મફત આપવી. માંડુક્ય માટે પણ આ જ પ્રકારની શરત [186]થયેલી છે ને તે ઉપરાંત રૂ ૩૦૦ મળેલા છે. લોજીકનો અર્ધો ભાગ સોસાયટીને મોકલી દીધો છે. કચ્છનાં બે પુસ્તક "વાક્પાટવ," "શિક્ષણ અને સ્વશિક્ષણ" રા. મનઃસુખરામભાઈને સોંપ્યા છે પણ રૂ. ૧૨૦૦) તેના લહેણા તે હજી આવ્યા નથી, તેમ નવાં પુસ્તકો આપવાનાં છે તેનો પણ કચ્છવાળા નીકાલ લાવતા નથી. તે ઘણા આળસુ છે એમ મનસુખરામ કહે છે. બાકી તેમને અરુચિ છે એમ નથી. રા. ગજ્જરને "ચેતનશાસ્ત્ર" આપી દીધું છે. પૈસા આપ્યા નથી. વેદાન્તોપયોગી વચનમાત્ર ભેગાં કરી અંગરેજી કરી છપાવવું એ પ્રયાસ ચાલે છે, એને Imitation of Shanker એ નામ આપવું છે. નોકરીને અંગે ગ્રંથો થાય છે તે તો ચાલતા જ છે. તેનું લીસ્ટ મારા ગ્રંથોના લીસ્ટ ભેગું થયું છે. ચીકાગો કોંગ્રેસના રીપોર્ટમાં મારો નિબંધ "હિંદુઇઝમ" અને તેમના દશ પ્રશ્નના મારા જવાબ, તથા મારી છબી છપાયાં છે.

ઘર આગળ બધી શાંતિ ચાલે છે. મારો ભાઈ સારો અભ્યાસ કરે છે ને ઘણો સારો સુધર્યો છે એ જોઈ મને શાંતિ થાય છે. ખેડાવાળે થાંભલાવાળો જે દાવો કરેલો તેમાં નડીઆદમાં તે હાર્યો છે. તેણે અમદાવાદ અપીલ કરી છે. હાઇકોર્ટમાં મંગળીએ અપીલ કરી હતી તેમાં તે હાર્યો છે. આ કેસોમાં મારા મિત્ર રા. ગોવર્ધનરામ તથા રા. કેશવલાલ બન્ને વકીલોએ વગર ખર્ચે સારી મદદ કરી છે. નડીયાદમાં પણ રા. છોટાલાલ ઝવેરલાલ તથા છોટાલાલ હીરાલાલે વગર ફીએ સારી મદદ કરી છે. મારા ગુમાસ્તા જમનાદાસને[૩૫] પરણાવવાની ખટપટ કરીને પણ પાર પાડી આપ્યું છે. ગામમાં થોડાક બ્રાહ્મણોનો વ્યવહાર જોઈએ જેથી હમણાં ખડાયતાની નાત સાથે

વ્યવહાર કર્યો છે.

[187]અધ્યાત્માભ્યાસમાં દિનપ્રતિદિન સારો લાભ થાય છે. સપ્તશતીના પાઠ ૧૦૦૦ થઈ જવાથી હવે બંધ કર્યા છે. બાકીનો જે ધ્યાનાદિક્રમ તે ચાલે છે. અનેક પ્રસંગ એવા થાય છે કે મન તે વખતે કોઈ અવાચ્ય આનંદમાં લીન થઈ જાય છે. એ આનંદ બહુ ક્ષણિક રહે છે, પણ એવા પ્રસંગ વારંવાર બને છે એ સંતોષકારક વૃદ્ધિનું ચિહ્ન છે. એ આનંદ કાયમ રહે તો જગત્ માત્ર લય થઈ જાય. નાના પ્રસંગો પણ કોઈ વિલક્ષણ મઝા કરાવી દે છે. એક વાર બાળાશંકરના તેડવાથી અમદાવાદ ગયો. ઘણા હતા. જમવા બેઠા ત્યાં અમદાવાદ ટાઈમ્સના માલીકને કારભાર કરતો જોઈ, તથા વાણીઆની પ્રકૃતિ પ્રમાણે રસોઈમાં થયેલી ખરાબી જોઈ, મનમાં એમ ક્ષોભ થયો કે વડોદરાના દીવાન અને અમદાવાદ ટાઈમ્સનું સમાધાન કરી આપ્યું તે સંબંધથી તેની પાસે તો બાળાશંકરે આ જ્યાફત નહિ કરાવી હોય! ને એમ હોય તો આપણે જમવા આવ્યા તે ખોટું કર્યું. મન આવી શંકામાં બહુ ક્લેષ પામ્યું એવામાં જમતી વખતે જે કવિતા બોલવાનો રીવાજ, તે પ્રમાણે સાંકળચંદ શેઠ બોલ્યો कश्चिद्भूमौशायी ઈત્યાદિ. એ સાંભળતાં જ સમાધાન થઈ ગયું ને પરમાત્માની ખુબીના આનંદમાં મસ્ત થઈ જવાયું; જે શાન્તિ વ્યાપી તે કહી શકાતી નથી. હવણાં વડોદરામાં બાળાશંકરને ઘેર શ્રાદ્ધ હતું. જમવા ગયો હતો. જમતે જમતે મનમાં જ વિચાર આવ્યો કે “હરગોવનદાસ સાથે આ વિરોધ અને આ પેપરોની મારામારી ને આ ફજેતી બધું શા માટે જોઈએ ?” વળી એમ સમાધાન થયું કે શું સત્ય માર્યું જવા દેવું ? દુનીયાંમાં સત્ય તો માર્યું જ જાય છે; છોટુએ તારા સત્યની કેવી પરીક્ષા કરી તે જોઈ કે નહિ ? વળી પ્રશ્ન થયો કે ત્યારે એમાં આપણો વાંક હશે તો ? દુનીયાંને માટે આપણે [188]નાલાયક હોઈશું તો ? સમાધાન થયું કે ના, ના, દુનીયાં જ આપણે માટે નાલાયક છે. પરમાત્માની પીછાન કરનારને દુનીયાં જ નકામી છે, ને તે જ્ઞાન જ એને ખાવા ખુબ સખ્ત માર મારી કંટાળો ઉપજાવી દુનીયાંથી છોડવે છે. માટે જે થાય છે [તે] ઠીક જ છે, સંન્યાસને માટે પાકી તૈયારી છે. આવા વિચારમાં મન આનંદ પામી ગયું, અને “બેવફાઈ” જ સર્વથા ગુરુ છે એમ નિશ્ચય થયો. જમી ઊઠ્યા, બીજી વાતોચીતો કરતા હતા, એવામાં એકાએક બાળાશંકર બોલી ઊઠ્યો, “મણિલાલ! તારો સંસ્કાર બહુ ઓર છે, હજી તારે માટે કોઈ ભવ્ય ભવિષ્ય બાકી છે, અને આ બધું જે થાય છે, ને આજ પર્યંત થયું છે તે તે માટેની તને તૈયારી છે એમ માનજે.” મારૂં મન

ચમકી ઉઠ્યું, અહો! મારા મનની વાત આણે શાથી કહી? એ વાત મેં એને કહી બતાવી, એટલે બહુ આનંદ થયો, તેમાં એણે મેક્ષમ્યૂલરે આ વર્ષના માર્ચમાં વેદાંત વિષે કરેલાં ભાષણો યાદ કર્યાં, ને ચોપડી પડી હતી તે લઈ એકબે ફકરા વાંચી બતાવ્યા. મેં ચોપડી લેઈને પાનાં ફેરવવા માંડ્યાં તો નીચે પ્રમાણે શબ્દો ઉપર નજર ઠરી "The divine origin of man is continually inculcated to stimulate his efforts to return, to animate him in the struggle, and incite him to consider a re-union and re-incorporation with divinity as the one primary object of every action and exertion." ત્રણ જુદા જુદા અકસ્માત્ અને ત્રણેમાંથી એકની એક જ વાત! શું ઈશ્વર જાતે આવીને કહે કે હવે દુનીયાંમાં સાર નથી, પરમાનંદમાં નિમગ્ન થઈ સંન્યાસી થઈ જા!!! આ આનંદ વિલક્ષણ છે, મારૂં મન કહી શકતું નથી, વેદાન્તે જ ઊભો રાખ્યો છે. [189]વેદાન્ત જ પાર પહોચાડશે. આજ વર્ષગાંઠને દિવસે આ વિચારથી જ આ નોંધનો છેડો આવ્યો એ પણ એક એની જ ખુબી છે!

૨૭. પ્રેમકરણનો અંત

તા. ૨૨-૮-૯૫ નડીયાદ

આ તારીખે નડીયાદમાં છું. લગભગ એક માસથી છું. વડોદરાની સર્વ વાતોથી પરવારી હવે પાછી બીજી દુનીયાંની રચનામાં રોકાયો છું. નોકરીનો આ ચોથો વેષ પૂર્ણ થયો. પ્રેમની જે બાજી બગડી હતી તે પણ પૂરી થઈ. આજ લગભગ અગીઆર માસે આ કાગળો સાથે વાતચીત કરીને અગીઆર માસનો હીસાબ આપી હવે વળી નવું ખાતું કરવા નીકળવું છે.

છોટુ અને તેની સ્ત્રી તથા તેની રાખ એ ત્રણેની ગરબડમાં એ પ્રેમની વાત બગડી ગયાનું હું લખી ગયો છું. જ્યારે છોટુએ પોતે એકલા આવવાની પણ વાત માંડી વાળવા જેવો વ્યવહાર કરવા માંડ્યો ત્યારે મને લાગ્યું કે હવે એ માણસને મારા ઉપર કશી રુચિ નથી. સપ્ટેંબર માસ પછી દીવાળી આવી, તે વખતે છોટુ લીંબડી ગયો. રાખેલી સ્ત્રી લીંબડીના રાજાની રાણી જે નાંદોદની દીકરી છે તેની બહેનપણી તરીકે સાથે જતી. રાજરાણી પણ તેનો આ ખેલ જાણ્યા છતાં તેને અને છોટુને પોતાના આશ્રયમાં રાખતી. અને આવો યોગ તેમને આવે તે માટે પેલી સ્ત્રીને સાથે લઈ ગઈ હતી. ત્યાં છોટુ વારે વારે જતો હતો. દીવાળી ગઈ ને હોળી આવી ત્યારે પણ જે આઠ દિવસ રજા પડી તેમાં તે લીંબડી ગયો. વચમાં એકબે વાર એની રાખ વડોદરે આવી ગઈ હતી. આ બધી વાત હવે મારાથી છુપી રીતે એ કરવા લાગ્યો અને મારે ઘેર પણ આવતો નહિ. મને પણ પરિપૂર્ણ ઉપેક્ષા થઈ ગઈ કે આ સંબંધમાં હવે એક તરફ આટલો બધો અનાદર થઈ ગયો ત્યાં વળગતા જવું વ્યર્થ છે. अनातुरोत्कण्ठितयोः प्रसिद्धता समागमेनापि रति र्न मां प्रति એ સૂત્રને ગ્રહણ કરી મેં પણ સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા કરી. એમ કરતાં હોળીની રજામાં લીંબડીથી છોટુ ને તેની રાખ બન્ને વડોદરે આવી તેના ઘરમાં રહ્યાં. હું રજામાં આબુ ગયો હતો ત્યાંથી પાછો આવ્યો ત્યારે મારા પર એ

બન્ને જણની ચીઠી આવી કે અમે તાવથી હેરાન છીએ, મરવા જેવી સ્થિતિમાં છીએ અને તમે સંભાળ નહિ કરો તો કોણ કરશે? આ ઉપરથી પાછું મારૂં મન ઝાલ્યું રહ્યું નહિ અને હું ગયો. જઈને બન્નેને પાછાં મેં મારે ઘેર આણ્યાં. [190]એમની સ્થિતિ મરણતોલ હતી, પથારીમાં બેશીને પણ ખાવાની એમને શક્તિ ન હતી. એમની બધી ચાકરી બરદાસ્ત મેં કરી, દવા, દાક્તર, અંગરેજ દાઈ, વગેરે તથા પૌષ્ટિક આહાર આદિ વ્યવસ્થા મેં રાખી જેથી તે બે મહીને સારાં થયાં. સારાં થયાં અને ગરજ મટી એટલે પાછી એ લોકોના મનમાં પ્રથમની અનાદરવૃત્તિએ પ્રવેશ કર્યો. વચમાં છોટુની રાખે હઠ કર્યાથી આશરે ૪૦) રૂપીઆ કલદારનાં કપડાં વગેરે પણ મેં તેને અપાવ્યાં; છોટુ માંદો માંદો પણ અમુકને ચાર રૂપીઆ આપો અમુકને બે આપો કહેતો તે પણ મેં આપ્યા. છતાં આ લોકોના નીમકહરામીપણાએ પાછું એમનું મન હલાવી નાખ્યું. મારા મનમાં પણ એ લોકોની આવી વૃત્તિ જોઈ એમ થયું હતું કે આ લોકો ગરજ પડે ત્યારે વળગી પડે છે ને પછી લાત મારે છે માટે હવે હમેશને માટે એ લોકોની પાકી પરીક્ષા સ્પષ્ટ કરી નાખવાનો વખત લાવવો જોઈએ. છોટુની આવી વૃત્તિ થવાનાં કારણો ત્રણ છે એમ હું સમજી શક્યો હતો. (૧) એની રાખેલી સ્ત્રીને એ વાત પસંદ ન હતી કે એની પરણેલી સ્ત્રીનો કોઈપણ રીતે હું પક્ષ કરૂં અથવા સંબંધ રાખું. તેથી તે છોટુને એવો ઉપદેશ કર્યા કરતી કે મણિલાલના સંબંધથી તારી ફજેતી અને નિંદા થાય છે. જે તારીખે હું આ લખું છું તે તારીખે મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે એ સ્ત્રીએ નાંદોદમાં પણ કેટલાક લોકોને મોઢે મારે અને છોટુની સ્ત્રીને સંબંધ છે એ વાત ચર્ચી છે. આવી આ સ્ત્રીની ચાલ છતાં તેને છોટુ પોતાની પૂજ્ય માની તેના કહેવાથી એક રીતે ભરમાયો. (૨) માણસના મનમાં આવા ખોટા વિચારોની રાતદિવસ ચેતવણી થવા લાગી એટલે મેં એને આજ પર્યંત આપેલા પૈસા ઓછા પડવા લાગ્યા, અને વારંવાર જે જે જોઈએ તે અને જેટલો ખર્ચ કરવો હોય તેટલો હું કેમ નથી આપતો એ વાત એના મનમાં પેસવા લાગી. (૩) છોટુના બાપનો એક કાગળ મારા દીઠામાં આવી ગયો હતો. એનો બાપ એનું આખું કુટુંબ મહાસ્વાર્થી અને દ્રોહી રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. આ છોકરો તેવો નહિ હોય એમ એની વર્તણુકથી લાગતું હતું, પણ એના બાપના કાગળમાં એને ઘણો ઉપદેશ હતો કે મણિલાલનો સંબંધ છોડી દેવો, એ તો બાયડ થયા છે એટલે હવે આપણે એમને મળવું નહિ. આખી નાતના લોકો મારી સાથે અનેક પ્રકારે પ્રસિદ્ધ સંબંધ રાખવા છતાં આ નીમકહરામ બાપે આવી સલાહ [191]છોકરાને આપી

અને તે સલાહને આ ઘાતકી લુચ્ચાએ કાંઈક ગ્રહણ પણ કરી. આવી બધી વાતો મારા લક્ષમાં આવતી હતી. તેથી હવે એની રાખને સમજાવી મેં એની પરણેત સ્ત્રીને વડોદરે તેડાવરાવી કેમકે એ સ્ત્રીએ આજ વર્ષ દિવસથી અનેક ચાળા કરવા માંડ્યા હતા, મારી સાથે સંબંધ નથી રાખવો એવી હઠ લઈ છોટુના બાપના પક્ષમાં ભળી હતી. તેથી એ સ્ત્રી કે જેને માટે હું આટલું બધું કરતો હતો તેની અતિશય પાપિષ્ઠ નીમકહરામી મને સમજાઈ હતી, અને તેના આવવાથી બધી ગુંચવણનો કાંઈક નીકાલ થશે એમ હું ધારતો હતો. તે આવી, તેને તેડવા મારો માણસ સ્ટેશને ગયો, પૈસા ગાડીભાડાના તે પણ મારા જ વપરાયા, છતાં તે રાંડ મારે ઘેર ન આવતાં પોતાનું ઘર ઉઘાડી ત્યાં બેઠી, અને છોટુએ તેડવા મોકલ્યું કે હું તો અહીં રહું છું માટે અહીં આવ તો પણ તેણે બેશરમ અને નીમકહરામ થઈ કહાવ્યું કે મણિલાલને ઘેર આવનાર નથી, મને મારા સસરાએ મના કરી છે. છોટુ એ રાંડને પડતી મૂકી પોતાને ઘેર ગયો નહિ, રાંડ બેએક દિવસ ભુખે પણ મરી, વળી પાછી મારે ઘેર આવી, ખાઈને જતી રહી. એમ ખાઈ જાય ખરી પણ રાતદહાડો ઘર બહાર ને લોકો આગળ નિંદા કરતી ફરે એ કામ તે લેઈ બેઠી. આ અરસામાં મારે એક રાત નડીયાદ જવું પડ્યું. તે લાગ સાધીને છોટુ એની રાખ ને એની વહૂ ત્રણે મળી સત્યનારાયણની કથા કરાવી, અને ઘર મારૂં, સામાન મારો, નોકર મારા, છતાં મારી ગેરહાજરી ઇચ્છી તે જ લાગ સાધી, કથા કરાવીને ઉજાણી કરી તથા તેમાં બેત્રણ પોતાની ઓળખીતી કોઈ વંઠેલ રાંડો ને તેમના યારને પણ જમવા તેડ્યા. એ લોકોએ ધાર્યું હતું કે હું એક દિવસ પછી આવીશ, પણ હું જે રાતે ઉજાણી થઈ તે જ રાતે વડોદરે પાછો આવ્યો તેથી એઠવાડો દેખતાં બધું સમજાયું. માણસોને પણ એવા ફોડેલા કે તે લોકો કશી વાત માને નહિ; પણ બીજી પૂછપરછથી બધી વાત ખુલ્લી થઈ ગઈ. આ ઉપરથી મારા મનને અત્યંત માઠું લાગ્યું કે જે લોકો હજી દવા, લુગડાં, ધાન, ને મકાન બધું મારૂં વાપરે છે તે ત્રણે જ મારી ગેરહાજરી ઇચ્છી ને તે પ્રસંગે ઉજાણી કરી! છોટુની સ્ત્રી તો થાકીને નડીયાદ પાછી જતી રહી. પણ જતાં પહેલાં તેણે તેના સસરાને હકીકત લખી હોવી જોઈએ, જેથી તે વડોદરે આવ્યો. તે છોટુને ઘેર રહ્યો અને છોટુએ ત્યાં રહેવા માંડ્યું ને પોતાની રાખને મારે ઘેર [192]મૂકી. આ વાત મને બીલકુલ પસંદ ન પડી, કેમકે રાતમાં પોતાનો બાપ ઘરમાં સુતેલો છતાં, તે ઘરને બહારથી તાળુ મારી એ કુપુત્ર પોતાની રાંડ પાસે સુવા મારા ઘરમાં આવવા લાગ્યો. આટલે

સુધીની ચોરીમાં સામીલ થવું મને અતિશય અયોગ્ય લાગ્યું. આગળપાછળના બધા પ્રસંગોથી આ ત્રણેની ટોળીની પરીક્ષા તો મારા મનમાં થઈ ગઈ હતી જ અને તેમને માટે હવે કાંઈ પણ સહન કરવા જેવું હતું નહિ. આ ઉપરથી મેં છોટુને સ્પષ્ટ કહ્યું કે મારે આવી ચોરીમાં સામીલ થવું પાલવતું નથી. તારી રાખને હાલ તારે ઘેર જવા દે ને તારો બાપ જાય ત્યારે બોલાવજે, અગર ગામમાં ઘર લેઈને ત્યાં રાખ, અને તેનો ખર્ચ હું આપીશ, પણ મારા ઘરમાં આવી રીત નહિ કરવા દઉં. આ ઉપરથી છોટુ અને તેની રાખ મને કહ્યા વિના બારોબાર છાનેમાને જતાં રહ્યાં. એ રીતે ગયાં તે હવે આવશે. હું ધારૂં છું કે આ સંબંધના ઇતિહાસનો આ ઠેકાણે છેડો છે. નીમકહારામીની આ પરિસીમા છે! છોટુ કે એની સ્ત્રી કે એનો બાપ કોણ એક એકને નીમકહરામીમાં ચઢે તે કહી શકાવું મુશ્કેલ છે. હવે એ સંબંધ છૂટ્યા માટે મને કાંઈ લાગતું નથી, એવાં પાપીનું ફરી મોઢું પણ જોવાની ઇચ્છા થતી નથી. પરમાત્માએ આ ખાડામાંથી બચાવ્યો એમ જ માનું છું.

તો પણ પડેલી કુટેવ મટતી નથી, એકાએક મટતી નથી. કોઈ સ્ત્રીનો સમાગમ કરવાની ઇચ્છા આઠે દસે થઈ આવતી રહી. એથી કરીને એક મરેઠી જે આવતી જતી હતી તેની સાથે બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો. તેને આઠે દશે બોલાવવાથી તે રાતે આવી જતી. તેને વડોદરૂં આગસ્ટની પહેલી તારીખે છોડ્યું ત્યારે રૂ ૧૦–૧૨ આપ્યા હતા. હવે નડીયાદ આવીને એ ઇચ્છા થાય છે, પણ તેનો કોઈ માર્ગ નથી. એક પડોસણ બ્રાહ્મણીની છોકરી છે તે કવચિત્ કામ લાગે છે. પરંતુ મનની ઉગ્ર ઇચ્છા હવે એ તરફ નિત્ય વળતી જાય છે કે આવી વાસનાને હવે અટકાવવી. મને ખાતરી છે કે થોડા વખતમાં પ્રયાસ કરતાં તે અટકી પડશે. છોટુનો સંબંધ છુટ્યો ત્યારે એટલે આજથી વર્ષ ઉપર જાણે આખું જગત્ ખોવાઈ ગયું હોય એવું દુઃખ લાગતું હતું તેનો એક છાંટો પણ આજ રહ્યો નથી; એથી આશા પડે છે કે આ વાસનાને દાબી શકાશે. આટલું થવા છતાં છોટુ મારી મદદ માગે તો તેની હું ના પાડીશ એવી કઠોરતા હજી મારા મનમાં આવી નથી. છોટુની પૂરી નીમકહરામી ત્યારે સમજાશે કે એ આ પ્રમાણે મને કનડતો હતો ત્યારે બીજી પાસાથી મારા ઉપર શી આફત ગુજરતી હતી.

[193]સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૪ પછી આજ સુધીમાં વડોદરાના મારા સંબંધમાં વિલક્ષણ બનાવો બન્યા. બાળાશંકરના પક્ષકારો હરગોવનદાસ વિરુદ્ધ અમદાવાદ ટાઈમ્સમાં લખતા હતા તેનું સમાધાન કરાવા મણિભાઈ વચમાં

પડ્યા અને તેમનું પોતાનું એવું જ કામ મેં કરેલું તેથી મને જ વળગવા લાગ્યા. આથી કરીને હરગોવનદાસના મનમાં આ કામનો કરાવનાર હું છું એ શક પાકો થતો ગયો. તેમણે બાળાશંકરની અંગત ગીબત કરનારાં લખાણ હિતેચ્છુમાં છપાવ્યાં. તે પછી મારી અંગત નિંદા કરવાને પણ હિતેચ્છુમાં છપાવ્યું. રાસ્તગોફતાર, હિતેચ્છુ, ગુજરાતી વગેરે પેપરોમાં ''ગુજરાતના લેખકો''ના જવાબરૂપે પણ વાસ્તવિક રીતે કાંઈ જ દલીલ સિવાય અને કેવળ મને ગાળો દેવાનાં લખાણ ચલાવ્યાં. એની સામે હિન્દુસ્તાન અને સુદર્શનમાં જવાબો લખાવા લાગ્યા જેથી તે બધા દબાઈ ગયા અને ગૂજરાતીવાળે તો પોતાનું લખાણ અધુરૂં જ મુક્યું છે તે હવે પુરૂં કરશે. વડોદરા તળમાં હરગોવનદાસે 'વિચારસાગર' અને 'સયાજીવિજય'માં મારાં વડોદરા ખાતે કરેલાં ભાષાંતરો ખોટાં છે એમ સાબીત કરવા દર અઠવાડીએ ટીકા ચલાવવા માંડી, તે પણ કેવલ ખોટી જ. તેનો જવાબ મારા મિત્ર પ્રલ્હાદજીએ આપવાનો આરંભ વડોદરાવત્સલમાં કર્યો જેથી પાછી તે બધી ચર્ચાઓ બંધ પડી. આ પ્રકાર લગભગ બે માસ ચાલ્યો. એ બધું થવાથી બાળાશંકર વધારે ખીજવાયો તેથી અમદાવાદ ટાઈમ્સ વધારે સખ્ત થતું ગયું, અને મેં તથા પ્રલ્હાદજીએ વારંવાર કહેવા છતાં એ અટક્યો નહિ, તેમ સમાધાનના જેટલા પ્રસંગ આવ્યા તે પણ તેણે બહુ સમજાવ્યા છતાં જવા દીધા. વાત બહુ વધી. એટલે હરગોવનદાસે વડોદરા રાજ્ય કાઉન્સીલને લગભગ અક્ટોબર ૧૮૯૪માં અરજી આપી કે અમદાવાદ ટાઈમ્સ અને તેમાં મારી વિરુદ્ધ લખનાર મણિલાલ અને બાળાશંકર ઉપર મને લાઈબલ કરવા પરવાનગી આપો. આ અરજીની હકીકત મને ખબર ન હતી. માત્ર એટલી જ ખબર હતી કે અમદાવાદ ટાઈમ્સ ઉપર લાઈબલ કરવા રજા માગી છે; તેથી મણિભાઈએ અંબાલાલ, લાલશંકર, પ્રલ્હાદજી, કસનલાલ એ વગેરેને સામીલ રાખી સમાધાન કરાવા જે ભાંજગડ મારી સાથે ચલાવી તેમાં મેં ભાગ લીધો. પરંતુ દીવાળીમાં નડીયાદ આવતાં મારા જાણવામાં આવ્યું કે લાઈબલ બાબતની અરજીમાં મારું ને બાળાશંકરનું નામ છે. આ જાણી મને મણિભાઈ વિષે બહુ હલકો વિચાર આવ્યો, ને તુરત ભાંજગડ માત્રમાંથી મેં મારો હાથ કાઢી લઈ કાઉન્સીલને અરજી આપી કે હરગોવનદાસે ટાઈમ્સમાં લખવાનો મારા ઉપર શક રાખી લાઈબલની પરવાનગી માગી છે તે અરજીની નકલ આપો કે હું તેમના ઉપર લાઈબલ કરૂં. [194]મણિભાઈએ નકલ ન આપી, લાઈબલની અરજીનો નીકાલ ન કર્યો, તેમ મારી મુદત બાબતના કાગળોનો પણ નીકાલ ન કરતાં, માત્ર બીજા બે

મહીનાની, ને તે પછી એક મહીનાની મળી ડીસંબર ૧૮૯૪ સુધી મંજુરી આપી એવી મતલબથી કે જો સમાધાન કરે તો તે કરાવવામાં આ મુદત વધારવાના સ્વાર્થને રસ્તે મારા ઉપર સારૂં દબાણ થઈ શકે. મારી સાથે આવો ખેલ કરવામાં બીજો પણ સ્વાર્થ હતો. પાટણ દા. પીટર્સન ગયો તેની સાથે બીજી વાર પાછો મને મોકલ્યો અને સ્પષ્ટ મણિભાઈએ મને કહ્યું કે સાહેબ પાસે આપણે મોતીભાઈ(મણિભાઈના દીકરા)ને બી.એ.માં પાસ કરાવવાની તજવીજ કરવી છે. ડીસંબરમાં બી.એ.નો પરિણામ જણાવવાનો તે સમયે તેમણે મને કહ્યું કે "buy borrow or steal" પણ મોતીભાઈ પાસ થાય તેમ કરો અને મુંબઈ જઈ પીટર્સન કે બીજા જેને મળવું પડે તેને મળી બંદોબસ્ત કરો. હું મુંબઈ ગયો; બનતી તજવીજ કરી, પણ મોતીભાઈ તો પાસ થયો જ હતો એટલે બહુ માથાકૂટ પડી નહિ. આવો આ સ્વાર્થી, નીચ, બાયલો માણસ મણિભાઈ હરગોવનદાસને મારે મોઢે ગાળો દે, તેને મોઢે મને પણ દેતો હશે, પણ સર્વદા પક્ષ હરગોવનદાસનો જ કરે; ને કામ મારી પાસે કરાવતો જાય. મુદત જરાતરા આપતો જાય! આમ કરતાં જાનેવારી ૧૮૯૫ થયો. તે વખતે મહારાજા સાહેબ વીલાયતથી આવ્યા. બાપટ કેસને લીધે મણિભાઈ તો મહારાજાના આંખના પાટા થઈ ગયા હતા, ને તેમને શી રીતે કહાડવા તેનો મખાંતર[૩૬] શોધતા હતા. કેવળ રેસીડેન્સી અને ફેર મીડ, પેલી વગેરે પાછલા રેસીડેન્ટો જેમની પાસે નોકર હતા ત્યારે મણિભાઈએ કાળાંધોળાં કરી આપેલાં તેમની લાગવગથી એ બાયલા પુતળાનું ચાલતું હતું, બાકી તેમાં પાણી કે જોર કે અક્કલનો એક છાંટો હતો નહિ. એથી જ મહારાજ એને કાઢી શકતો ન હતો. મહારાજે આવતાવેત મણિભાઈ પાસેથી મારા કામના કાગળો માગ્યા. તેમણે મોકલ્યા. એ જાણતાં જ મેં જે જે કાગળો છપાવી રાખ્યા હતા તે મહારાજને મોકલી આપ્યા કે હરગોવનદાસની સર્વ રીતભાત તેમના જાણવામાં આવે. કાગળો મહારાજાએ છેક એપ્રિલ સુધી પાછા મોકલ્યા નહિ. તેમણે પાછા મોકલ્યા ત્યારે પણ કાંઈ હુકમ કર્યો નહિ. મણિભાઈએ લખીને પુછ્યું કે આ માણસનું ખાતું બંધ કર્યું નથી માટે હુકમ શો છે તે જણાવશો, તોપણ આગળ ફુરસદ મળતાં [195]કાગળોનો ફરી વિચાર કરીશું કહીને વાત અધર રાખી. મણિભાઈએ કાગળો પાછા કાઉન્સીલમાં રજુ કર્યા. આ સંધિમાં જ હરગોવનદાસને મહારાજાએ ટાઈમ્સ ઉપર લાઈબલ માંડવા ફરજ પાડી. તેણે મુંબઈ જઈ લાઈબલ માંડ્યો છે. ટાઈમ્સવાળો મારૂં ને બાળાશંકરનું નામ આપે તે માટે તેણે ઘણી તજવીજ લગાવી, પણ તેમ થઈ

શક્યું નથી. વાસ્તવિક રીતે મારૂં નામ આપે તો પણ મારે એમાં ભય નથી. એ કેસ હજી ચાલે છે, મેં પેપરવાળાને રૂ. ૧૭૦૦ સત્તરસો કલદાર સાંકળાભાઈ પાસેથી ધીરાવ્યા છે. એ બધા મણિભાઈના છાંટા છે. આ વખતે મણિભાઈને મેં એકબે બહુ સખત ચીઠીઓ લખી હતી. આણી પાસા મારી મુદતનો નીકાલ થયો નહિ, કાગળો કાઉન્સીલમાં પડ્યા રહ્યા, અને મણિભાઈ છોકરો પરણાવવા ગોધરે ગયા. ત્યાં હું ગયો હતો. પાછા આવતાં તો મહારાજા નીલગીરી ગયા હતા ત્યાં તેમને બોલાવીને રાખ્યા અને એક પ્રકારની નજરકેદ જેવી સ્થિતિ તેમની થઈ. વડોદરામાં હવે મણિભાઈ બેઆબરૂ થશે, ને એમની સામે અનેક વાતો મહારાજા ગણશે તેમાં મારે મારૂં નામ ગણાવવું નહિ એ વાત મારા મનમાં તાજી થઈ. જ્યારે જ્યારે હું જવાનું કરતો ત્યારે મણિભાઈ જવા ન દેતા અને હરકત કરતા. પણ હવે કાઉન્સીલ મરેઠાની હતી, દીવાન મરેઠો હતો, અને તે લોકો ગુજરાતીઓ વિરુદ્ધ ગજકાતર લેઈ બેઠા હતા. તેમના મોંમાં ઝે... [કાગળ ફાટી ગયો છે] લાવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. તે લોકોને જુન ૧૮૯૫માં મેં લખ્યું કે જાનેવારીથી મારા ખાતાને પગાર મળ્યો નથી, કાગળો કાઉન્સીલ આગળ પડી રહ્યા છે, માટે કાંતો કામનો નીકાલ કરો, કે પગાર ચાલતો કરો. ધારવા મુજબ તેમણે ખાતું બંધ કરવા હુકમ કર્યો. પણ પગાર આપી શકાશે નહિ એવું લખ્યું એ નવાઈ થઈ. ફરીથી વાત તેમના લક્ષ ઉપર આણતાં, તેમણે પગાર આપવા હુકમ કર્યો. ઘણાંક પુસ્તકો ચાલુ હતાં, ઘણાંક અધુરાં હતાં. હજી ઘણી ઘણી વાતો કરવાની તે મારે હાથે થઈ શકે એમ હતું. એ બધી વાત લખીને મેં કાઉન્સીલને જણાવી કેમકે એમ કરવું એ મારી ફરજ હતી અને પછી ખાતું બંધ કરી ઘેર આવ્યો. પગાર લેવા હજી જવું છે. આજ સાંભળું છું કે મણિભાઈને ને મહારાજને અણબનાવ છેક વધી ગયો છે ને મણિભાઈને અપમાન સાથે રજા આપી છે. એવા નબળા, લોભી, સ્વાર્થી, જુઠા અને અનિશ્ચિત મનના માણસનું એ પરિણામ આજ દોઢ વર્ષથી કેમ [196]આવતું ન હતું એ જ નવાઈ હતી. આ નિર્માલ્ય માણસનો આશ્રય 'કરવાથી આવાં પરિણામ આવ્યાં છે છતાં તેનો ઉપકાર મારા ઉપર છે એ નિર્વિવાદ છે. એના પહેલાં બે માસ આગળથી હું ઘેર આવ્યો તે સારૂં થયું છે એમ હવે મને લાગે છે, જો કે એ માણસ રહ્યો હોત તો એની ઇચ્છા હજી પણ મને પાછો લેઈ જવાની હતી જ. છેક વડોદરેથી આવતે આવતે પણ મણિભાઈના પક્ષકારોની ઇચ્છાથી તેમના બચાવનાં લખાણો ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડીઆમાં મેં શરૂ કરાવી આપ્યાં હતાં.

આ બધી ગડબડના અરસામાં રા. મુ. હરિદાસભાઈ જેઓ જૂનાગઢથી પૂર્ણ માન સહિત નોકરી મૂકીને આવી નડીયાદ રહ્યા હતા તેમને મારા ઉપર સહજ માઠું લાગી આવ્યું હતું. મણિભાઈ વિષે જે વિચારો મેં તેમને દર્શાવ્યા તે તેમને પસંદ ન પડ્યા અને લાઈબલમાં હું બચાવ તરફે મદદ કરું છું એવી વાતથી તે નારાજ થયા. તેમને બધી વાત સમજાવતાં[૩૭] તેમના મનનું સમાધાન થયું હતું ને તેમની સલાહને અનુસરીને જ મેં વડોદરેથી નીકળી આવવાની વેતરણ કરી હતી. પરંતુ તે જોવા સુધી એ ગૃહસ્થ જીવ્યા નહિ. એમના મરણ સંબંધે સુદર્શનમાં જણાવ્યું છે તે જ મારા અંતરાત્માનું ભાન છે. મારા પિતા આજે જ મરી ગયા એવું મને એ મહાત્માના મરણથી લાગ્યું[૩૮] છે.

વડોદરામાં પણ કેટલાક સ્વાર્થી ગુજરાતીઓ મણિભાઈને ગુજરાતી દીવાન ગણીને ફુલાઈ રહ્યા હતા. ગુજરાતી પાર્ટી કરી બેઠા હતા. પણ અંદર અંદર દ્વેષ અને સ્વાર્થ સાધવા વિના તેમનામાં કશો અર્થ ન હતો. દારૂ પીવો ને રંડીબાજી કરવી એ આવી પાર્ટીઓનું ધોરણ હતું. હું એવી કોઈ પાર્ટીઓમાં ન હતો જેથી મને બહુ અડચણ નડતી. મણિભાઈ જેવા હલકા ને સ્વાર્થી માણસને પાર્ટી કે કાંઈ આવડતું હતું નહિ. તેનું ધોરણ જ મિત્રોને હરકતો કરવી અને દુશ્મનની ખુશામદ કરવી એ હતું. એ માણસે આવી રીતભાત વડોદરામાં દાખલ કરવાથી અને દીવાનપદને અપમાન થયા છતાં બે વર્ષ વળગી રહી અનેક લાગવગ અને સ્વાર્થમાં આમતેમ નબળાઈથી હાલ્યાં કરવાથી ગુજરાતી એ નામને ગાયકવાડીમાં આવતાં પચાસ વર્ષ સુધી ભારે નુકસાન કર્યું છે.

વડોદરેથી ઘેર આવવામાં વધારે ખુશી થવાનાં બીજાં બહુ કારણો મળ્યાં. ઘેર આવ્યા પછી વાસણાની તપાસ કરતાં તે ખાતે રૂપૈયા પાંચ હજાર જેટલી ખોટ જણાઈ. તે જમીનની યોગ્ય વ્યવસ્થા લગાડી તેની દેખરેખમાં ધ્યાન રાખવા નિશ્ચય કર્યો. માતુશ્રીને બરડા ઉપર મહોટું ગોડ થયું; તેમની પાસે હું ન હોત તો બહુ ઉપાધિ પેદા થાત, પાઠું છે એમ ઠરવાથી તેનો બીજો ઉપચાર થઈ ન શક્યો, પણ છેવટ ગુંમડું છે એમ નક્કી થતાં તેને કપાવી નાખ્યું અને હાલ ઠીક ચાલે છે. નાના છોકરાને પરણાવવાની પણ તપાસ ચાલે છે. બેત્રણ માગાં છે. કામકાજ સંબંધે પાસે પુષ્કલ કામ છે. વડોદરાની લો કમીટીનું વિવાદતાંડવ, મુંબઈ સીરીઝની સ્વાદ્વાદમંજરી, [197]ગુ. વ. સોસાઇટીનું લોજીક એટલાં કામ તો છે જ. તે ઉપરાંત ભાવનગરવાળા ગગા

ઓઝાનું જીવનચરિત્ર રૂ. ૨૦૦૦) બે હજાર માટે લખી આપવાનું. રા. મનઃસુખરામે સાંપાવ્યું છે, અને ગજ્જરે પણ આશરે દોઢ બે હજારનું સંસ્કૃત ભાષાના ઇતિહાસનું કામ સોંપ્યું છે. ત્રણેક વર્ષ બીજો આયાસ કરવાની અપેક્ષા જેવું નથી. ચારિત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. તુકારામ તરફથી જીવન્મુક્તિ- વિવેકનું ભાષાંતર કરવા માંડ્યું છે તે છપાય છે, પ્રથમાવૃત્તિનો હક તેમને આપેલો છે. ઈમીટેશન, પંચશતી આત્મનિમજ્જન છપાય છે. અમદાવાદવાળા ગિરધરલાલ હીરાલાલે સમાધિશતકનું અંગ્રેજી મારી પાસે કરાવી છપાવ્યું છે, પ્રથમાવૃત્તિનો હક તેમનો છે. વડોદરા કલાભવનમાં મણિશંકર રત્નજી કરીને ગ્રેજ્યુએટ નોકર છે. તેના વિચાર વેદાન્તની વિરુદ્ધ હતા. જ્ઞાનસુધામાં સિદ્ધાન્તસારનું અવલોકન તે લખે છે. તેમનો મારી સાથે સમાગમ વધતાં તેના વિચાર બહુ જ બદલાઈ ગયા જેનું ફલ જુલાઈના જ્ઞાનસુધામાં તેણે જણાવ્યું છે.[૩૯] અધ્યાત્માભ્યાસ સારી રીતે ચાલતો જ છે. સુદર્શનને દશ વર્ષ થવા આવ્યાં છે. એનું લવાજમ હવે રૂ ૨) કર્યું છે.

જાનેવારીમાં લાઠી દરબારને ગાદી મળી ત્યારે હું ને કેટલાક મિત્રો ગયા હતા. એ માણસની વધારે પરીક્ષા ત્યાં થવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. છોકરવાદ, સ્ત્રીવશ, કાંઈક અભિમાની, અને હાથે બખીલ છતાં હોંસવાળો, કંઈક સાક્ષર અને કાંઈક રસિક એવો એ માણસ છે એમ મનને લાગ્યું છે. પત્રાદિ ચાલતાં જ છે. છોકરવાદ ટોળી એની સલાહકાર છે. એકવાર એ સકુટુંબ મુંબઈ જતો હતો તેનો એણે તાર કરવાથી રૂપૈયા પચાસ ખર્ચી એને રેલવે સ્ટેશને ખાણું આપ્યું હતું. લાઠી ગયો ત્યારે પણ મને જવા આવવાના ખર્ચના અને પોષાખ નજર કર્યાના મળી રૂપૈયા પોણોસો કરતાં વધારે ખર્ચ થયું હતું છતાં લાઠીથી વળતી વખતે તેણે સામો પોષાખ આપ્યો તે માત્ર રૂપૈયા સાઠેક કરતાં વધારે ન હતો.[૪૦]

મુંબઈમાં વનમાળી લાધા (હિંદુસ્તાનના અધિપતિ)એ સાક્ષર સહાયક પ્રજાબોધક મંડળી કાઢી તેમાં રૂ. ૨૫) નો શેર મેં રાખ્યો છે. એ માણસે મારા પત્રો વગેરે લેઈ પૈસા ઠીક ભેગા કર્યા છે. મુંબઈ પ્રથમ સભા થઈ ત્યારે હું ગયો હતો પણ એ લોકોનો વ્યવહાર સ્વાર્થી ને લુચ્ચાઈવાળો લાગે છે. ભાઈશંકરને પ્રમુખ ઠરાવ્યો ત્યારથી કોઈ એ લોકોનો વિશ્વાસ કરતું નથી. અમદાવાદમાં મારા સ્નેહી સા. કેશવલાલે વાસણનું કારખાનું કાઢ્યું છે તેમાં મારા ૫૦૦) રૂપીઆના શેર છે.

[198]મુંબઈવાળી ચોકશીની સ્ત્રી વડોદરે એકવાર આવી હતી. તેની

સ્થિતિ વિષે મારા વિચાર બદલાયા નથી. તે એવી ને એવી સ્વાર્થી અને એના ધણીને ડરાવવા અનેક જણનો સંબંધ શોધનારી જ રહી છે.

બાલવિલાસની બધી નકલો ઉપડી ગઈ છે. બ્રીટીશ કેળવણી ખાતાવાળા ને નડીયાદ તથા ઉમરેઠ મ્યુનીસીપાલીટીએ[?ને] તે બુક માટે લખ્યું છે. પરિણામ જણાયું નથી.